

รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร ในสมัยรัตนโกสินทร์

(รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายโมลิต เวชชาชีวะ

น สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร
ในสมัยรัตนโกสินทร์

(รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายโมลิต เวชชาชีวะ

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นายโฆสิต เวชชาชีวะ กำหนดงานวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๐๗ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส นายวิทยา เวชชาชีวะ ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพ มาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่าเจ้าภาพประสงค์จะขอพิมพ์หนังสือเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เจ้าหน้าที่จึงรวบรวมเรื่องราวที่ไทยเกี่ยวข้องกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ กับเรื่องตำนานพระญวน พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้เจ้าภาพรับไปตีพิมพ์ตามความประสงค์

เรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร ที่ได้พิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ ได้รวบรวมจาก

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระ

(๒) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๓) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

(๔) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

(๕) เรื่องตำนานพระญวน พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือตำรากงเต๊กและตำรากฐิน ของพระสงฆ์อนัมนิกาย ฉบับที่คณะสงฆ์ฝ่ายอนัมและจีน พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายและแจกเป็นอนุสรณ์ในงานประกอบพิธีกงเต๊กอุทิศถวายพระราชกุศลแด่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอนันทมหิดล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓

ในการจัดพิมพ์หนังสือนี้ ได้แก้ไขตัวสะกดการันต์ถ้อยคำตาม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ส่วนชื่อต่าง ๆ เช่นชื่อเมือง ชื่อบุคคล ได้ให้คงไว้ตามต้นฉบับ การที่ได้รวบรวมเรื่องราวที่ไทยเกี่ยวข้องกับญวน และเขมรไว้ในหนังสือเล่มเดียวนี้ ย่อมจะเป็นประโยชน์ในด้านการศึกษา ประวัติศาสตร์เป็นอันมาก ทำให้สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ การที่เจ้าภาพได้มีจิตศรัทธารับพิมพ์หนังสือนี้ จึงนับเป็นกุศลวิทยาทานอันควร สรรเสริญ

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่เจ้าภาพได้ บำเพ็ญอุทิศแด่ นายโฆสิต เวชชาชีวะ ผู้ล่วงลับไปแล้ว และให้พิมพ์หนังสือ อันมีค่านี้แจกเป็นอนุสรณ์ ขออำนาจกุศลทั้งปวง จงเป็นพลวปัจจัยอำนวย ให้นายโฆสิต เวชชาชีวะ ได้ประสบแต่อิฐคุณมนุญผล ถึงซึ่งสุคติและทิพย-สมบัติในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๙ เมษายน ๒๕๐๗

ชาตะ ๑๐ เมษายน ๒๔๔๒ มรณะ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๕

ประวัติ

คุณโฆสิต เวชชาชีวะ เกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ตรงกับปีกุน ที่ตำบลจันทนิมิต (พุงทะลาย) ใต้วัดจันทนาราม ฝั่งตะวันออก อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี เป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายแสงและนางชุมพร เวชชาชีวะ มีพี่น้อง ๕ คนด้วยกัน คือ

๑. นางนรินทรประสาทเวช (ทองพูน สุนทโรทัย)

๒. พระบำราศนราดูร

๓. นายโฆสิต เวชชาชีวะ

๔. ขุนประวิตรเวชชาชีพ (ถึงแก่กรรม)

๕. นางสุพรรณ เอครพานิช

เมื่อเยาว์วัยเข้าเรียนหนังสือที่กุฏิท่านพระครูนารถสมาจาร (แสง) และกุฏิอาจารย์เณร (บุ่น) แห่งวัดจันทนาราม เมื่ออายุประมาณ ๖ ปี อ่านออกเขียนได้แล้ว ได้เข้าศึกษา ณ โรงเรียนวัดจันทนาราม ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดในสมัยนั้น ในขณะที่คุณโฆสิตเรียนอยู่ชั้นมูลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช เสด็จกลับจากยุโรป พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖) ก่อนนิวัติสู่พระมหานคร ได้เสด็จประพาสจังหวัดจันทบุรี เพื่อเยี่ยมเยียนประชาราษฎร์ของพระองค์ซึ่งเพิ่งพ้นจากความกดขี่ข่มเหงของฝรั่งเศสที่เข้าไปหมายจะยึดครองจังหวัดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) และในการเสด็จพระราชดำเนินจังหวัดจันทบุรีครั้งนั้น นักเรียนวัดจันทนารามต้องไปตั้งแถวรับเสด็จที่หน้าศาลารัฐบาลมณฑลจันทบุรีด้วย เวลาเสด็จผ่านได้พระราชทานเสมาที่ระลึกเสด็จกลับจากยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ แก่นักเรียน และโดยที่คุณโฆสิตเป็นเด็กเล็กอยู่แถวหน้า จึงได้รับพระราชทาน

จากพระหัตถ์ คุณโฆสิตได้ใช้ห้อยคอมาจนโต และถือว่าเป็นสวัสดิมงคลแก่ชีวิตตลอดมา

ในสมัยนั้นการศึกษาวิชาสามัญแบ่งเป็นประโยคมูล ประโยคประถม และประโยคมัธยม แต่โรงเรียนวัดจันทนารามสอนเพียงประโยคประถม ฉะนั้นเมื่อคุณโฆสิตสอบไล่ได้ประโยคประถมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) แล้ว ประจวบกับโรงเรียนอัสสัมชัญได้ไปเปิดการสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่วัดโรมันคาธอลิค (บ้านญวน) เป็นการสอนพิเศษ คุณโฆสิตจึงได้เข้าเรียนด้วย ขณะนั้นมีนักเรียนเข้าเรียนเพียง ๕ คนเท่านั้น ในปัจจุบันนักเรียนที่เรียนร่วมกับคุณโฆสิตมีชีวิตอยู่ทุกคน คือ หลวงมัศยจิตรการ (ลูกจันทร์ ตีระนันทน์) หลวงบริหารพินิจฉยกิจ (บารูล ตีระนันทน์) หลวงศรีราชบุรุษ (แปลง ปุณศรี) และนายจำเรียง รัตนมณเฑียร คุณโฆสิตเรียนภาษาอังกฤษอยู่ที่วัดโรมันคาธอลิคราวสองปี บิดาก็ส่งเข้ามาศึกษาในพระนคร อยู่กับนายบุนเถ็ง ตันฑางกูร และได้เข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ขณะนั้นพระยาจรัลชวนะเพทเป็นอาจารย์ผู้ปกครอง ส่วนครูที่ได้สอนอยู่ตลอด ๔ ปีนั้นปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่ คือคุณหลวงสำเร็จวรรณกิจ คุณโฆสิตสอบไล่ได้มัธยมศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่ออายุ ๑๕ ปี

เมื่อสอบไล่ประโยคมัธยมได้แล้ว ชั้นแรกตั้งใจจะเรียนแพทย์ จึงไปสมัครสอบเข้าเรียนแพทย์ได้สำเร็จ แต่นายบุนเถ็ง ตันฑางกูร เห็นควรให้เข้าทำงานในบริษัทดีกว่า เพราะตัวท่านเองก็ทำงานอยู่ในบริษัทบอเนียว จึงได้นำคุณโฆสิตไปฝากเข้าทำงานที่บริษัทอิสต์เอเซียติก เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยได้รับเงินเดือน ๒๕ บาท ในขณะนั้นคุณโฆสิตมีอายุราว ๑๖ ปี คุณโฆสิตปฏิบัติหน้าที่ด้วยความขยันขันแข็ง ซื่อสัตย์ สุจริต จึงเป็นผู้ที่นายห้าง (ฝรั่งชาติเดนมาร์ค) ทุกคนรักใคร่นับถือ และไว้วางใจ เมื่อ

สามพี่น้องแห่งสกุล "เวชชาชีวะ" พ.ศ. ๒๔๖๕
พระบำราศนราดูร (ซ้าย) คุณโฆสิต (ขวา) ขุนประวิตรเวชชาชีพ (หลัง)

คุณโฆสิต พร้อมกับภรรยา และธิดาคนโต พ.ศ. ๒๔๖๘

คอมประโดร์ขาเข้าของบริษัทลาออก คุณโฆสิตจึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นคอมประโดร์แทนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๗ เมื่อคอมประโดร์แผนกขาออกถึงแก่กรรม คุณโฆสิตจึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นคอมประโดร์แทน ซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญเกี่ยวกับการค้าข้าวของบริษัทอิสต์เอเซียติก และได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้ตลอดมาจนตราบเท่าถึงแก่มรณกรรม

คุณโฆสิตได้รับเหรียญทำงานครบ ๓๐ ปีของบริษัทอิสต์เอเซียติก และในโอกาสที่พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์คเสด็จเยือนประเทศไทย เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๕ ก็ได้พระราชทานเหรียญ Royal Medal of Reward ด้วยพระหัตถ์แก่คุณโฆสิตเป็นเกียรติ ในฐานะที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศเดนมาร์คอย่างมาก

โดยที่คุณโฆสิตเป็นผู้มีนิสัยสุภาพอ่อนโยน ซื่อตรง มั่นคง และทำการในตำแหน่งสำคัญของบริษัทอิสต์เอเซียติกมาเป็นเวลาช้านาน ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวกับการค้าข้าว จึงเป็นผู้ที่กว้างขวางอยู่ในวงการค้า เป็นที่เคารพนับถือของบรรดาผู้ที่ติดต่อทำการค้าข้าวโดยทั่วไป เช่นเจ้าของโรงสีข้าวทั้งหลายในกรุงเทพ ฯ

ในวงสังคมก็เช่นเดียวกัน คุณโฆสิตเป็นผู้ที่นับว่ากว้างขวางมากผู้หนึ่ง เคยได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งนายกสโมสรสหมิตรถึงหลายครั้ง และเคยเป็นอุปนายกสมาคมเทพศิรินทร์ด้วย

คุณโฆสิตเป็นผู้มีจิตใจเป็นกุศล ได้บริจาคเงินช่วยเหลือแก่ทางราชการและเอกชนเพื่อการสาธารณกุศลอยู่เนืองนิตย์ เมื่อมีผู้มาแจ้งหรือขอเรี่ยไรแล้วต้องบริจาคทุกครั้งมากน้อยตามควรแก่กิจการ ไม่มีเว้น ได้เคยช่วยเหลือผู้ยากจนมากต่อมาก เป็นผู้เอื้ออารีต่อเพื่อนฝูง ญาติมิตรโดยทั่วไป ซึ่งผู้ที่รู้จัก

มักคุ้นย่อมทราบดีในจรรยาวัตรของคุณโฆสิตในข้อนี้ คุณโฆสิตเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสภากาชาดไทย และได้บริจาคเงินตั้งทุน "โฆสิต เวชชาชีวะ" ให้แก่สภากาชาดอีกด้วย

คุณโฆสิต เวชชาชีวะ ได้เข้าสู่พิธีสมรสกับนางสาวสุเพี้ยน สัจจวานิช ธิดาหลวงและนางสุขกิจโกศล ณ จังหวัดลพบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๖ มีบุตรธิดาด้วยกัน ๑๐ คน คือ

๑. จิตราภา สมรสกับ ปั้ทม์ ปั้ทมสถาน

๒. ชลิต

๓. เพ็ญศรี (ถึงแก่กรรม)

๔. เสาวลักษณ์ (ถึงแก่กรรม)

๕. เสาวนีย์ สมรสกับ วิศาล เชาวน์ชูเวชช

๖. นิสสัย สมรสกับ มารินา อิศรเสนา

๗. วัยวัฒน์

๘. นายแพทย์อรรถสิทธิ์ สมรสกับแพทย์หญิง สดใส สูตะบุตร

๙. วิทยา

๑๐. พรรณทิพา

ครอบครัวของคุณโฆสิตจึงนับเป็นครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง นอกจากนี้ เมื่อขุนประวิตรเวชชาชีพ และภรรยาซึ่งเป็นน้องภรรยาของคุณโฆสิตเองได้ถึงแก่กรรมลง ก็ได้รับบุตรธิดาผู้เป็นหลานสนิทมาอยู่ในความอุปการะ โดยที่คุณโฆสิตเป็นผู้ที่เห็นคุณค่าของการศึกษาอย่างถ่องแท้ จึงพร้อมที่จะให้ลูก ๆ และหลาน ๆ ที่อยู่ในความปกครองทุกคนได้รับการอบรมศึกษาอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้จึงได้พยายามส่งเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยและไปศึกษาต่อ

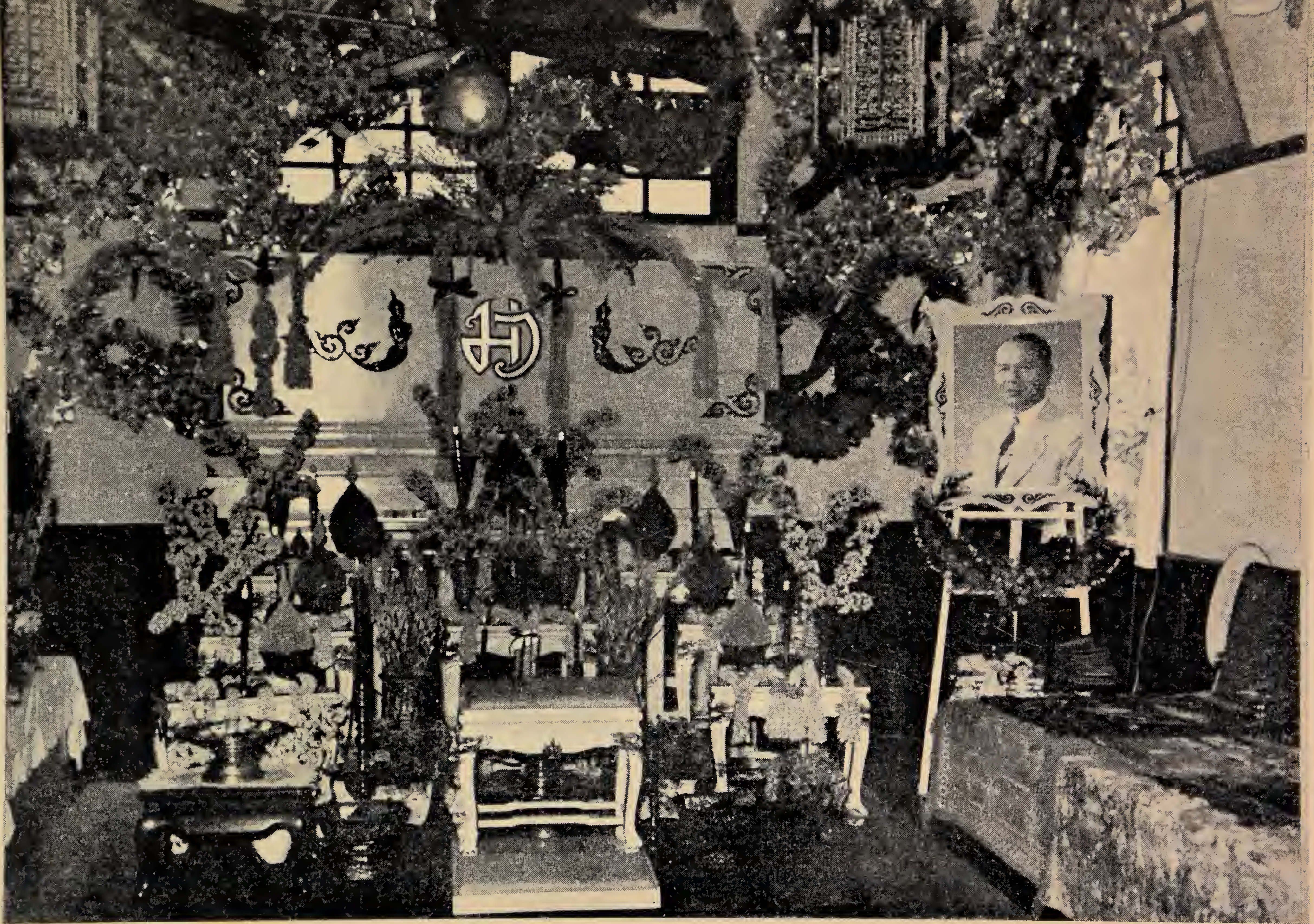
สมเด็จพระราชาธิบดีแห่งเดนมาร์ค พระราชทานเหรียญ Royal Medal of Reward แก่คุณโฆสิต

๑๓ มกราคม ๒๕๐๕

ณ ต่างประเทศ จนต่างก็ได้สำเร็จและออกมาปฏิบัติงานทั้งในทางราชการและธุรกิจสมดังความปรารถนา

โดยปกติแล้ว คุณโฆสิตเป็นคนมีสุขภาพสมบูรณ์ นอกจากจะเคยเจ็บหนักด้วยโรคไส้ติ่งอักเสบอย่างร้ายแรงครั้งหนึ่ง เมื่อพ.ศ. ๒๔๖๘ แล้ว ก็ไม่ปรากฏว่าเคยล้มป่วยแต่อย่างใด จนครั้งสุดท้ายเมื่อไปตรวจร่างกายที่เคยทำเป็นประจำทุกปี เมื่อราวเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๐๔ ปรากฏตามฟิล์มเอกซเรย์ที่ฉายในครั้งนั้นว่ามีเงาผิดปกติในขั้วปอดแต่ยังไม่ทราบว่าเป็นอะไรแน่ เมื่อได้ทำการตรวจทดลองหาสาเหตุอีกครั้งหนึ่ง แพทย์ก็ลงความเห็นว่าเงาผิดปกตินั้นดูจะเป็นเนื้อร้าย พร้อมกันนั้นยังพบว่าเป็นโรคเบาหวานอีกด้วย คุณโฆสิตได้รับการรักษาโดยการฉายแสง (COBALT) จนครบระยะเวลาที่แพทย์กำหนด อาการต่าง ๆ ก็ทุเลาขึ้นมากเกือบจะเป็นปกติ แต่ต่อมาอีก ๒–๓ เดือนก่อนถึงแก่กรรม ก็กลับเริ่มมีอาการไอบ่อย ๆ มีปวดหน้าอกและรู้สึกเหนื่อยผิดปกติ แพทย์ที่ให้การรักษาอยู่ โดยเฉพาะนายแพทย์อรรถสิทธิ์ บุตรชาย ได้เอาใจใส่ดูแลเป็นอย่างดี ทำให้กำลังใจดีขึ้นมาก จนเมื่อวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๕ ได้เกิดมีอาการไอขึ้นอย่างแรงและถี่มากจนหายใจไม่ทัน คุณโฆสิตจึงได้ถึงแก่กรรมลงอย่างปัจจุบันทันด่วน เมื่อเวลาราว ๑๙.๐๐ น. ณ ที่บ้านซอยพิพัฒน์ สีลม ท่ามกลางภรรยาและลูกหลาน นับรวมอายุได้ ๖๓ ปี

คุณโฆสิตเป็นผู้ประพฤติถูกประพฤติชอบ เมื่อต้องมาถึงแก่มรณกรรมลงโดยกะทันหันเช่นนี้ ก็ย่อมนำความเศร้าสลดและความอาลัยมาสู่ครอบครัวญาติมิตร และผู้ที่คุ้นเคยทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง.

ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ บ้านซอยพิพัฒน์ สีลม

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๑

พงศาวดารเขมร

ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีจนนักองเองเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ

ฝ่ายข้างกัมพุชประเทศ นักองตนได้ทรงราชย์ตั้งแต่ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๒๐[๑] มีนามว่าองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชรามาธิบดี อยู่มาเกิดวิวาทกับนักองโนน ซึ่งมีนามว่าพระรามราชา ซึ่งเป็นญาติวงศ์ร่วมปัยยิกาเดียวกัน จะจับพระรามราชาฆ่าเสีย พระรามราชาสู้ไม่ได้ จึงหนีเข้ามาพึ่งเจ้ากรุงธนบุรี

ในปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑[๒] เจ้ากรุงธนบุรีมีศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยาได้ตั้งขึ้นใหม่ ปราบปรามบ้านเมืองเรียบร้อยเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้สมเด็จพระนารายณ์ราชาจัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า เจ้ากรุงกัมพูชามีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า ไม่ใช่เชื้อเจ้านายเก่าไม่ยอมเป็นเมืองขึ้น เจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้จัดกองทัพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ กับสมเด็จพระอนุชาธิราช แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระยาอนุชิตราชาเป็นแม่ทัพหนึ่ง พานักองโนนซึ่งเป็นพระรามราชาไปด้วยในกองทัพ พระยาโกษา (ล่าย) เป็นแม่ทัพอีกทัพหนึ่ง ยกออกไปตี ได้เมืองนครเสียมราฐและเมืองพระตะบอง สมเด็จพระ-

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๐๑

(๒) พ.ศ. ๒๓๑๒

นารายณ์ราชา แต่งให้พระยากลาโหม (บาง) เป็นแม่ทัพออกมาต่อสู้ ก็สู้กองทัพกรุงธนบุรีไม่ได้ พระยากลาโหม (บาง) ตายในที่รบ ไพร่พลก็แตกกระจายไป กองทัพไทยจะยกตามลงไป พอได้ข่าวเล่าลือออกไปถึงกองทัพว่าเจ้ากรุงธนบุรีไปสิ้นพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราช กองทัพไทยก็ยกกลับเข้ามากรุงธนบุรี

ครั้นปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓[(๑)] นักพระโสทัตเป็นใหญ่ในเมืองเปี่ยม มีคุณแก่สมเด็จพระนารายณ์ราชา แต่ยังชื่อนักองตนมาแต่ก่อนนักองตนยอมเป็นบุตรเลี้ยง ครั้นนักองตนมีชัยชนะพระรามราชา ได้เป็นใหญ่แต่ผู้เดียวแล้ว นักพระโสทัตก็มีความกำเริบ เกณฑ์ไพร่พลในแขวงเมืองบันทายมาศและเมืองกรังเป็นกองทัพมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี กวาดต้อนเอาครอบครัวไปเป็นอันมาก เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ จึงดำรัสให้จัดกองทัพบก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลานั้นดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยา-จักรีได้เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี พานักองโนนพระรามราชาไปด้วยในกองทัพ ส่วนกองทัพเรือนั้น เจ้ากรุงธนบุรีเป็นจอมพลเสด็จไปเอง ทัพหลวงตีได้เมืองบันทายมาศ แล้วยกไปตามคลองเล็กถึงเกาะพนมเพ็ญ ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรีตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์แล้ว ก็ยกล่วงลงไปตีได้เมืองบันทายเพชร สมเด็จพระนารายณ์ราชารบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวหนีไปเมืองญวน เจ้าพระยาจักรีก็ยกกองทัพไปตีได้เมืองบาพนมอีกเมืองหนึ่ง แล้วก็มาสมทบทัพหลวงที่เกาะพนมเพ็ญ

ครั้งนั้น ครั้นกองทัพไทยเลิกกลับมา สมเด็จพระนารายณ์ราชาก็พากองทัพญวนขึ้นมารักษาเมืองดังเก่า เจ้าพระยาจักรีเดินทัพกลับมากลางทาง

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๔

ทราบว่าญวนขึ้นมาช่วยเขมร ก็กวาดต้อนครอบครัวเมืองบาราย เมืองโพธิสัตว์ และจับได้ขุนนางเขมร คือพระยายมราช ชื่อควร พระยาราชเดชะ ชื่อมู พระยาไกร ชื่อลาย พระยาแสนท้องฟ้า ชื่อลาย รวมกับครอบครัวที่ได้ในครั้งนั้นหมื่นเศษ ส่งเข้ามากรุงธนบุรี แล้วยึดเอาเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐรักษาไว้ ครอบครัวเขมรที่เข้ามาครั้งนั้น เจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองราชบุรี

ส่วนพระรามราชานั้น เจ้ากรุงธนบุรี ให้ตั้งอยู่ ณ เมืองกำปอด และให้กองทัพไทยอยู่ด้วยกองหนึ่ง และทรงตั้งพระยาพิพิธผู้ช่วยราชการในกรมท่าให้เป็นพระยาราชาเศรษฐี ว่าราชการเมืองบันทายมาศ ภายหลังทรงพระดำริเห็นว่า เมืองบันทายมาศอยู่ล่อแหลมนักจะรักษาไว้ไม่ได้ จึงมีตราให้หาพระยาราชาเศรษฐีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ คงรักษาไว้แต่เมืองกำปอด เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ ๓ เมือง

ครั้นปีมะโรง จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๓๔[(๑)] สมเด็จพระนารายณ์ราชาก็กลับขึ้นมาบ้านเมือง ตั้งอยู่แพรกปักปรัศ เจ้าเวียดนามก็ให้องเบาฮอคุมไพร่พลขึ้นมาอยู่ด้วย ในครั้งนั้นพอเกิดจลาจลขึ้นในเมืองญวน สมเด็จพระนารายณ์ราชาจึงดำริว่าที่เมืองเว้ก็เกิดหยุกหยิกอยู่ แล้วไทยก็ยึดเอาเมืองบันทายมาศ เมืองกำปอด เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐไว้ จะไม่อ่อนน้อมเสียจะขึ้นอยู่กับญวนฝ่ายเดียวก็ไม่เป็นสุข จึงให้พระองค์แก้ว ชื่อด้วงเข้ามาหาแม่ทัพไทยที่เมืองพระตะบอง ขอเลิกการรบเสีย เขมรจะยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นตามเดิม แม่ทัพไทยก็ส่งพระองค์แก้วเข้ามากรุงธนบุรีกราบทูลประพฤติเหตุทรงทราบแล้ว ดำรัสว่าความเรื่องนี้ไม่จริง ให้เอาตัวพระองค์แก้วไปจำคุกไว้ ภายหลังพระองค์แก้วทำเรื่องราวให้มุขมนตรีกราบ

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๕

บังคมทูลพระกรุณาว่า ได้รับพระราชอาชญาจำมานานแล้ว ซึ่งจะคิดการทรยศอย่างหนึ่งอย่างใดนั้นหามิได้ ถ้าทรงสงสัยอยู่ขอให้มีศุภอักษรออกไปให้ส่งมารดาบุตรภรรยาครอบครัวเข้ามาไว้ ณ กรุงเทพมหานคร จะขอทำราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่คิดกลับออกไปเมืองเขมรแล้ว เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาให้ถอดพระองค์แก้วออกทำราชการอยู่ที่กรุงเทพ ฯ

ลุจุลศักราช ๑๑๓๗[๑] ปีมะแม สัปตศก สมเด็จพระนารายณ์ดำริว่า การที่รบพุ่งฆ่าฟันกันนี้ ก็เพราะปรารถนาสมบัติ ถ้าจะนิ่งอยู่ดังนี้ ราษฎรก็ไม่มีความสุข จึงประชุมท้าวพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้เข้าใจเหตุผลในราชการ และพระสังฆราชเป็นต้น แล้วชี้แจงข้อเหตุว่า นักองโนน สมเด็จพระรามราชาก็มิใช่ผู้อื่น ตั้งอยู่ที่เมืองกำปอด ใกล้เคียงกับเมืองเรานัก ถ้าจะยกทัพไปจับกุมเอาตัวมา ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ฯ ก็จะทรงพระพิโรธเกิดศึกใหญ่ขึ้นอีก ถ้าจะนิ่งเสียนักองโนนก็จะคิดมาทำแก่เราต่าง ๆ เรารักษาตัวยาก ถ้าเราไปเชิญนักองโนนมาว่ากล่าวประนีประนอมยอมให้เป็นทรงราชย์ ตัวเราจะขอออกเป็นแต่อุปโยราช ก็เห็นว่าจะได้ความสุขไปจนสิ้นชีวิต พระสังฆราชและมุขมนตรีเห็นชอบด้วยตามกระแสดำริ จึงให้พระสังฆราช พระมหาพรหมมุนี กับพระยาพระเขมรขุนนางมีชื่อถือหนังสือลงมาเชิญพระรามราชาที่เมืองกำปอด พระรามราชาก็ขึ้นไปด้วยพระสังฆราช พระมหาพรหมมุนี แล้วก็มีศุภอักษรเข้ามากราบทูลเจ้ากรุงธนบุรี ฯ ได้ทรงทราบแล้ว ก็ทรงพระโสมนัส ให้ข้าหลวงออกไปเศกนักองโนน เป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตร ฝ่ายนักองตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชาก็ลดลงเป็นพระมหาอุปโยราช แบ่งบรรดาขุนนางสำหรับที่ทรงราชย์ถวายสมเด็จพระรามราชา ขุนนางสำหรับที่อุปราชก็แบ่งไปให้พระมหาอุปราช เอาแต่

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๘

ขุนนางสำหรับที่อุปโยราชนั้นไว้ใช้สอย สมเด็จพระนารายณ์ราชานั้นทรงราชย์มาแต่ปีขาล สัมฤทธิศก มาถึงปีมะแม สัปตศก ได้ ๑๘ ปี ชนมายุ ๓๗ ปี

ลุจุลศักราช ๑๑๓๘ [๑] ปีวอก อัฐศก ญวนไกเซินเป็นกบฏรบกับเจ้าเวียดนามแล้วมาตีเมืองไซ่ง่อน เจ้าเมืองไซ่ง่อนให้มาขอไพร่พลเสบียงอาหารไปช่วยรบไกเซิน สมเด็จพระรามราชาตอบไปว่า เขมรไม่ได้ขึ้นแก่ญวนแล้วไม่ยอมให้ เจ้าเมืองไซ่ง่อนโกรธจึงให้ยกกองทัพมารบ เอาชัยชนะไม่ได้ ก็ให้ยกกลับไปเมืองไซ่ง่อน

ครั้นมาถึงปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี [๒] พระยาวิบูลยราชชื่อซู คิดจะเอาราชสมบัติให้แก่พระมหาอุปราช ๆ ไม่ยอม จึงกลับไปทูลสมเด็จพระรามราชาว่า พระมหาอุปราชคิดกบฏ สมเด็จพระรามราชาไม่ทันพิเคราะห์เชื่อว่าเป็นความจริง จึงให้พระยาวิบูลยราชไปคิดฆ่าพระมหาอุปราช พระยาวิบูลยราชจึงให้พระยาศรีอรรคราชไปลอบฆ่าพระมหาอุปราชเสีย พระมหาอุปราชชนมายุได้ ๒๒ ปี ฝ่ายพระมหาอุปโยราชออกจากที่ทรงราชย์ได้ ๒ ปี ก็ป่วย ครั้นแจ้งว่ามีผู้ลอบฆ่าพระมหาอุปราชอนุชาเสียแล้ว ก็มีความโทมนัสเป็นอันมาก โรคที่ป่วยอยู่ก็กำเริบขึ้น ถึงแก่พิราลัยในเดือนยี่ ข้างแรม ปีระกา นพศก นั้น ชนมายุได้ ๓๙ ปี มีธิดา ๓ องค์ ชื่อนักองเมนหนึ่ง นักองอีหนึ่ง นักองเภาหนึ่ง โอรสชื่อนักองเอง เกิดเมื่อปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช ๑๑๓๕ [๓] องค์หนึ่ง

ครั้นเดือนอ้าย ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ [๔] เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพกรุงธนบุรีออกไปหมื่นหนึ่ง ถึงเมืองบันทายเพชร

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๙

(๒) พ.ศ. ๒๓๒๐

(๓) พ.ศ. ๒๓๑๖

(๔) พ.ศ. ๒๓๒๑

แจ้งความแก่สมเด็จพระรามราชาว่า จะขึ้นไปตีเมืองลาวตามลำแม่น้ำโขงตลอดไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ขอไพร่พลหมื่นหนึ่ง กับเสบียงอาหารด้วย สมเด็จพระรามราชาให้เกณฑ์ข้าคนเมืองกระพงสวาย เมืองศรีสุนทร เมืองตะบงคะมุม รวมได้คนหมื่นหนึ่ง เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลธม ถึงเมืองสมบุกสมบูรณ์ ฝ่ายสมเด็จพระรามราชาให้พระยาพระคลังชื่อธรรม ไปตั้งกองสีข้าวสารส่งกองทัพอยู่ที่เมืองกระพงธม เมืองกระพงสวาย เฆี่ยนตีเร่งรัดให้สีข้าว ทั้งผู้ชายผู้หญิง ลางคนผัวไปทัพเมียก็ต้องสีข้าว ราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก พวกเขมรที่ไปทัพแจ้งดังนั้น ก็หนีมาหาครอบครัวเป็นอันมาก สมเด็จพระรามราชาได้ทราบว่าเขมรหนีตาทัพกลับมา ก็แต่งให้ข้าหลวงเที่ยวจับตัวมาทำโทษ ราษฎรก็คุมกันเข้าจับข้าหลวงกับพระยาพระคลังฆ่าเสีย แล้วสมเด็จพระรามราชาให้ไปเอาตัวพระยาเดโช ชื่อแทน พระยาแสนท้องฟ้า ชื่อเบี่ยง พระยามนตรีเสน่หา ชื่อโส ซึ่งหนีตาทัพนั้นมาเมืองบันทายเพชร ให้ฆ่าพระยามนตรีเสน่หาเสีย แต่พระยาแสนท้องฟ้าน้องพระยาเดโชนั้นให้เฆี่ยน ๕๐ ที ถอดเสียจากที่ พระยาเดโชนั้นให้คงที่อยู่ตามเดิม แล้วให้คืนไปอยู่เมืองกระพงสวายดังเก่า

ในจุลศักราช ๑๑๔๑ ปีกุน เอกศก[๑] พระยาเดโช (แทน) พระยาแสนท้องฟ้าผู้น้อง อพยพครอบครัวหนีไปอยู่แดนเมืองญวน กองทัพสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ตีเมืองล้านช้างได้แล้ว ให้เก็บทรัพย์สิ่งของปืนใหญ่น้อยครอบครัวเข้ามา ณ เมืองพันพร้าว แล้วให้ทัพเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองทันต์ ญวนเรียกว่า เมืองซือหงี เมืองม่อย ๒ เมืองนี้เป็นลาวทรงดำ อยู่ริมเขตแดนเมืองญวน ได้ครอบครัวลาวทรงดำเป็นอันมาก พาครอบครัวลาวเวียง ลาวทรงดำลงมาถึงกรุงใน

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๒

เดือนยี่ ปีกุน เอกศกนั้น ลาวทรงดำนั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองเพชรบุรี ลาวเวียง ลาวหัวเมืองฝ่ากโขงตะวันออกก็โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสระบุรีบ้าง เมืองราชบุรีบ้าง ตามหัวเมืองตะวันตกบ้าง อยู่เมืองจันทบุรีบ้าง ก็มีเชื้อสายมาจนทุกวันนี้

ฝ่ายที่เมืองเขมร สมเด็จพระรามราชาจึงให้ฟ้าทะละหะ ชื่อมู คุมพวกพลไปจับพระยาเดโช (แทน) พระยาแสนท้องฟ้า ครั้นฟ้าทะละหะ (มู) ไปพบพระยาเดโช พระยาแสนท้องฟ้าก็พูดปรึกษาหารือกันว่า เมื่อครั้งก่อนเราคิดราชการเอาแผ่นดินถวายสมเด็จพระนารายณ์ราชา ได้ยิงสมเด็จพระราม-ราชาถูกลูกปืนที่อกไม่เป็นอันตราย พวกเราจับตัวได้ใส่กรงไว้ แล้วมีผู้คัดกรงพาหนีไปได้ ผูกพยาบาทเราอยู่ จะทำราชการไปด้วยก็คงจะพาลฆ่าเราเสียวันหนึ่ง ครั้นคิดพร้อมใจกันแล้ว ก็เกณฑ์ไพร่ตั้งค่ายรายทัพลาดตระเวนมาถึงเมืองเปี่ยมแสน สมเด็จพระรามราชาได้ทราบว่า ฟ้าทะละหะไปร่วมคิดด้วยพระยาเดโชเป็นกบฏ ก็ยกไพร่พลไปต่อรบด้วยกบฏ ฝ่ายพระยาวิบูลยราช (ซู) ซึ่งรักษาเมืองบันทายเพชรอยู่นั้นกลับคิดกบฏ ใช้ให้พระยาวรชุน ชื่อหลงไปหาองเฮากุนขอกองทัพญวนกับทัพพระอาทิตยวงศา ชื่อลวด เจ้าเมืองป่าสักยกขึ้นมาเมืองพนมเพ็ญ จะโรยจังวา พระยาวิบูลยราชนำกองทัพมาถึงเมืองบันทายเพชร เชิญนักองเอง บุตรนักองตนสมเด็จพระนารายณ์ราชา ชนมายุได้ ๗ ขวบ กับเจ้าหญิง ๕ องค์ ลงเรือแง่โอ แล้วขึ้นไปเก็บเอาพระราชทรัพย์และจับเอาบุตรสมเด็จพระรามราชา ๔ องค์ฆ่าเสีย เอาไฟเผามนเทียรสถานไหม้สิ้น ฝ่ายพรรคพวกของสมเด็จพระรามราชาหนีไปทูลสมเด็จพระรามราชาที่เมืองกระพงธม ทราบความแล้ว สมเด็จพระรามราชาถอยทัพกลับมาถึงเมืองกระพงชะนัง พบทัพญวนเขมรอยู่แพรกป่าพัง สมเด็จพระรามราชาสู้ไม่ได้หนีขึ้นบก ทิ้งเรือเสีย ไปอยู่เมืองพนมกำแรง กองทัพญวนทัพเขมรก็ตามไป

จับตัวได้ ใส่กรงถ่วงน้ำเสียที่บึงขยอง เมื่อเดือน ๔ ปีกุน เอกศกนั้น สมเด็จพระรามราชาได้ทรงราชย์มาแต่ปีมะแม สัปตศก ได้ ๕ ปี ชนมายุได้ ๔๐ ปี

ครั้งนั้นฟ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จฟ้าทะละหะมหาราชบพิตร ให้พระยาศรีธิกรณ์ ชื่อปก ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงนักองเองขึ้นเป็นพระยาวังพระยาวิบูลยราช (ซู) เป็นพระยากลาโหม พระยาแสนท้องฟ้า (เบียง) เป็นพระยาจักรี สมเด็จฟ้าทะละหะทำนุบำรุงพระองค์เองว่าราชการแผ่นดินอยู่ ฝ่ายพระยายมราช ชื่อแบน เป็นข้าเก่าของสมเด็จพระรามราชา เป็นเพื่อนน้ำสบถกับพระยากลาโหม (ซู) ๆ ช่วยคิดแก้ไขไว้จึงไม่ตาย สมเด็จฟ้าทะละหะให้ไปอยู่กับพระยาเดโช ณ เมืองกระพงสวาย ความที่เขมรเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามราชาฆ่าเสียนั้น ทราบถึงเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระพิโรธ ทรงพระดำริว่าพระยายมราช (แบน) ก็เป็นคนสนิทของสมเด็จพระรามราชาไม่ระวังเจ้านายให้เขาทำร้ายได้ จึงใช้ให้พระองค์แก้วเชิญศุภอักษรไปถึงสมเด็จฟ้าทะละหะขอเอาตัวพระยายมราช (แบน) มาทำโทษที่กรุง สมเด็จฟ้าทะละหะมอบตัวพระยายมราช (แบน) ให้พระองค์แก้วเข้ามา ณ กรุง แล้วรับสั่งให้เอาตัวไปจำคุกไว้ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก็ทำนุบำรุงพระยายมราช (แบน) ให้ได้อยู่ในคุกเป็นสุข

ลุจุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีศก[๑] เมื่อเดือนอ้ายนั้นเจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่า เขมรไปฝักใฝ่ขึ้นอยู่กับญวนตามเดิม จึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์กับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกไพร่พลสองหมื่นแยกไป ๓ ทาง สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขอเอาพระยายมราช (แบน) ไปด้วย ยกไปทางนครวัด พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ยกไปทางเมืองบันทายเพชร เจ้าพระยาสุรสีห์

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

พิษณวาธิราชนั้นยกไปทางเมืองกระพงสวาย ครั้งนั้นสมเด็จพ้าทะละหะรู้ความว่ากองทัพกรุงธนบุรียกออกไป ก็แต่งให้คนไปกวาดครอบครัวที่มีเรือแต่เมืองนครวัด เมืองพระตะบอง เมืองสะโตง เมืองกระพงสวาย ให้มาอยู่เมืองบันทายเพชร ให้พระยาเดโช (แทน) ตระเตรียมไพร่พลเป็นกองรักษาเมืองกระพงสวาย ฝ่ายสมเด็จพ้าทะละหะเกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายรักษากระพงหลวงและเบี่ยมชำนิดกับท่าเกวียน พระยากลาโหม(ซู)ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลธมกวาดครอบครัวเมืองกะแจะ เมืองสมบุกสมบูรณ์ ลงเรือมาอยู่เกียนสวายแล้วขอกองทัพญวนมาช่วยรบกองทัพกรุงธนบุรี ฝ่ายกองทัพพระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ ยกมาทางเมืองพระตะบอง เมืองตะคร้อ เมืองขลุง เมืองครอง เมืองบริบูรณ์ ราษฎรลงเรือหนีมาเมืองพนมเพ็ญ ฝ่ายพระองค์เองหนีไปอยู่ที่เกาะเกิด พระยากลาโหม (ซู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา ให้พระยาวิบูลยราช ชื่อปา เป็นพระยากลาโหม ตั้งทัพอยู่จะโรยจังวา ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกกองทัพมาถึงเมืองกระพงสวาย ตีทัพพระยาเดโช (แทน) แตกหนีเข้าป่าไป เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองเบี่ยมชีดอง ครั้น ณ เดือน ๔ ปีฉลู ตรีศก เจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริตเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี จนพระยาสรรค์คุมพรรคพวกมาจับเอาออกจากราชสมบัติ ความทราบถึงสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ก็ให้ยกกองทัพรีบรุดกลับมาก่อนเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช แต่พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์นั้นหารู้ว่าที่กรุงธนบุรีเกิดเหตุขึ้นไม่ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกเข้ามาถึงกรุงธนบุรี อาณาประชาราษฎรร้องทุกข์ต่าง ๆ ขอเชิญเสด็จให้ทรงชำระเสี้ยนศัตรู และเชิญเสด็จขึ้นครอบครองสิริราชสมบัติสืบต่อไป

ลุจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก[๑] สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก็ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ในครั้งนั้นพวกญวนไกเซินยกมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือให้มาขอกองทัพเขมรไปช่วย สมเด็จฟ้าทะละหะ (มู) สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) แต่งให้พระยากลาโหม (ปา) คุมคนห้าพันไปช่วยองเชียงสือ พระยากลาโหม (ปา) ตายในที่รบ ที่ทุ่งป่ายุง เสียไพร่พลเป็นอันมาก องเชียงสือก็หนีลงเรือเข้ามาในเขตแดนกรุงเทพ ฯ ครั้นเมื่อเดือน ๘ ปีขาลนั้น สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) ซึ่งเป็นมิตรสหายน้ำสบถกับพระยายมราช (แบน) ที่อยู่กรุงเทพ ฯ มีหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราช (แบน) ให้กราบทูลลาออกไปช่วยราชการ จะให้คิดเอาเมืองเขมรมาขึ้นกรุงดังเก่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้พระยายมราช (แบน) ออกไปถึงเมืองพระตะบอง สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) ทราบแล้วมีความยินดีมารับพระยายมราช (แบน) ไปเมืองบันทายเพชร คิดพร้อมใจกันยกไปรบสมเด็จฟ้าทะละหะ (มู) กับพระยาจักรี (เบี่ยง) สมเด็จฟ้าทะละหะ (มู) สู้ไม่ได้ ก็หนีไปอยู่เมืองป่าสัก พระยาอาทิตยวงศา ชื่อลวด เจ้าเมืองป่าสัก จับตัวสมเด็จฟ้าทะละหะ (มู) ส่งเข้ามาให้สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) พระยายมราชก็ฆ่าเสีย พระยาจักรี (เบี่ยง) หนีไปอยู่ในป่า จับได้ก็ฆ่าเสียเมื่อเดือนสิบเอ็ดข้างขึ้น ครั้น ณ เดือนสิบสอง แรมสิบห้าค่ำ พระยายมราช (แบน) ก็ลอบฆ่าสมเด็จเจ้าพระยา (ซู) เสีย เพราะด้วยว่าทำร้ายเจ้านายของตัว แล้วก็ฆ่าขุนนางที่ทำร้ายสมเด็จพระรามราชาเจ้าของตัวนั้นเสียหมด แล้วพระยายมราช (แบน) ก็ยกตัวขึ้นเป็นผู้ว่าที่ฟ้าทะละหะ แล้วตั้งขุนนางพรรคพวกของตัวขึ้นเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยเต็มตามตำแหน่ง จึงให้พระยาจักรี (แกบ) ไปจับพระยาเดโช (แทน) ที่เมืองกระพงสวาย พระยาเดโช (แทน) หนีไปเมืองจำปรัง ฝ่ายพระยามหาเทพ พระยาวรชุน กับพวก

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

แขกจามเมืองตะบงคะมุม คิดกันยกทัพเรือมาเมืองพนมเพ็ญ จะจับพระยายมราช (แบน) พระยากลาโหม (ปก) ฆ่าเสีย พระยายมราช (แบน) พระยากลาโหม (ปก) เห็นจะสู้มิได้ ไม่ทันจะตระเตรียมตัว ก็พาพระท้าวสองนางซึ่งเป็นกนิษฐภคินีของสมเด็จพระนารายณ์ราชากับพระเรียมสามนางซึ่งเป็นบุตรี กับนักองเองซึ่งเป็นบุตราสมเด็จพระนารายณ์ราชาลงเรือกวาดต้อนครอบครัวเขมรเข้ารีตมาด้วยประมาณ ๕๐๐ คน หนีเข้ามาขึ้นที่เมืองพระตะบองเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ในปีขาล จัตวาศกนั้น ชนมายุนักพระองค์เองได้ ๑๐ ปี แต่นักองเมนป่วยถึงแก่พิราลัยเสีย ยังอยู่แต่พระเรียมสององค์คือนักองอี นักองเภา สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากราบทูลขอไปเป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวรทั้ง ๒ องค์ นักพระองค์เองนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม แล้วโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่กับพระท้าวสองนาง และพระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยงที่ตำบลคอกกระบือ เขมรเข้ารีต พวกออกญาแบ้น ออกญานวนนั้น ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดสมอราย พระยายมราช (แบน) นั้น โปรดตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรวิเศษสงคราม รามนรินทรบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ

องเชียงสือญวนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

ในปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีนั้น[๑] ฝ่ายข้างเมืองญวน องไกเซิน เจ้าเมืองกุยเยิน ยกกองทัพมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือเจ้าเมืองยกพลทหารออกต่อรบ ต้านทานมิได้ก็แตกฉานพ่ายหนีทิ้งเมืองเสีย พามารดาและบุตรภรรยาและขุนนางสมัครพรรคพวก ลงเรือแล่นหนีมาทางทะเล ขึ้นอาศัยอยู่ ณ เกาะกระบือ พระยาชลบุรี พระระยอง ออกไปตระเวนสลัดถึงเกาะ

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

กระบือ พบองเชียงสือ ๆ เล่าความให้พระยาชลบุรี พระระยองฟังว่า องเชียงสือเป็นบุตรองคางเวือง เป็นหลานพระเจ้าแผ่นดินญวน บ้านเมืองเสียแก่ข้าศึกหนีมา พระยาชลบุรี พระระยอง รู้ความแล้วจึงชวนองเชียงสือให้เข้ามากรุง องเชียงสือยังมิไว้ใจจึงว่า องเชียงชุนผู้อาหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีคนหนึ่งแล้ว ท่านก็ฆ่าเสีย พระยาชลบุรี พระระยองจึงบอกว่า เดี๋ยวนี้เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโอบอ้อมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและอาณาประชาราษฎรเป็นอันมาก ไม่ดุร้ายเหมือนพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ให้องเชียงสือเข้าไปพึ่งพระเดชพระคุณอยู่ ณ กรุงเถิด เห็นจะทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงองเชียงสือดอก องเชียงสือก็ยอมตัวเป็นบุตรเลี้ยงพระยาชลบุรี พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาแวะพักที่เมืองชลบุรี แล้วบอกเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร โปรดให้มีตราให้พาองเชียงสือเข้ามาเฝ้า พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาถึงกรุง เมื่อเดือนสี่ข้างขึ้น ปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔[๑] เมื่อองเชียงสือเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครนั้น อายุองเชียงสือได้ ๓๓ ปี จึงโปรดเกล้า ๆ ให้องเชียงสือกับครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ใต้บ้านต้นสำโรง ซึ่งภายหลังพระราชทานให้กงสุลโปรตุเกสอยู่มาจนทุกวันนี้ พระราชทานเบี้ยหวัดองเชียงสือปีละ ๕ ชั่ง แล้วพระราชทานเครื่องยศถาดหมาก คนโททอง กระบี่บั้งทอง กลดคันสั้น ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเหมือนนักองเอง โปรดเกล้า ๆ ให้องเชียงสือเข้าเฝ้าทุกวัน องเชียงสือนั้นเข้าเฝ้าขี่เรือญวน ๖ แจว บ่าวกั้นร่มให้ ครั้นเข้าไปเฝ้า โปรดให้เฝ้าข้างพระเฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้านตะวันตก เหลี่ยมเสาท้องพระโรงหน้าเจ้ากรมพระตำรวจ นั่งขัดสมาธิตามเพศญวน โปรดให้พระราชมนตรีล่ามเข้าไปด้วย มารดาองเชียงสือและองญวนที่เข้ามากับองเชียงสือ ก็ได้รับ

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

พระราชทานเบี้ยหวัดตามสมควร แล้วโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งเจ้าเมือง[illegible]-เมืองสมุทรปราการว่า ญวนพรรคพวกขององเชียงสือจะเข้าออกไปมาหากินตามท้องทะเล อย่าให้พวกด่านห้ามปรามเลย โปรดเกล้า ฯ ให้องเชียงสือเรียงจดหมายเหตุในปฐมวงศ์ขององเชียงสือ สืบลำดับวงศ์พระเจ้าแผ่นดินมาได้กี่แผ่นดิน จนถึงเสียเมืองแก่พวกกองไกเซิน องเชียงสือจึงให้องเบ็ดจัดองเบ็ดตรึงซึ่งเป็นญวนผู้ใหญ่ และขุนนางที่มาด้วย ช่วยกันเรียบเรียงเรื่องพงศาวดารลำดับวงศ์ฝ่ายญวนทูลเกล้า ฯ ถวาย มีความดังนี้

เรื่อง พงศาวดารญวน

เดิมเมืองตังเกี๋ยเป็นเมืองหลวง เจ้ากิมเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบวงศ์มาได้ ๖ พระองค์ พระเจ้าแผ่นดินในที่ ๖ ชื่อหุงเมือง ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงจีนให้เลียวทาง เป็นแม่ทัพยกมาตีเมืองตังเกี๋ยได้ เลียวทางจับหุงเมืองและพรรคพวกฆ่าเสียสิ้น แล้วเลียวทางก็เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย เมืองตังเกี๋ยก็ขึ้นแก่เมืองจีนแต่นั้นมา ภายหลังเกิดผู้มีบุญขึ้น ชื่อเลเลย เป็นญวนอยู่ที่บ้านลำเซินเลเลยนิมิตฝันว่าจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกรายจะได้เป็นมหาอุปราช เทพดาบอกว่าดวงตรากับกระบี่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินอยู่ที่ห้วยน้ำ ครั้นเวลาเช้าเลเลยก็ไปเที่ยวดูที่ห้วยน้ำ ได้เห็นดวงตรากับกระบี่สมคำเทพดาบอก ก็เอาดวงตรากับกระบี่มาเก็บไว้ที่เรือน ฝ่ายเวียนกรายเที่ยวมาอาศัยนอนอยู่ในศาลเจ้า เทพดาสังหรณ์ให้นิมิตฝันว่า เลเลยจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกรายจะได้เป็นมหาอุปราช ถ้าเวียนกรายจะใคร่พบเลเลยก็ให้ไป ณ บ้านลำเซิน ถ้าไม่รู้จักเรือนเลเลย เวลากลางคืนให้ดูรัศมี ถ้ารัศมีสว่างอยู่ที่เรือนใดเรือนนั้นเป็นเรือนเลเลย ครั้นตื่นขึ้นเวลาเช้าเวียนกรายก็ออกจากศาลเทพารักษ์เดินมาถึงบ้านลำเซิน พอเวลาค่ำจึงเที่ยวดู เห็นเรือนหนึ่งมีรัศมีสว่างสมคำ

เทพดาบอก เวียนกรายก็เข้าไปหาเลเลย เลเลยกับเวียนกรายพบกันแล้ว ก็ได้ถามชื่อเสียงรู้จักกันสมตามนิมิตฝันทั้ง ๒ ฝ่าย เวียนกรายขอดูดวงตรา และกระบี่ของเลเลยๆก็ให้ดู เวียนกรายไม่มีความสงสัยแน่แก่ใจแล้ว จึงว่าเรา ทั้ง๒ จะได้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เลเลยตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่บ้านลำเซิน ตัวเวียนกรายไปเกลี้ยกล่อมผู้คนในแขวงเมืองตังเกี๋ย ครั้นเกลี้ยกล่อมคน เข้าด้วยมากแล้ว เวียนกรายกับเลเลยก็เป็นกบฏคุมคนยกเข้าตีเอาเมืองตังเกี๋ย ได้ จับเจ้าเมืองฆ่าเสีย เลเลยก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ตั้งเวียนกรายเป็นมหาอุปราช ฝ่ายพระเจ้ากรุงจีนรู้ว่าเลเลยกับเวียนกรายเป็นกบฏจับเจ้าเมืองตังเกี๋ยฆ่าเสีย-แล้ว จึงแต่งให้กองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ย ผู้ใดเป็นแม่ทัพมาหาปรากฏไม่ เลเลย กับเวียนกรายรู้ว่ากองทัพเมืองจีนยกมาเป็นอันมากจะสู้รบมิได้ จึงเอาทองคำ ทำรูปแทนตัวกับเครื่องบรรณาการ ให้ทูตคุมไปให้แม่ทัพเมืองจีน ขอโทษตัว ยอมเป็นเมืองขึ้นตามเดิม แม่ทัพได้มีหนังสือบอกขึ้นไปเมืองหลวง พระเจ้า กรุงจีนมีหนังสือมาถึงแม่ทัพว่า ให้ตั้งองเลเลยเป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยสืบวงศ์ ตระกูลต่อไปเถิด กองทัพกรุงจีนก็กลับไป และราชการบ้านเมืองก็สิทธิ์ขาด อยู่แก่เวียนกรายมหาอุปราช เวียนกรายมีบุตรหญิงชื่อกงจัวหนึ่ง บุตรชายชื่อ จัวเตียนหนึ่ง บุตรหญิงนั้นให้เป็นภรรยาตินเกียมซึ่งเป็นขุนนางในเมืองตังเกี๋ย มหาอุปราชทูลเจ้าเมืองตังเกี๋ยว่า ตัวแก่ชราแล้ว จะขอให้ตินเกียมบุตรเขย ว่าราชการที่อุปราชแทนตัวไปจนกว่าจัวเตียนบุตรชายจะใหญ่ขึ้น ถ้าบุตรชาย ใหญ่ขึ้นแล้วขอให้บุตรชายเป็นมหาอุปราชสืบไป เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยอมให้ ครั้นมหาอุปราชตายแล้ว ตินเกียมบุตรเขยก็คิดจะฆ่าจัวเตียนน้องภรรยาเสีย นางกงจัวพี่หญิงรู้ความก็กระซิบบอกน้องชายให้รู้ตัว แล้วให้น้องชายทำเป็นคน เสียจริต จัวเตียนก็กระทำตามคำพี่หญิง พี่หญิงจึงคิดอุบายบอกแก่ตินเกียม สามีว่า จัวเตียนเป็นบ้าดังนี้ จะเลี้ยงไว้ก็จะได้ความอับอายขายหน้า ขอให้

ขับไปเสียให้พ้นบ้านเมือง ตินเกียมสามีไม่ทันพิจารณาก็เห็นด้วย จึงไปทูลเจ้าเมืองตังเกี๋ยให้ขับจัวเตียนเสียจากเมือง เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยอม ตินเกียมจึงแต่งเรือเล็กและคนให้คุมตัวจัวเตียนเข้ามาส่งขึ้นที่ป่า ชื่อโอจัว เป็นป่าสำหรับปล่อยคนโทษ ในเขาวงก์ หนทางจะเข้าออกเป็นอันยาก ป่านั้นพ้นแดนเมืองตังเกี๋ย ๑๕ วัน คนที่มาส่งนั้นก็อยู่ด้วยจัวเตียน หากลับไปไม่ จัวเตียนตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นซ่องอยู่ในป่า ได้ผู้คนมากก็สร้างเมืองขึ้นให้ชื่อเมืองเว้ เรียกมาจนทุกวันนี้

ฝ่ายตินเกียมพี่เขยรู้ความดังนั้น จึงให้องลัดเบายกกองทัพมาตีเมืองเว้ ได้รบกันกับองลัดเบา กองทัพก็แตกกลับไปเมืองตังเกี๋ย จัวเตียนเจ้าเมืองเว้กลัวจะเป็นศึกติดพันไป จึงแต่งเครื่องบรรณาการให้ขุนนางไปคำนับจิ้มก้องององตินเกียมพี่เขย และขอโทษเจ้าเมืองตังเกี๋ยยอมเป็นเมืองขึ้นด้วย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็โปรดให้ จัวเตียนได้ครองเมืองเว้สืบมา ๖ ชั่วเจ้าเมือง จัวเตียนบุตรเวียนกรายที่ ๑ จัวสายบุตร จัวเตียนที่ ๒ จัวเทิงบุตรจัวสายที่ ๓ จัวเหียนบุตรจัวเทิงที่ ๔ จัวคางบุตรจัวเหียนที่ ๕ ถึงองเฮียวฮูเวียงบุตรจัวคางที่ ๖ ก็ตั้งแข็งเมืองมิได้ไปขึ้นแก่เมืองตังเกี๋ย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็จัดกองทัพไปตีเมืองเว้เป็นหลายครั้งไม่ได้ องเฮียวฮูเวียงให้ตั้งด่านทางบกตำบลโปจันแห่งหนึ่ง โปจันนั้นอยู่ริมแม่น้ำซงยันข้างตะวันออก เป็นแดนเมืองตังเกี๋ย ด่านโปจันทุกวันนี้เป็นเมืองกวางเบือง ทางน้ำนั้นให้เอาโซ่ขึงแม่น้ำดงเฮยไว้ ไม่ให้พวกตังเกี๋ยขึ้นไปเมืองเว้ได้ เมืองตังเกี๋ยกับเมืองเว้ก็ขาดกันมาหลายปี เป็นเอกราชขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย องเฮียวฮูเวียงมีบุตร ๕ คน ชื่อองดึกมูที่ ๑ องคางเวือง ที่ ๒ องเทิงกวางที่ ๓ องเชียงซุนที่ ๔ องทางที่ ๕ องดึกมู ซึ่งเป็นบุตรใหญ่มีบุตรชายชื่อองวางตนคนหนึ่ง แล้วองดึกมูก็ถึงแก่กรรม องคางเวืองบุตรที่ ๒

มีบุตร ๓ คน ชื่อองยาบาหนึ่ง องเชียงสือหนึ่ง องหมันหนึ่ง แล้วองคางเวืองนั้นก็ถึงแก่กรรมไปก่อนบิดา ครั้นองเฮียวอูเวียงบิดาถึงแก่กรรมแล้ว องกวักภอขุนนางผู้ใหญ่ยกองเทิงกวางบุตรที่ ๓ ขึ้นเปนเจ้าเมืองเว้ แล้วองกวักภอก็เปนผู้สำเร็จราชการสิทธิ์ขาดอยู่แต่ผู้เดียว เสนาบดีราษฎรไม่เต็มใจ บ้านเมืองก็เกิดความจลาจลต่าง ๆ ครั้นอยู่มาจะเปนปีเดือนวันใดมิได้ปรากฏ อ้ายอยากเปนโจรป่าอยู่แดนเมืองกุยเยิน อ้ายอยากมีน้องชาย ๒ คนชื่อ อ้ายบาย อ้ายดาม ครั้นอยู่มา อ้ายกรุมฮวดบิดาอ้ายอยาก อ้ายบาย อ้ายดาม ตาย พี่น้องทั้ง ๓ คนหาหมอดูที่ฝังศพ หมอว่าที่เขากวางหนำเปนที่ฮ่องซุ้ยดี มีเขาเปนรูปปากมังกร ถ้าใครฝังศพบิดามารดาลงในที่นั้น นานไปบุตรหลานจะได้ดี แล้วอ้ายอยากกับพี่น้องก็เอาศพบิดาไปฝังที่เขาปากมังกร ขุดหลุมลงไปได้ทองคำ ๒ ไหแง แล้วเอาศพฝังลงไว้ที่นั้น อ้ายอยากเอาทองคำมาขายได้เงินช่วยคนที่ทุกข์ยากปล่อยเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก ปรึกษากันคิดจะชิงเอาสมบัติในเมืองเว้ ด้วยเห็นว่าองกวักภอกับองเทิงกวาง ไม่ตั้งพระทัยอยู่ในราชการแผ่นดิน ตั้งแต่เสพสุราแล้วก็เล่นงัวหลงใหลไป บรรดาขุนนางเอาใจออกหากทั้งสิ้น อ้ายอยากกับพี่น้องเห็นการดังนั้นแล้วก็ปรึกษากันว่า ผู้คนก็ยินยอมกับเรามากอยู่แล้ว ก็พอจะคิดการใหญ่ได้ จึ่งให้อ้ายบายเอาทองคำหลายลิ่ม ๆ ละ ๑๐ ตำลึงจีนใส่กระบะเข้าไปให้เจ้าเมืองกวางหนำ ขอทำราชการด้วยเจ้าเมืองกวางหนำ เจ้าเมืองกวางหนำก็รับไว้ให้ทำราชการอยู่ด้วยช้านาน เจ้าเมืองกวางหนำเห็นว่าอ้ายบายมีสติปัญญาความอุตสาหะพากเพียรดี ก็ตั้งให้เปนขุนนางว่าราชการสิทธิ์ขาดแทนตัวต่อไป ด้วยเจ้าเมืองกวางหนำเปนคนชรา ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งปวงก็เรียกอ้ายอยาก อ้ายบาย อ้ายดาม เปนองญวนขึ้นทั้ง ๓ คนพี่น้อง องบายเกลี้ยกล่อมให้ไพร่บ้านพลเมืองรักใคร่ ได้พวกพ้องมาก ฝ่ายองอยากพี่ชาย องดามน้องชายคุมไพร่พลอยู่ในป่า คิดกันว่า องเทิงกวาง เจ้าเมืองเว้

คนนี้ หาอยู่ในยุติธรรมไม่ จึงเข้ามาในเมืองกวางหน้าหาน้องชาย คิดพร้อมใจกันจะยกองวางตนซึ่งเป็นบุตรขององค์กมขึ้นเป็นเจ้า องวางตนคนนี้มีคนรักใคร่มาก คนทั้งปวงก็นิยมเห็นจริงด้วย แล้วองทั้ง ๓ ก็ตั้งแขวงเมืองกวางหน้าอยู่ ความรู้ไปถึงเจ้าเมืองเว้ จึงให้องภอมาขุนนางผู้ใหญ่เป็นแม่ทัพคุมกองทัพมาตีเมืองกวางหน้า ครั้นองภอมามาถึงเมืองกวางหน้า องบายผู้สำเร็จราชการเมืองกวางหน้า ก็มีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมองภอมาแม่ทัพเมืองเว้ว่า ซึ่งคิดราชการครั้งนี้ ก็จะเอาบ้านเมืองให้แก่องวางตน จะยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน องภอมาก็ยอมเข้าด้วยองบาย องบายก็มีหนังสือไปถึงพวกโจรและคนเข้าเกลี้ยกล่อม ให้ยกเข้ามาสมทบกองทัพองภอมาเป็นทัพหนึ่ง แล้วมีหนังสือไปถึงเมืองตังเกี๋ยว่าเจ้าเมืองเว้ไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรม คิดจะยกกองทัพไปกำจัดเสีย ยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าเมืองต่อไป ขอกองทัพมาช่วยเจ้าเมืองตังเกี๋ยก็เห็นชอบด้วย ก็ให้องกวักเลาคุมกองทัพมาช่วยอีกทัพหนึ่งองบายก็คุมคนเมืองกวางหน้าไปด้วย เข้าโจมตีเอาเมืองเว้ได้โดยง่าย เพราะขุนนางและราษฎรเกลียดชังเจ้าแผ่นดินมาก ไม่มีผู้ใดออกสู้รบ องเทิงกวางเจ้าเมืองเว้เห็นดังนั้น ก็พาองเชียงซุนน้องชายกับองยาบา องเชียงสือ องหมั้นหลาน ๓ คน หนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน แต่องวางตนไม่หนีเพราะรู้ข่าวว่าเขาจะยกตัวเป็นเจ้านาย องอยาก องบาย องดาม ได้เมืองเว้แล้ว ก็ให้เอาตัวองวางตนไปไว้เมืองกุยเยินเสีย ฝ่ายองทางบุตรที่ ๕ นั้นหนีไม่ทัน องกวักเลาแม่ทัพเมืองตังเกี๋ยจับได้ก็พาไปเมืองตังเกี๋ย ฝ่ายองวางตนเห็นว่าองทั้ง ๓ ไม่สุจริตคิดอุบายจะให้ตัวเป็นแต่เจว็ด สำเร็จราชการแล้วก็จะฆ่าเสีย จึงคิดกับคนสนิทหาเรือเล็กลอบหนีมาอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อนกับองเทิงกวางด้วยกัน

องเทิงกวางจึงปรึกษากับพี่น้องและขุนนาง ว่าจะยกองวางตนผู้หลานขึ้นเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน เพราะเห็นว่าราษฎรนิยม จะได้เกณฑ์กองทัพไปตีเอาเมือง

เว้คืน กองทัพเมืองไซ่ง่อนยังไม่ทันยกไป องอยาก องบาย องดาม ก็ยกทัพมาตีเมืองไซ่ง่อนได้ จับองเทิงกวาง องวางตนได้ให้ฆ่าเสีย องเชียงซุนหนีมาตั้งอยู่เมืองบันทายมาศ องเชียงซุนมีบุตรชายชื่อองกลัก บุตรหญิงชื่อมูเซ ไทยเรียกว่า โกเงิน พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองบันทายมาศ จึงได้องเชียงซุนกับครอบครัวเข้ามาเลี้ยงไว้ในกรุงธนบุรี เมื่อปลายแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริต นั่งพระธรรมเห็นไปว่าองเชียงซุนกลืนเพชรเม็ดใหญ่ซ่อนไว้ในท้อง จึงรับสั่งให้หามาไต่ถาม องเชียงซุนไม่รับ ภายหลังมีผู้กราบทูลว่าจะหนี จึงรับสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้งบุตรชายด้วย ค้นหาเพชรก็ไม่ได้ แต่โกเงินบุตรหญิงขององเชียงซุนนั้นให้เอาไปเลี้ยงไว้ในวัง ฝ่ายองยาบา องเชียงสือ องหมัน ซึ่งหนีองอยากหลบหลีกอยู่ในป่าแขวงเมืองไซ่ง่อน องอยากให้สืบจับตัวได้แต่องยาบา องหมัน ก็ให้ฆ่าเสีย แต่องเชียงสือหนีไปได้ องอยากปราบปรามเมืองไซ่ง่อนเรียบร้อยแล้วก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เรียกว่าไกเซิน ยกไปอยู่เมืองกุยเยิน ตั้งเมืองกุยเยินเป็นเมืองหลวง ยกตัวขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ จึงตั้งองบายน้องคนกลางเป็นเจ้า ชื่อบาถบินเยือง อยู่เมืองไซ่ง่อน ตั้งองดามน้องน้อยเป็นเจ้าชื่อลองเยือง ไปอยู่รักษาเมืองเว้ และองลองเยืองซึ่งเป็นเจ้าเมืองเว้จะไปตีเมืองตังเกี๋ย เพราะด้วยพวกเมืองตังเกี๋ยขัดเคืองว่าล่อลวงให้ยกกองทัพมาช่วยตีเมืองเว้ ครั้นตีได้แล้วก็ไม่ตั้งองวางตนขึ้น กลับเอาราชสมบัติเสียเอง เมืองตังเกี๋ยก็คุมเชิงอยู่ไม่มาอ่อนน้อม องลองเยืองจึงคิดกลอุบายเขียนชื่อองเชียงสือลงในธงแล้ว ก็ยกกองทัพไปฝ่ายพวกเมืองตังเกี๋ยและขุนนางเห็นดังนั้น เข้าใจว่าองเชียงสือเกลี้ยกล่อมผู้คนตั้งตัวได้แล้วจึงยกทัพมา ไม่มีความสงสัยก็เปิดประตูเมืองรับ องลองเยืองเข้าเมืองตังเกี๋ยได้ก็ให้จับแต่บรรดาขุนนางพรรคพวกเจ้าเมืองฆ่าเสีย แต่ตัวเจ้าเมืองตังเกี๋ยนั้นรากเลือดตาย และอุปราชก็เชือดคอตาย องลองเยืองจึงได้ตั้ง

องเจียวทง บุตรองกวางตรี หลานเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยอยู่รักษาเมือง องลองเยืองก็เก็บเอาทรัพย์สิ่งของขึ้นใหญ่น้อยและเครื่องศัสตราวุธมาที่เมืองเว้สิ้น องเจียวทงหลานเจ้าเมืองตังเกี๋ยคิดแค้น จึงมีหนังสือลับบอกขอกองทัพพระเจ้ากรุงจีน ๆ จึงให้จงต๊กกวางตุ้งเป็นแม่ทัพมารบองลองเยือง ๆ ก็ยกกองทัพไปตีกองทัพเมืองจีนแตกกลับไป องเจียวทงเจ้าเมืองตังเกี๋ยกับพรรคพวกพากันหนีไปอยู่เมืองจีน องลองเยืองจึงตั้งให้องกะวีบุตรเป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย องลองเยืองก็กลับไปเมืองเว้ องลองเยืองป่วยตาย ขุนนางจึงยกองกลักบุตรที่ ๒ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้

และองเชียงสือนั้นเมื่อแตกทัพพลัดกันกับพี่น้อง หนีไปอยู่ป่าชื่อบ้านไกเตาเป็นบ้านเขมรลับแล ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร จึงใช้ให้อ้ายจู คนสนิทไปเที่ยวหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงกัน อ้ายจูลงเรือไปหากินที่เมืองเต๊กเซีย พบองตรีเจ้าเมืองเต๊กเซีย อ้ายจูจึงแจ้งความแก่องตรีว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่ป่าบ้านไกเตา ใช้ให้อ้ายจูมาเที่ยวหา องตรีเจ้าเมืองเต๊กเซียรู้ความแล้วก็จัดเสบียงอาหารให้อ้ายจูไปให้องเชียงสือ องตรีจึงสั่งอ้ายจูว่าถ้าสิ้นเสบียงอาหารเมื่อใดก็ให้มาเอาเถิด องตรีจะจัดหาไว้ให้มิให้ขัดสน แต่องเชียงสืออาศัยอยู่ที่บ้านเขมรลับแลประมาณ ๓ ปี พวกญวนไปตีผึ้งในป่าหลายพวกรู้ว่าองเชียงสือเป็นวงศ์เจ้านายหนีไปอยู่ที่บ้านเขมรลับแลได้ความลำบาก ต่างคนก็แบ่งเสบียงอาหารไปให้แก่องเชียงสือทุกพวก แล้วจีนทัดกับญวนคิดอ่านกันว่า องไกเซินคิดกบฏจับเจ้านายฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองญวน องเชียงสือบุตรหลานเจ้านายหนีมาอาศัยอยู่ในป่าได้ความลำบากนัก จะคิดอ่านตีเอาบ้านเมืองคืนให้องเชียงสือให้จงได้ จีนทัดจึงคิดอ่านเกลี้ยกล่อมพวกญวนพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนได้พวกพ้องมาก ยกเข้าตีปล้นเอาเมืองไซ่ง่อนได้ แต่องบายซึ่งเป็นบาทบินเยืองหนีไปอยู่เมืองกุยเยิน จีนทัดจึงตั้งตัวขึ้นเป็นองกงเซิน ๆ จึงให้

คนไปรับองเชียงสือเข้ามาเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือจึงตั้งให้จีนทัดซึ่งเป็นองกงเซินนั้นเลื่อนขึ้นเป็นองเทืองกง ขุนนางผู้ใหญ่ องเทืองกงกลับเป็นกบฏคิดอ่านกับจีนที่เป็นพรรคพวกของตัวจะทำร้ายองเชียงสือ อ้ายจู บ่าวองเชียงสือเสพสุราเมาไปเที่ยวนอนอยู่ตามโรงเรือนจีนญวน ได้ยินพวกจีนเล่าให้กันฟังว่า เดี๋ยวนี้องเทืองกงขุนนางผู้ใหญ่คิดจะฆ่าองเชียงสือเสีย อ้ายจูจึงเอาความมาบอกแก่องเชียงสือ ๆ รู้ตัวแล้ว จึงให้จัดการกั้นม่านไว้ ณ ที่องเชียงสืออยู่ ๓ ชั้น แล้วให้คนสนิทถืออาวุธเตรียมอยู่ในม่าน ๒๐ คน องเชียงสือทำเป็นป่วยนอนอยู่ในม่านแล้วสั่งคนสนิทว่า ถ้าองเทืองกงเข้ามาเยี่ยมถึงที่กั้นม่านจะคิดการกบฏจริงก็คงจะมีอุบายเอายาพิษมาให้กิน เมื่อเรารับยาขององเทืองกงทดลองดูรู้ว่ายาพิษจริงแล้วก็จะเทเสียในกระโถน แล้วเราจะเคาะกระโถนเข้าเป็นสำคัญ และให้พวกคนสนิทรุมกันเข้าจับตัวองเทืองกงฆ่าเสียเถิด ครั้นองเทืองกงรู้ว่าองเชียงสือป่วย จะขึ้นไปเยี่ยมองเชียงสือ จึงเอายาห่อไปด้วยห่อหนึ่ง พอเข้าไปถึงที่ข้างม่านนอนองเชียงสือ ๆ จึงทักว่าองเทืองกงมาเยี่ยมเราหรือ องเทืองกงตอบว่า ข้าพเจ้ารู้ว่าท่านป่วยไปจึงขึ้นมาเยี่ยม และเอายามาให้ท่านกินด้วย หวังจะให้บำบัดโรคโดยเร็ว ว่าแล้วจึงหยิบห่อยาออกให้องเชียงสือตรวจดู แล้วก็เรียกเอาจับเจี๋ยวมาต้ม ครั้นเห็นได้ที่ก็แก้เอายาพิษใส่ลงไปแล้วรินลงในถ้วยส่งให้องเชียงสือ องเชียงสือเห็นความจริงเหมือนอย่างคิดแล้วก็รับถ้วยยามา เอาตะเกียบงาจุ่มลงไปก็ติดเป็นคราบดำ จึงรู้แน่ว่ายาพิษ เทเสียในกระโถนแล้วเคาะกระโถนขึ้นตามสัญญา คนสนิทขององเชียงสือได้ยินแล้วก็ออกมาช่วยกันจับองเทืองกงได้เอาไปฆ่าเสียในวันนั้น แล้วองเชียงสือจึงว่าแต่บรรดาจีนที่เป็นพรรคพวกองเทืองกงนั้นจะเอาไว้ไม่ได้ ให้จับฆ่าเสียให้สิ้น จีนแจ จีนเล็ก เป็นลูกค้าผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน จึงเข้าไปว่าแก่องเชียงสือว่าท่านจะให้ฆ่าพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนเสียนั้น พวกจีนจะยอมตายที่ไหน ก็จะเป็น

กบฏขึ้น แล้วพวกไกเซินก็จะมาตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ศึกภายนอกยังไม่ราบคาบ ศึกภายในก็จะเกิดขึ้นเป็นสองแรง ขอให้ท่านเอาใจพวกจีนเหล่านี้ไว้ก่อน องเชียงสือเห็นชอบด้วยก็ให้งดไว้ ครั้นอยู่มาไกเซินจึงจัดขุนนางทหารคุมกองทัพยกมาทางบกมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือรู้ตัวจึงปรึกษาพวกพ้องว่า ถ้าเราจะสู้รบด้วยไกเซินบัดนี้ก็เป็นสองกังวลอยู่ จะไว้ใจไม่ได้ ถ้าไปขณะเมื่อรบพัวพันกันเข้าแล้ว พวกจีนเป็นกบฏขึ้นข้างหลัง จะถอนตัวยาก จำจะหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีที่กรุงเทพมหานครอยู่ก่อนแล้วจึงค่อยคิดการตั้งตัวใหม่ ครั้นจะสู้รบเดี๋ยวนี้ก็จะเสียท่วงทีไป ปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงลงเรือทะเลหนีออกทางปากน้ำสมิถ่อ แล่นมาถึงเกาะกระบือก็เข้าจอดอยู่ที่นั่น พระยาชลบุรี พระระยอง ไปพบได้ชักชวนให้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท สิ้นคำจดหมายเหตุพงศาวดารองเชียงสือแต่เท่านี้

พระยาบั่งกลิมาเจ้าเมืองกำปอดแข็งเมือง

ลุปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ ปี[๑] โปรดให้พระยาราชาเศรษฐีกลับออกไปรักษาเมืองบันทายมาศดังเก่า แล้วทรงเห็นว่าเมืองบันทาย-มาศเป็นเมืองหน้าศึกใกล้กันกับแดนเมืองญวน จึงโปรดให้พระยาทัศดาออกไปช่วยราชการป้องกันเมืองด้วย ฝ่ายพระยาบั่งกลิมา เจ้าเมืองกำปอดรู้ข่าวว่ากรุงเทพมหานครศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ก็คิดกบฏแข็งเมือง มิได้มาขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนแต่ก่อน พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา ก็บอกเข้ามากราบทูล จึงดำรัสให้มีตราตอบออกไปให้พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา คิดอ่านจับตัวพระยาบั่งกลิมาจำส่งเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร พระยาราชาเศรษฐีพระยาทัศดาก็ยกกองทัพจากเมืองบันทายมาศมา ณ เมืองกำปอด จับตัวพระยา

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๖

ปั่งกลิมาได้ จำส่งเข้ามาถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสให้เอาตัวพระยาปั่งกลิมาไปประหารชีวิตเสีย

เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปรั้งเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมรตั้งแต่พระยายมราช (แบน) พานักองเองเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ แล้วก็ปราศจากเจ้านาย ตวนเซดแขกตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่อยู่ที่เกาะละว้าเอม แล้วตั้งแขกจามพรรคพวกของตนขึ้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก ฝ่ายพระยาเดโช (แทน) น้องฟ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวเป็นฟ้าทะละหะให้พระยาไกรชื่อกรอก ว่าที่พระยาเดโชอยู่รักษาเมืองบันทายเพชร ตัวนั้นก็ลอบมาเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรเก่า ๆ แล้วยกไปลอบฆ่าตวนเซดแขกตาย ฟ้าทะละหะ (แทน) กับพระยาพระเขมรก็มีใบบอกเข้ามาขอนักองเองออกไปเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีตราตอบไปว่านักองเองยังเยาว์นักจะรักษาตนไปยังไม่ได้ กลัวจะมีภัยอันตรายขึ้น เชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชามีอยู่องค์เดียวแต่เท่านี้ดุจแก้วหาค่ามิได้ เมื่อเติบใหญ่ควรแล้วจึงจะโปรดให้ออกไปทรงราชย์ แต่เดี๋ยวนี้จะให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งชุบเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไปว่าราชการพลางก่อน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไป ครั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรถึงเมืองพระตะบอง จึงจัดให้พระยาจักรีชื่อแกบไปอยู่รักษาเมืองโปริสาท ให้พระยายมราชชื่อกันไปรักษาเมืองเสียมราฐ แล้วเจ้าพระยาอภัยภูเบศรจึงย้ายลงไปตั้งอยู่เมืองอุดงลือไชย เมื่อปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ปี (๑) ให้ทำเป็นค่ายระเนียด ค่ายปีกกามีหอรบ ให้ขุดคูตลอดไปข้างเหนือถึงโพโคลง ข้างใต้ถึงวัดสมโภช ครั้งนั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรให้พระยาพระเขมร เชิญพระขรรค์ชัยศรีแต่ครั้งพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์เข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๗

ทัพพระยานครสวรรค์ไปตีเมืองไซ่ง่อน

ในปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ นั้น (๑) ทรงพระกรุณาดำรัสให้พระยานครสวรรค์ยกกองทัพออกไป ณ กรุงกัมพูชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบด้วย ยกไปรบญวน ตีเมืองไซ่ง่อนคืนให้องเชียงสือ ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารกฤษฎาภินิหาร พระยานครสวรรค์กราบถวายบังคมลายกกองทัพออกไป ณ กรุงกัมพูชาตามพระราชกำหนด ครั้นถึงกรุงกัมพูชาแล้วก็เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบยกทัพเรือลงไปเมืองญวณ และองติงเวือง เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้แจ้งว่ากองทัพไทยยกล่วงแดนลงไป จึงเกณฑ์ทัพเรือให้ขุนนางเมืองไซ่ง่อนยกขึ้นมาต่อรบป้องกันเมืองสะแดกซึ่งเป็นเมืองขึ้น ได้รบกับทัพไทยเป็นสามารถ พระยานครสวรรค์มีฝีมือเข้มแข็ง ยกทัพเรือเข้าตีทัพญวนแตกพ่ายไปเป็นหลายครั้ง ได้เรือรบและไพร่ญวน ทั้งเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก แล้วส่งคืนไปให้แม่ทัพญวน พระยาวิชิตณรงค์กับข้าหลวงมีชื่อเป็นหลายนาย เห็นว่าพระยานครสวรรค์กระทำผิดคิดการกบฏจะไปเข้าด้วยข้าศึก จึงบอกกล่าวโทษเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ ให้กราบทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงทราบในหนังสือบอก ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไปให้หากองทัพพระยานครสวรรค์กลับคืนเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ทรงพระกรุณาให้เสนาบดีพิจารณาไต่สวนไล่เลียง ได้ความจริงตามหนังสือบอกกล่าวโทษ จึงดำรัสให้เอาตัวพระยานครสวรรค์กับขุนนางพรรคพวก ๑๒ คน ซึ่งร่วมคิดด้วยกันนั้นไปประหารชีวิตเสีย ณ ป่าช้าวัดโพธาราม นอกพระนครข้างทิศตะวันออก

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๖

ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ไปตีเมืองไซ่ง่อน

ครั้นถึง ณ เดือน ๕ ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นแม่ทัพถือพลทหาร ๕,๐๐๐ ยกกองทัพเรือไปตีเมืองไซ่ง่อนคืนให้องเชียงสือให้จงได้ โปรดให้องเชียงสือไปในกองทัพด้วย ทัพบกนั้นโปรดให้พระยาวิชิตณรงค์เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองเขมร เกณฑ์กองทัพเขมรสมทบไปด้วยอีกทางหนึ่ง เจ้าพระยาอภัยภูเบศรจึงเกณฑ์เขมรให้ไปด้วย ๕,๐๐๐ พระยาวิชิตณรงค์นำทัพไทยเขมรยกไปเมืองเบียมจอซาแดก ถึงแพรกพระยามันสู้รบกับญวนไกเซินหลายครั้ง ญวนสู้ไม่ได้ถอยไป พระยาวิชิตณรงค์ล่วงไปเมืองเบียมบารายยกไปตีค่ายบ้านป่ายุง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ท้าวพระยานายทัพนายกองและองเชียงสือ กราบถวายบังคมลายกกองทัพเรือออกไปทางทะเลถึงเมืองบันทายมาศ จึงเกณฑ์กองทัพพระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดาเมืองบันทายมาศ เข้าบรรจบทัพยกไปด้วย เข้าปากน้ำเมืองป่าสัก ไปตั้งอยู่คลองวามะนาว ฝ่ายญวนไกเซินมาตั้งค่ายรักษาที่ปากคลองวามะนาว ทางจะลงไปซาแดก ล่องให้ไซ่ง่อน กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์จะหักลงไปไม่ได้ ก็ขึ้นตั้งค่ายบนบก หมายจะตีค่ายบกของญวนให้แตกเสียก่อน จึงยกทัพเรือล่องลงไป ไม่ได้คิดระวังหลัง ครั้นน้ำมากขึ้นญวนก็เอาเรือรบลัดมาทางคลององเจืองออกแม่น้ำใหญ่ แล้วมาปิดปากคลองวามะนาวด้านหลังทางไว้ ฝ่ายทัพญวนข้างปากคลองลำน้ำเมืองไซ่ง่อนก็ตีเข้ามา ข้างฝ่ายลำน้ำสมิถอก็ตีรุกหลังเข้าไป ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์อยู่ในระหว่างศึกกระหนาบก็ทิ้งเรือรบเรือไล่เสียแตกขึ้นบกหนีไป ครั้งนั้นเป็นเทศกาลเดือน ๑๒ หน้าน้ำ ๆ นองไปทั่วทุ่ง พลทัพไทย

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๗

ได้ความลำบากลุยน้ำเพียงอกเพียงเอวบ้างหนีข้าศึกมา และกรมหลวงเทพหริรักษ์นั้น ข้าในกรมจับได้กระบือตัวหนึ่งมาให้ ทรงลุยน้ำมา พากันแตกหนีเข้าแดนกรุงกัมพูชาทั้งสิ้น ทัพบกไทยเขมรรู้ว่าทัพเรือแตกแล้วก็ทิ้งค่ายบ้ายุงเสียหนีมาบ้าง กองทัพญวนได้ชัยชนะมิได้ติดตาม เก็บได้เรือรบและเครื่องศัสตราวุธบื่นใหญ่น้อยเป็นอันมาก และจับได้ผู้คนซึ่งหนีมิทันนั้นไปได้บ้าง แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน และกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กับองเชียงสือ ก็มาหยุดพักพลอยู่เมืองกัมพูชา แล้วบอกข้อราชการซึ่งเสียทีแก่ข้าศึกเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระพิโรธ ดำรัสให้มีตราหากองทัพกลับเข้ามาพระนคร แล้วลงพระราชอาชญาจำสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งเสียทัพแก่ข้าศึกนั้น ครั้นนานมาจึงสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ พระองค์กราบทูลขอพระราชทานโทษจึงทรงพระกรุณาโปรดให้กรมหลวงเทพหริรักษ์กับข้าราชการซึ่งรับพระราชอาชญาอยู่ในเวรจำนั้น พ้นโทษด้วยกันทั้งสิ้น

สร้างวังเจ้าเขมร

ในปีมะเมียนั้น โปรดให้สร้างวังขึ้นริมคลองคูพระนครเยื้องปากคลองหลอดข้าม ครั้นทำเสร็จจึงโปรดให้นักองเองกับญาติวงศ์ย้ายจากบ้านที่คอกกระบือมาอาศัยอยู่ที่วังนั้น จึงได้เรียกว่าวังเจ้าเขมรแต่นั้นมา

องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ

ฝ่ายองเชียงสือญวนตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ เวลาเสด็จพระราชดำเนินการทัพศึก ก็ได้ตามเสด็จไปช่วยราชการบ้าง เวลา

เสด็จอยู่ในพระนครก็เข้าเฝ้าแหนและรับราชการบ้าง องเชียงสือได้คิดฝึกหัดซักซ้อมญวนหกญวนรำกระถางทั้งสิงโตล่อแก้วสำหรับเล่นกลางวัน และสิงโตคาบแก้วสำหรับเล่นในเวลากลางคืน เป็นการเล่นอย่างญวนเล่นถวายตัว จึงโปรดให้เล่นหน้าพลับพลาในเวลามีการมหรสพเป็นแบบแผนสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นอยู่มาองเชียงสือจึงปรึกษาขุนนางญวนสมัครพรรคพวกของตัวว่า "เราหนีข้าศึกเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระ-กรุณาโปรดชุบเลี้ยงได้ความสุข แล้วโปรดให้กองทัพยกออกไปตีข้าศึกจะคืนเอาเมืองให้ก็ยังหาสำเร็จไม่ บัดนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชกังวลด้วยการศึกพม่ายังรบพุ่งติดพันกันอยู่ เห็นจะช่วยธุระเรามิได้ ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลาออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนด้วยกำลังตนเอง ก็เกรงพระราชอาชญาอยู่ บางทีจะไม่โปรดให้ไป จะต้องหนีออกไปจึงจะได้" ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็เขียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา จึงสั่งให้กงกว้าน องญี่ เอาเรือใหญ่เดิมของตัวไปคอยอยู่ที่เกาะสีชัง ครั้นเวลาค่ำองเชียงสือจึงให้หาตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง ตำรวจในสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเป็นคนชอบพอกันไปเลี้ยงสุราที่เรือนองเชียงสือ ๆ ให้แพรย่นสีทับทิมคนละผืน นายจันท์ นายอยู่ นายเมืองเมาสุราเหลือขนาดไม่รู้สึกสมประดี องเชียงสือก็ให้จับตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง มัดมือ ให้คนหามลงไว้ในท้องเรือ แล้วองเชียงสือพาครอบครัวพวกองเชียงสือกับพวกญวนเก่าที่กรุงเทพ ฯ ไป องเฮียวเจ้ากรมช่างสลักหนึ่ง องหับเจ้ากรมช่างไม้หนึ่ง องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อหนึ่ง รวม ๓ คนลงเรือถอนสมอรีบแจวไปในเวลากลางคืนวันนั้น เรือ ๔ ลำ คนประมาณ ๑๕๐

ในเวลากลางคืนวันนั้น พวกชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียงทราบความจึงขึ้นมาแจ้งความแก่พระยาพระคลัง พระยาพระคลังจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ทรงทราบ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก เร่งรีบผีพายลงเรือพระที่นั่งและเรือข้าราชการได้มาพอสมควรแล้วก็รีบเสด็จตามลงไปโดยเร็ว พอรุ่งสว่างแลเห็นเรือองเชียงสือที่ปากอ่าว

ฝ่ายเรือองเชียงสือออกปากอ่าวเมืองสมุทรปราการขัดลมใช้ใบไม่ได้ องเชียงสือจุดธูปเทียนเผากระดาษบูชาเทวดาแล้วตั้งอธิษฐานว่า ถ้าองเชียงสือออกไปจะกระทำศึกคืนเอาบ้านเมืองได้สมความปรารถนาแล้ว ขอให้มีลมพัดส่งให้ได้ไปโดยคล่องสะดวก ลมยังไม่ทันพัดมา องเชียงสือแลเห็นเรือพระที่นั่งข้าราชการตามออกไปเป็นอันมากก็ตกใจ องเชียงสือก็เร่งให้แจวเรือหนี เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายก็กระชั้นใกล้เข้าไปทุกที องเชียงสือว่าถ้าหนีไม่พ้นไทยจับไปได้ครั้งนี้คงจะฆ่าเสีย ถ้าไม่ฆ่าคงจะจำตายในคุก เราเป็นคนไม่มีวาสนาแล้วจะอยู่ไปไยให้หนักแผ่นดิน ว่าแล้วก็ชักดาบออกจะเชือดคอตายเสีย องภูเวกระโดดเข้าชิงดาบในมือองเชียงสือไว้ จนปลายดาบบาดปากองภูเว องภูเวจึงว่าท่านจะมาทำตัวตายก่อนไม่สมควร เมื่อจะหนีก็ได้อธิษฐานเสี่ยงทายดูแล้ว ก็แจ้งชัดว่าจะไปได้สำเร็จความปรารถนา บารมีท่านก็ถึงที่จะได้เป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ฤดูนี้ก็เป็นลมว่าวพัด มีแต่จะพัดส่งออกไปอย่างเดียว เดี๋ยวนี้ยังเป็นเวลาเช้านักลมยังสงบอยู่ สายสักหน่อยก็จะมีลม พอว่าขาดคำลมว่าวก็พัดมา เรือพวกญวน ๔ ลำทั้งแล่นใบทั้งแจวก็ห่างเรือพระที่นั่งออกไป แลไปเห็นเรือพระที่นั่ง เรือข้าราชการกลับ องเชียงสือก็มีความยินดีใช้ใบไปถึงเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง จึงปรึกษาด้วยองญวนทั้งปวงว่าเราหนีมาได้ทั้งนี้ ก็เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเมตตา ห้ามมิให้ด่านกักขังเรือพวกเราที่ไปมาหากิน

ในท้องทะเลจึงหนีมาได้โดยสะดวก ก็บัดนี้เราจะไปพักอยู่ที่ไหนจะดี องจวงจึงว่า ถ้าไปพักอยู่ที่เกาะกูดเห็นจะดีกว่าที่เกาะอื่น จะลงไปอยู่ที่เกาะโคดก็ใกล้ข้าศึกนัก ด้วยเกาะกูดเป็นแขวงไทย ข้าศึกไม่อาจลาดตระเวนเข้ามา น้ำจืดก็มีบริบูรณ์ องเชียงสือได้ฟังดังนั้นก็เห็นด้วย จึงให้เอาตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง ไปเรือลำเดียวกับองเชียงสือ เรือเล็ก ๔ ลำ องเฮียวเจ้ากรมช่างสลักไปลำหนึ่ง องหับเจ้ากรมช่างไม้ไปลำหนึ่ง องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อไปลำหนึ่ง เรือขององเชียงสือลำที่ลงไปแต่กรุงเทพ ฯ นั้น องเชียงสือให้บ่าวไพร่องเชียงสือไปเข้ากันเป็นเรือ ๕ ลำ ออกเรือใช้ใบไปพร้อมกันในเวลากลางคืนวันนั้น ใช้ใบไป ๗ วันถึงเกาะกูด ๆ เวลานั้นหามีผู้คนไม่

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จตามองเชียงสือออกไปไม่ทันก็เสด็จกลับขึ้นมาเข้าเฝ้ากราบทูลว่า ไปตามองเชียงสือถึงปากอ่าวพอมีลมว่าวพัดมา ตามเรือองเชียงสือหาทันไม่ จะขอรับพระราชทานเรือรบทะเลไปติดตามจับตัวองเชียงสือให้จงได้ พอพวกข้าหลวงไปค้นเรือนองเชียงสือได้หนังสือฉบับหนึ่งจึงนำมาถวาย ทรงพระกรุณาให้อ่าน ได้ความว่า " ข้าพระพุทธเจ้าองเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมบุญญาภินิหาร ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงได้ความสุข บัดนี้มีความวิตกถึงบ้านเมืองนัก ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลากลับไปก็เกรงพระราชอาญา จึงต้องคิดอ่านหนีไปด้วยเป็นความจำเป็น ใช่จะคิดอ่านกบฏกลับมาประทุษร้ายนั้นหามิได้ ขอเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทไปกว่าจะสิ้นชีวิต ซึ่งถวายบังคมลาไปทั้งนี้ จะไปตั้งซ่องสุมเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าตีเอาเมืองคืนให้จงได้ แม้ขัดสนปืนกระสุนดินดำเหลือกำลังประการใด ก็จะบอกเข้ามาขอรับพระราชทานปืนกระสุนดินดำและกองทัพออกไปช่วยกว่าจะสำเร็จการสงคราม คืนเอาบ้านเมืองได้แล้วจะขอเป็นเมืองขึ้นขอบขัณฑสีมาสืบไป " ได้ทรงทราบในหนังสือแล้ว จึงมีพระราชโองการตรัสห้ามสมเด็จพระอนุชาธิราช

ว่า "อย่ายกทัพไปติดตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าเราช่วยธุระเขาไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันกันอยู่ เขาจึงหนีไปคิดจะตีเอาบ้านเมืองคืน เรามีคุณแก่เขาเขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร" สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ จึงกราบทูลว่า "องเชียงสือคนนี้ แม้จะละไว้มิให้ติดตามเอาตัวให้ได้ นานไปภายหน้าเมื่อล่วงแผ่นดินนี้ไปแล้ว มันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแท้อย่าสงสัยเลย เพราะองเชียงสือเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก็หลายปี ได้รู้ตื้นลึกหนักเบาในการบ้านเมืองของเราทุกสิ่ง ที่เมืองสมุทรปราการก็ยังไม่มีสิ่งใดที่จะรับรองข้าศึกศัตรูฝ่ายทะเล ถ้าองเชียงสือกลับใจเป็นศัตรูแล้วจะรบยาก ถ้าไม่ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปติดตามองเชียงสือแล้ว จะขอรับพระราชทานทำเมืองขึ้นที่ปากลัด" ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ทำป้อมขึ้นที่ใต้ลัดต้นโพธิ์ ยังมิทันสำเร็จพอมีศึกพม่ามาอีก

พระราชทานเรือ
และเครื่องอาวุธช่วยองเชียงสือ

ฝ่ายองเชียงสือซึ่งหนีออกไปตั้งอยู่ที่เกาะกูด หมดสิ้นเสบียงอาหารจนต้องกินเนื้อเต่ากับมันกลอย วันหนึ่งองเชียงสือแลเห็นเรือแล่นเข้าไปใกล้เกาะลำหนึ่ง องเชียงสือตกใจกลัวจึงให้ครอบครัวเข้าไปซ่อนอยู่ในป่า แล้วใช้ให้องจวงลงเรือเล็กไปถามว่าเรือนี้มาแต่ไหน จีนฮุนสามีอำแดงโตคญวนเมืองจันทบุรีบอกว่า เรือบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองจันทบุรี ๓๐ เกวียน จะไปจำหน่ายที่เมืองเขมา เมืองเต๊กเซีย ต้องพายุพัดเรือออกไป องจวงจึงบอกแก่จีนฮุนว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่เกาะนี้ ให้จีนฮุนขึ้นไปเฝ้าองเชียงสือด้วยกัน จีนฮุนคิดว่าเรือเราลำเดียวพลัดเข้ามาถึงที่นี้โดยจะไม่ไปหาองเชียงสือ ๆ ก็จะหักหาญเอา ที่ไหนจะพ้นมือไปได้ จำจะคิดทำคุณไว้ดีกว่า คิดแล้วลงเรือ

ไปหาด้วยองจวง ขึ้นไปหาองเชียงสือ ๆ ปราศรัยว่า เราออกมาอยู่ที่เกาะกูดนี้ช้านานแล้ว ผู้คนหามีข้าวจะกินไม่ เรือจีนฮุ่นซัดออกมาถึงนี่มีข้าวสารก็ดีแล้ว และเงินตราซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เราและมารดาเราเก็บไว้เงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึงนั้น เราจะขอซื้อข้าวสารตามแต่จะขายให้ จีนฮุ่นตอบองเชียงสือว่า ท่านออกมาอยู่ที่กันดารอดเสบียงอาหาร ข้าวสาร ๓๐ เกวียนนั้นข้าพเจ้ายอมให้ท่านทั้งสิ้น ไม่คิดเอาราคา องเชียงสือจึงเขียนหนังสือประทับตรารูปมังกรให้จีนฮุ่นไว้ว่า ถ้าองเชียงสือออกไปตีเอาบ้านเมืองคืน ได้เป็นเจ้านายฝ่ายญวนแล้ว ให้จีนฮุ่นออกไปหาองเชียงสือ ๆ จะทดแทนคุณให้ถึงขนาด แล้วองเชียงสือให้พรรคพวกลงไปขนข้าวที่เรือจีนฮุ่นขึ้นแล้ว จีนฮุ่นก็ลาองเชียงสือกลับมาเมืองจันทบุรี

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครทรงทราบว่า องเชียงสือหนีไปตั้งอยู่เกาะกูด จึงโปรดให้จัดเรือตระเวนหลายลำพร้อมด้วยปืนและกระสุนดินดำ ให้กรมการเมืองตราดส่งไปพระราชทานแก่องเชียงสือที่เกาะกูดให้เป็นกำลังและให้ช่วยลาดตระเวนสลัดด้วย ครั้นองเชียงสือได้รับพระราชทานเรือตระเวนและเครื่องศัสตราวุธ ก็พาสมัครพรรคพวกลงเรือไปตีเอาเมืองเขมา เมืองประมวนสอได้แล้ว แต่งให้เรือออกไปลาดตระเวนสลัด จับสลัดญวนได้บ้าง ยอมเข้าสวามิภักดิ์องเชียงสือบ้าง แล้วองเชียงสือให้ฆ่านายสลัดเสียคนหนึ่ง เอาศีรษะใส่ถังมอบให้พระยาราชาเศรษฐีส่งเข้ามากรุงเทพมหานคร และเมื่อองเชียงสือพักอยู่ที่เกาะกูดนั้น ได้แต่งให้องจวงลอบไปสืบการบ้านเมืองตลอดถึงไซ่ง่อน องจวงกลับมาแจ้งว่าได้ไปเกลี้ยกล่อมผู้คนเมืองพระตะพังสมัครเข้าด้วยเป็นอันมาก แล้วองจวงจึงพาองเชียงสือไปพักอยู่ที่ปากน้ำเมืองบ่าสัก

ภายหลังองโหเตืองดึก องทงยุงยาน พี่น้องพาครอบครัวมาทางเมืองลาวมาตามองเชียงสือ เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เจ้าพนักงานนำขึ้นกราบบังคมทูล

ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระราชดำริว่าองเชียงสือนั้น ให้ลงไปอยู่ข้างล่างใกล้ทะเล จึงหนีไปโดยง่าย ญวนพวกนี้จะต้องให้ไปอยู่ข้างบน ถึงจะคิดหนีออกไปก็ลำบากไม่สะดวก จึงมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ว่า องเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพมหานครเสียแล้ว ให้องโหเดืองดึก องทงยุงยาน พักครอบครัวไว้ที่บ้านบางโพท่อนเถิด

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ องเชียงสือมีหนังสือเข้ามาถึงพระยาพระคลัง ให้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ข้าพเจ้าได้หนีเข้ามาพึ่งพระบารมีพระเดชพระคุณ ทรงพระเมตตากรุณาให้กองทัพออกไปตีเมืองญวนคืนให้ การก็ยังไม่สำเร็จเพราะด้วยที่กรุงมีการศึกพม่าติดพันอยู่ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก เมืองประเทศราชทั้งปวงก็รู้แจ้งอยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้รับหนังสือเจ้าเมืองตังเกี๋ยและญวน พวกพ้องข้าเก่าของปู่และบิดาข้าพเจ้าว่า ให้ออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนให้จงได้ ข้าพเจ้าจะกราบถวายบังคมลาก็เกรงพระราชอาชญาจะไม่โปรด จึงได้ทำหนังสือตามเรื่องความกราบถวายบังคมลาวางไว้ที่โต๊ะเครื่องบูชาแล้วจึงได้หนีออกมา ทราบว่าพวกญวนที่รบพุ่งเป็นศึกกับพวกไกเซินไม่มีที่พึ่ง ลงเที่ยวเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในท้องทะเล ข้าพเจ้าปราบปรามไม่ทิ้งพยศร้าย จึงได้ตัดศีรษะให้เจ้าเมืองบันทายมาศส่งเข้ามาครั้งก่อนแล้ว ครั้งนี้ข้าพเจ้าให้กายดาวคุมเครื่องยศที่พระราชทานแก่ข้าพเจ้า คือกระบี่บั้งทองเล่มหนึ่ง คนโททองหนึ่ง ถาดหมากทองหนึ่ง เข้ามาส่ง ขอรับพระราชทานเรือตระเวนปืน กระสุนดินดำ ที่พระราชทานให้ข้าพเจ้าออกไปลาดตระเวนนั้น ไปทำศึกกับไกเซินต่อไป ถ้าเสร็จการแล้วจึงจะส่งคืนเข้ามาถวาย" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบแล้ว จึงพระราชทานปืนกระสุนดินดำเพิ่มเติมออกไปให้อีก ครั้นกายดาวกราบถวายบังคมลากลับไป

แล้ว จึงบอกองเชียงสือว่าองโหเตืองดึก องทงยุงยาน พาครอบครัวอพยพหนีไกเซินเข้าไปอยู่กรุงเทพ ฯ

พระราชทานเรือรบ และปืนช่วยองเชียงสือ

ในเดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก[๑]นั้น องเชียงสือมีหนังสือเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความว่า "ด้วยโปรดให้กายดาวคุมสิ่งของออกไปพระราชทานนั้น ระยะทางไกลไปมากันดารนัก ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก บัดนี้นายทัพนายกองและไพร่พลพวกไกเซินหาปกติกันไม่ หนีมาหาข้าพเจ้าหลายพวกหลายเหล่า ข้าพเจ้าทราบว่าองโหเตืองดึก องทงยุงยาน เป็นขุนนางของข้าพเจ้า ไกเซินจับไปได้ บัดนี้องโหเตืองดึก องทงยุงยาน หนีไกเซินมาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร และองโหเตืองดึก องทงยุงยาน รู้แยบคายการศึกอยู่ ขอรับพระราชทานองโหเตืองดึก องทงยุงยาน ออกไปจะได้ช่วยข้าพเจ้าทำศึกกับไกเซินต่อไป และปืนกระสุนดินดำมีน้อย ขอรับพระราชทานปืนกระสุนดินดำให้องโหเตืองดึก องทงยุงยาน คุมออกไปพระราชทานข้าพเจ้าด้วย" ได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงโปรดพระราชทานเรือรบให้องโหเตืองดึกลำหนึ่ง องทงยุงยานลำหนึ่ง ปืนกระสุนดินดำพร้อม ออกไปช่วยการศึกองเชียงสือที่เมืองญวน องโหเตืองดึก องทงยุงยาน ออกไปด้วยกายดาว พบองเชียงสือที่ปากน้ำเมืองป่าสักแล้ว องเชียงสือจึงเกลี้ยกล่อมญวนเขมรเข้าด้วยเป็นอันมากก็ยกทัพเรือขึ้นไปถึงแพรกทะเลิง ญวนไกเซินชื่อองดกเซมยกมาจากเมืองไซ่ง่อนได้สู้รบกัน องดกเซมสู้มิได้หนีไป องเชียงสือก็ได้รี้พลเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะญวนทั้งปวงนั้นนับถือว่าเป็นเจ้านายของตัว ครั้งนั้นองเชียงสือยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองไซ่ง่อนก็ได้โดยง่าย

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๑

องเชียงสือถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๑
พระราชทานกำลังช่วยองเชียงสือ

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ในปีวอก สัมฤทธิศก นั้น องเชียงสือมีหนังสือบอกเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความในหนังสือว่า เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ องเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อน เมืองโลกนาย เมืองบาเรียแล้ว ครั้นมาถึงเดือน ๑๒ องเชียงสือคิดถึงพระเดชพระคุณจึงได้ทำต้นไม้เงิน ๑ ทอง ๑ ด้วยฝีมือช่างลายแทงทั้งต้น และกระถางสูง ๒๐ นิ้ว แต่งให้องโบโฮคุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ก็โปรดให้ไปบูชาไว้ในหอพระเจ้า ในหนังสือนั้นว่าอ้ายเชียงซำผู้รักษาเมืองไซ่ง่อนแตกหนีมาอยู่เมืองบ่าสัก และขอพระราชทานยืมเรือรบ ๓๐ ลำ กับปืนหน้าเรือปืนท้ายเรือกระสุนดินดำออกไป และขอกองทัพเจ้าพระยาอภัย-ภูเบศรเขมร ๓,๐๐๐ คน จะให้ตัดผมเป็นไทยไปช่วยตีเมืองบ่าสักจับอ้ายเชียงซำ ก็โปรดให้องโบโฮ องโหเดืองดึก องไกจัด ไปเลือกเรือรบก็มีแต่เรือชำรุด ได้เรือดี ๕ ลำ พระราชทานปืนนกโพรงออกไปด้วย ๗๐ กระบอก กระสุนดินดำสำหรับเรือพร้อม และมีตราออกไปให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรแต่งกองทัพเขมรลงไปช่วยองเชียงสือ เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปถึงพร้อมกับอง-เชียงสือ ก็เข้าล้อมเมืองบ่าสักไว้ อ้ายเชียงซำก็เข้าหาองเชียงสือ แล้วองเชียงสือก็ให้พระยาจักรี (แกบ) เขมรรักษาเมืองบ่าสักไว้เป็นเมืองของเขมร เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็กลับไปเมืองเขมร

องเชียงสือถวายข้าวสาร

จุลศักราช ๑๑๕๑ ปีระกา เอกศก[๑]นั้น เมื่อเดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ องเชียงสือจัดข้าวสาร ๒๐๐ เกวียนเข้ามาถวาย ตามมีท้องตราออกไป

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๒

องเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ถวายต้นไม้ทองเงินเป็นครั้งที่ ๒

ลุจุลศักราช ๑๑๕๒ ปีจอ โทศก[๑] องเชียงสือซึ่งตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าอนัมก๊ก แต่งให้องโปโฮ ๑ องเบ็ดเลือง ๑ องโดยเวียน ๑ คุมต้นไม้ทองเงินกับเครื่องราชบรรณาการ ระย้าแก้วคู่ ๑ เชิงเทียนคู่ ๑ กระจกคู่ ๑ ตัวอย่างเรือพระที่นั่งที่จะต่อถวายลำ ๑ เข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย และมีหนังสือให้องโปโฮถือเข้ามาถึงพระยาพระคลังว่า ฝนแล้งอาณาประชาราษฎรเมืองไซ่ง่อนทำนาได้ผลน้อย ถ้าเรือลูกค้าจะออกไปค้าขายเมืองไซ่ง่อน ขอได้โปรดให้บรรทุกข้าวสารออกไปจำหน่าย จะได้เป็นกำลังแก่ไพร่พลทำการศึกต่อไป

ทัพเวียงจันทน์รบญวนไกเซิน

ฝ่ายเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์บอกลงมาว่า องลองเยือง องดึก องแอม แต่งให้องเจียงบา องเจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมญวนไกเซิน ๓,๐๐๐ กับกองทัพลาวเมืองพวน ๓,๐๐๐ รวม ๖,๐๐๐ ยกมา เจ้าเวียงจันทน์แต่งกองทัพลาวออกไป ได้รบกันกับพวกทัพญวนที่เมืองพวน ฝ่ายกองทัพลาวตีกองทัพญวนเมืองตังเกี๋ยแตกกระจัดกระจายล้มตาย ได้ปืนเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก จับได้ลาว นายภูทหาร นายทอง นายปาน กับไพร่ ๓๐ คนส่งลงมากรุงเทพ ฯ โปรดให้เอาตัวนายภูทหาร นายทอง นายปาน ญวนมีชื่อ ๓๐ คน ไปให้องโปโฮ องเบ็ดเลือง องโดยเวียน ถามเอาปากคำ นำความไปแจ้งแก่เจ้าอนัมก๊ก

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๓

เจ้าอนัมก๊กกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร

พอเจ้าอนัมก๊กมีหนังสือฝากเรือจีนตงลูกค้าเข้ามาอีกฉบับหนึ่ง ใจความกล่าวโทษหลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ข้าหลวงว่า ไปลักผู้หญิงญวนเข้ามาไม่บอกให้ทราบ พวกด่านจับได้เอาผู้หญิงนั้นไว้เสีย หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหาโกรธว่า เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะกราบบังคมทูลพระกรุณา ครั้นภายหลังขุนสมุทรต่างภาษาเชิญท้องตราออกไปว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงขัดเคืองมากให้ออกมาคืนเอาปืนที่พระราชทานออกมาเข้าไปให้สิ้น องเชียงสือรวบรวมได้ปืนเสร็จแต่ใน ๘ วัน จะมอบให้ขุนสมุทรต่างภาษาเข้ามา ขุนสมุทรต่างภาษาก็เชือนแชไปเที่ยวเล่นเบี้ยเล่นผู้หญิงทำให้เสียราชการ ข้อหนึ่งกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ว่าเกณฑ์กองทัพเขมรต่อเรือรบขึ้นมาก เจ้าอนัมก๊กก็แต่งให้คนไปสืบได้ความว่า จะมาทำร้ายแก่เจ้าอนัมก๊ก ๆ จะต่อสู้ก็เกรงพระราชอาชญาเป็นอันมาก ด้วยมีพระเดชพระคุณเหลือล้นที่จะทดแทน ครั้นสู้รบก็จะเป็นคนอกตัญญู ขอพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่งด้วย และเรือรบที่โปรดให้เกณฑ์ต่อนั้นแล้วเสร็จ จะส่งเข้ามาถวายในเดือน ๙ เดือน ๑๐ ปีกุนก็ยังเกรงเจ้าพระยาอภัยภูเบศรอยู่ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ขุนสมุทรต่างภาษา จะเอาความเท็จมิจริงมากราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ขัดเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ถ้ามิสัตย์ดังข้าพเจ้าบอกมาฉะนี้ ขอให้สืบบรรดาบ่าวซึ่งออกไปด้วยข้าหลวงทั้ง ๓ นาย ให้เห็นเท็จและจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีหนังสือตอบแจ้งไปถึงเจ้าอนัมก๊ก ด้วยเรื่องความองลองเยือง องดึก องแอม แต่งให้องเจียงบา องเจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมไพร่มาตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์เกณฑ์กองทัพออกไป ได้รบพุ่งกับกองทัพญวน ณ เมืองพวนแตกไป กับว่าเจ้า-

พระยาอภัยภูเบศรคิดการเสี้ยนหนามต่อเจ้าอนัมก๊ก ๆ คิดถึงพระเดชพระคุณหาถือไม่ ความข้อนี้

ฝ่ายเจ้าพระยาอภัยภูเบศรก็กล่าวโทษเจ้าอนัมก๊กเข้าไป แจ้งอยู่ในหนังสือบอกเจ้าพระยาอภัยภูเบศรทั้ง ๓ ฉบับนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหาทรงเชื่อไม่ ครั้นคอยฟังข่าวข้างเจ้าอนัมก๊กเล่าก็หายไป ไม่ใช้ผู้ใดเข้าไปแจ้งราชการเลย เป็นแต่สงสัยพระทัยอยู่ ต่อเจ้าอนัมก๊กบอกหนังสือแจ้งความเข้าไป จึงได้ทราบว่าเจ้าอนัมก๊กตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัยยิ่งนัก ด้วยเหตุว่า หมายพระทัยแต่เดิมมาจะทรงทำนุบำรุงเจ้าอนัมก๊กให้สืบวงศ์เจ้านายในเมืองญวน

ฝ่ายกรุงกัมพูชาธิบดีเล่า ก็ตั้งพระทัยทำนุบำรุงจะให้นักพระองค์เองออกไปครอบครองไพร่ฟ้าประชากรตามเดิม พระนครทั้ง ๒ จะได้เป็นทองแผ่นเดียวกัน อาณาประชาราษฎรลูกค้าวาณิชจะได้อยู่เย็นเป็นสุข แต่ถ้าว่าเจ้าอนัมก๊กยังตั้งมั่นลงมิได้ จึงให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกมาว่าราชการกรุงกัมพูชาธิบดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็มิได้เป็นเชื้อวงศ์เจ้า เจ้าอนัมก๊กก็แจ้งอยู่แล้ว ถ้าและเสร็จการทำพระนครแล้ว ก็จะให้นักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชาสืบไป ข้อซึ่งว่าขอให้เรือลูกค้าบรรทุกข้าวออกมาขาย ณ เมืองไซ่ง่อนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ให้ป่าวร้องบรรดาเรือลูกค้า ให้ออกมาค้าขาย ณ เมืองไซ่ง่อนตามมีหนังสือบอกเข้าไปนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดม้าผู้สีขาวสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑ สีแดงสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑ เครื่องม้าอย่างไทยคร่ำเงินสำรับ ๑ อย่างฝรั่งสำรับ ๑ พรมใหญ่ผืน ๑ ศิลาปากนก ๑๐,๐๐๐ ศิลาฝนหมึกอัน ๑ หมึกหีบ ๑ พู่กันหีบ ๑ แพรมังกรอย่างดีสีต่าง ๆ ๑๐ ม้วน ฆ้องใหญ่ ๔ ฆ้อง กลองญวนใบ ๑ ธง

มังกร ๓ คัน กระดาษแพรลายมังกร ๑๐ แผ่น กระดาษแพรสีต่างกัน ๒๐ ม้วน ให้พระราชมนตรี ขุนศรีเสนา ออกไปกับองโบโฮ องเบ็ดเลือง อง โดยเวียน ซึ่งเข้ามาถวายต้นไม้ทองเงิน คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ด้วย แต่ความหลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ขุนสมุทรต่างภาษา ซึ่งเข้ามากราบ ทูลกล่าวโทษเจ้าอนัมก๊กนั้นหาได้ตอบไปไม่

เจ้าอนัมก๊กถวายเรือรบ
และพระราชทานปืนตอบ

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ ในปีกุนนั้น เจ้าอนัมก๊กมีหนังสือ เข้ามาขอจัดซื้อปืนคาบศิลา ๑,๐๐๐ บอก เหล็กท่าซุงหนัก ๑,๐๐๐ หาบ แล้วจัดเปลญวนเข้ามาถวาย ๓๐ สำรับ กับส่งเรือรบที่เกณฑ์ให้ต่อเข้ามาด้วย ๗๐ ลำ เรือนั้นโปรดให้เอาไปไว้ที่แหลมบางอ้อ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ โปรดพระราชทานเหล็กท่าซุง ๒๐๐ หาบ ปืนลำกล้องเปล่า ๒๐๐ บอก ออกไปให้เจ้าอนัมก๊ก

เจ้าอนัมก๊ก
มีศุภอักษรนัดให้ไปตีเมืองตังเกี๋ย

ลุจุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก(๑) เป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กมีหนังสือเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความว่า พวก ขุนนางของเจ้าอนัมก๊กซึ่งอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน องลองเยืองยกกองทัพมาตีจับ ได้แต่ก่อน เอาไปไว้เมืองเว้ตั้งเป็นขุนนาง ถ้าองลองเยืองคิดประการใด ก็แต่งคนถือหนังสือลับเล็ดลอดมาให้ทราบทุกครั้ง จึงรู้ว่าองลองเยืองแต่งให้

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๕

นายทัพนายกองออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองตังเกี๋ย และว่าเมืองลาวจับเอาทูตของ องลองเยืองผูกพยาบาทคิดจะยกไปตีเมืองลาว ได้แล้วจะให้ยกไปตีเมืองเขมร แล้วจะยกกองทัพบกทัพเรือเข้าไป ณ กรุงเทพ ฯ ถ้ากรุงเทพ ฯ จะยกกองทัพ ไปตีองลองเยือง ขอให้ยกไปทางเหนือเข้าตีเมืองตังเกี๋ย เจ้าอนัมก๊กจะยก กองทัพเรือไปตีเมืองกุยเยิน เมืองเว้ ถ้าจะยกออกไปตีเมื่อใด ขอให้มีตราออก ไปให้แจ้ง จะได้ยกออกไปด้วยให้พร้อมกัน

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ โปรดให้มีหนังสือพระยา พระคลังตอบออกไปใจความว่า ญวนเมืองตังเกี๋ยยกกองทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์ กองทัพเมืองเวียงจันทน์ยกออกไปได้รบกันที่เมืองพวน กองทัพญวนเมือง ตังเกี๋ยแตกไป จึงกวาดเอาครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยส่งมา ๔,๐๐๐ เศษ และซึ่งองลองเยืองมีความพยาบาทจะยกกองทัพไปตีเมืองลาวได้แล้ว จะยก เข้ามาตีกรุงเทพ ฯ นั้น ตามแต่มันจะคิดเถิดหาวิตกไม่ และข้อซึ่งว่าจะแต่ง กองทัพไปเมื่อใดให้บอกออกไปให้แจ้ง เจ้าอนัมก๊กจะยกกองทัพไปตีเมือง กุยเยิน เมืองเว้ พร้อมกันทีเดียวนั้น ฝ่ายกรุงก็จัดเตรียมกองทัพหัวเมืองฝ่าย ตะวันออก และกองทัพกรุงอยู่ เพราะบัดนี้แมงจันจาพม่าเจ้าเมืองทวายสวามิ-ภักดิ์มาขึ้นกรุงสยาม แมงจันจาจับขุนนางพม่าที่มาขอพึ่งพระบรมราชฤษฎา-ภินิหารจะอาสาไปตีเมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้ง การศึกเมืองอังวะครั้งนี้เป็น ห่วงทีอยู่ จะต้องคิดทำให้สำเร็จเสียก่อน ถ้าจะไปทำแก่องลองเยืองได้เมื่อใด จึงจะมีตรากำหนดออกมาให้แจ้งครั้งหลัง และให้เจ้าอนัมก๊กรักษาเมืองไว้ให้ มั่นคง บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้องเบ็ดเลืองคุมสิ่งของออกมาพระราชทาน เจ้าอนัมก๊ก แพรมังกรสีม่วง ๒ สีดำ ๒ กระดาษหีบ ๑ หมึกหีบ ๑

เจ้าอนัมก๊กขอตราให้หัวเมืองช่วยการทัพ และถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๓

เมื่อ ณ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก นั้น เจ้าอนัมก๊กมีหนังสือให้องเบ็ดเลืองถือเข้ามาความว่า เจ้าอนัมก๊กจะยกกองทัพไปตีเมืองกุยเยิน ขอตราสำหรับทัพออกไปเมืองลาว ขัดสนเสบียงอาหารลงจะได้ไปจัดการซื้อโดยสะดวก กับจะให้ญวน ๗ คนไปทางเมืองลาว ให้ลาวจัดเสบียงอาหารส่งขึ้นไปเมืองตังเกี๋ย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็โปรดพระราชทานตรารูปพระอาทิตย์ทรงราชรถดวงหนึ่ง ตราประจำผนึกดวงหนึ่ง ตราพระราชสีห์สำหรับเดินทางไปเมืองลาวฉบับหนึ่ง มอบให้องเบ็ดเลืองคุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ครั้นถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กได้จัดต้นไม้ทองเงินกับเรือพระที่นั่งรูปมังกรลำหนึ่ง กระลำพักหนัก ๑๐ ตำลึงจีน ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องเบ็ดตรึง องเบ็ดจัด คุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย

ญวนไกเซินขอเป็นไมตรี

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ องกันถินบุตรองลองเยืองมีอักษรสาส์นเข้ามาทางบกแต่งทูตเข้ามา ๖ นาย ขอเป็นพระราชไมตรีด้วยกรุงเทพมหานคร มีความว่าองเชียงสือหนีเข้ามาอยู่ ณ กรุง ไม่รู้พระเดชพระคุณกลับหนีออกไปตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้ว ไปตีเอาเมืองพูเวียน เมืองมินคางเมืองเดียนขัน ถ้ากองทัพองกันถินตีแตก องเชียงสือจะหนีเข้ามาในเขตแดนกรุงอีก ขอให้กองทัพกรุงเทพมหานครจับให้จงได้ ทางพระราชไมตรีจะได้ยืดยาวไปชั่วฟ้าและดิน จัดด้ายขนจามรีแดง ๕๐๐ พู่เข้ามาทรงยินดี ถ้ากรุงเทพฯ จะต้องการสิ่งหนึ่งสิ่งใด ให้มีพระราชสาส์นออกไปให้แจ้ง จะได้เข้ามาถวายและมีข้อความอื่นอีกเป็นหลายประการ

โปรดให้มีพระราชสาส์นตอบออกไปใจความว่า กรุงเทพ ฯ นี้ดำรงทศพิธราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านใหญ่เมืองน้อย และลูกค้าวาณิชนานาประเทศ มีแต่เมตตากรุณาเป็นต้น อุปมาดุจดังเขาพระสุเมรุราชและมหาสาครสมุทรอันเป็นที่อาศัยแก่เทวดามนุษย์และฝูงมัจฉาชาติทั้งปวง มิดังนั้นเหมือนพฤกษาชาติต้นใหญ่เป็นที่อาศัยแก่สกุณปักษาชาติ อันเข้ามาพึ่งพักกระทำรวงรังพักฟอง ครั้นสกุณโปดกมีขนปีกหางบริบูรณ์แล้ว ก็บินไปทั่วทิศานุทิศโดยความปรารถนาผาสุกแห่งตน และซึ่งครั้งก่อนองเชียงสือแตกจากเมืองโลกนายหนีเข้ามาพึ่งกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ก็ทำนุบำรุงเลี้ยงให้เป็นสุขโดยตระกูลอันสูงศักดิ์สุริยวงศ์แล้ว ก็กลับคืนไปยังเมืองโลกนาย อุปมัยเหมือนสกุณปักษาอันมีปีกหางบริบูรณ์ และบินไปสู่ประเทศแห่งตนโดยปรารถนาหาภัยอันตรายมิได้ ก็เป็นที่ยินดีแห่งกรุงโดยกรุณาหารังเกียจมิได้ และซึ่งว่าองเชียงสือไม่อยู่แต่เมืองโลกนายยกกองทัพไปรุกรบตีบ้านน้อยและเมืองใหญ่จนแดนเมืองตังเกี๋ย ๆ แต่งกองทัพตีองเชียงสือแตกคืนมานั้น ความข้อนี้เป็นระยะทางไกลยังหาแจ้งเหตุผลตระหนักไม่ และซึ่งว่ากองทัพเมืองตังเกี๋ยจะยกมาตีองเชียงสือ ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายด่านแดน ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมให้ เจ้าตังเกี๋ยจะตอบแทนสนองพระคุณนั้นฝ่ายกรุงมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุว่ามีคุณแล้วจะให้กลับเป็นโทษ ดังนี้ผิดพระราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิตติศัพท์จะลือไปในนานาประเทศเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงจะว่ากรุงเทพมหานครเห็นแต่แก่ลาภสักการเมืองตังเกี๋ยเท่านั้น ช่วยกันจับกุมองเชียงสือส่งให้ไม่มีความเมตตากรุณา ความครหาติเตียนข้อนี้จะปรากฏอยู่ชั่วฟ้าและดินดูมิบังควร อันกรุงเทพมหานครจะประพฤติการที่จะทำได้ก็แต่ครองทศพิธราชธรรมตามประเพณี เจ้าตังเกี๋ยเป็นข้าศึกกัน ถ้าให้ระงับว่ากล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายพอจะเจรจาได้ อนึ่งซึ่งว่าไม่รู้จัก

เขตแดน ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้น อันประเพณีกษัตราธิราชเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ก็ย่อมรู้จักกำหนดเขตแดนขอบขัณฑสีมาราชธานีเขตแดนซึ่งกันและกันอยู่สิ้น เจ้าตังเกี๋ยจะทรงบัญญาดำรงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้ดำริจงชอบเถิด

ทูตได้รับพระราชสาส์นตอบแล้วกราบถวายบังคมลาไป และราชสาส์นที่มีไปมากับญวนไกเซินนี้ เมื่อเจ้าอนัมก๊กแต่งให้องเบ็ดเลือง องโดยเวียนเป็นทูตถือหนังสือเข้ามากราบทูลข่าวการสงครามเมื่อ ณ เดือนยี่ ปีขาล ฉศกจุลศักราช ๑๑๕๑[๑] ได้โปรดให้คัดสำเนามอบให้ทูตไปแจ้งแก่เจ้าอนัมก๊กให้ทราบด้วย

ตั้งนักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชา นักพระองค์เองถวายเมืองพระตะบอง เสียมราฐ

ครั้นออกพรรษานักพระองค์เองลาสิกขาบทแล้ว ทรงพระราชดำริจะให้นักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชาสืบวงศ์ต่อไป จึงพระราชทานนามแก่นักพระองค์เอง ให้เป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยพรรณบรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนาถบพิตรเจ้ากรุงกัมพูชา ให้พระยากลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นผู้เลี้ยงสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีมาแต่เยาว์นั้น เป็นสมเด็จฟ้าทะละหะ เอกอุมนตรี อภัยพิริยบรากรมพาหุ มีอำนาจสิทธิ์ขาดบังคับบัญชาการได้ทั่วไป และให้ทำนุบำรุงสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเจ้ากรุงกัมพูชาด้วย และทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) นั้น ก็ได้ว่าการกรุงกัมพูชาเรียบร้อยราบคาบมาได้ ๑๒ ปีมีความชอบ แต่ว่า

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๗

เป็นพวกนักองโนนสมเด็จพระรามราชาซึ่งเคยวิวาทกับบิดานักพระองค์เองมาแต่ก่อน เกรงจะไม่สนิทกับสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีและสมเด็จฟ้าทะละหะ จึงได้ทรงขอเขตแว่นแคว้นเมืองพระตะบองและเมืองขึ้น และเมืองนครเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตแดนไทยตัดออกเป็นส่วนหนึ่ง ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรว่ากล่าวบังคับบัญชาให้มาขึ้นต่อกรุงเทพมหานครทีเดียว เพื่อจะไม่ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรมีความโทมนัส สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี กับสมเด็จฟ้าทะละหะก็มีความยินดียอมถวายเมืองพระตะบอง และเมืองนคร-เสียมราฐจึงได้ขาดจากเมืองเขมร มาขึ้นกรุงเทพมหานครแต่นั้นมา แล้วสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี สมเด็จฟ้าทะละหะก็กราบถวายบังคมลา พาบุตรภรรยาครอบครัวออกไปครองกรุงกัมพูชา ณ เดือนยี่ ปีขาลนั้น

สมเด็จพระนารายณ์รามา
รับอากับครอบครัวไปเมืองเขมร

ในปีเถาะ สัปตศก นั้น สมเด็จพระนารายณ์รามาเจ้ากรุงกัมพูชา ให้พระยาวังสอด พระยาพิบูลย์เอก เข้ามากราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอสมเด็จพระท้าวเอกษัตรี และสมเด็จพระท้าวมหากษัตรีซึ่งเป็นอาทั้ง ๒ กับครอบครัวที่ตกค้างอยู่ออกไป ก็โปรดพระราชทานให้

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๔

ครั้นมาถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ต้นไม้ทองต้นไม้เงินกับกระลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องโบโฮ องพอกรุง คุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับว่าช้างที่พระราชทานออกไป ๒๐ ช้างนั้นได้รับไว้แล้ว

สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี
พระเจ้ากรุงกัมพูชาพิราลัย

สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี ครองกรุงกัมพูชามาได้ ๓ ปีก็ป่วยอยู่ได้ ๔ เดือนถึงแก่พิราลัย ในเดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙[๑] นักพระองค์เองผู้เป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี เมื่อเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครมีโอรส ๔ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักองจันท์ เกิดเมื่อปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓[๒] มารดาชื่อนักโอด ที่ ๒ ชื่อนักองพิมพ์ เกิดเมื่อปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ มารดาชื่อนักแก ที่ ๓ ชื่อนักองสงวน เกิดเมื่อปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาเดียวกับนักองจันท์ ที่ ๔ ชื่อนักองอิ่ม เกิดเมื่อปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาชื่อนักรด ในเวลาเมื่อออกไปครองกรุงกัมพูชา มีโอรสอีกองค์ ๑ ชื่อนักองด้วง มารดาเดียวกันกับนักองอิ่ม

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีถึงพิราลัยนั้น โอรสยังเยาว์อยู่ทั้ง ๕ องค์ นักองจันท์ซึ่งเป็นโอรสผู้ใหญ่ ชนมายุเพียง ๖ ขวบ สมเด็จฟ้าทะละหะจึงมีใบบอกให้พระยาจักรี (แกบ) เข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา ได้ทรงทราบโดยทรงพระกรุณาอาลัยในสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี จึงมีพระราชโองการรับสั่งให้มีตราออกไป ให้ส่งศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามาจะทรงจัดการศพ และพระราชทานเพลิงในกรุงเทพมหานคร ส่วนราชการบ้านเมืองนั้น ให้สมเด็จฟ้าทะละหะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและทำนุบำรุงเจ้าชาย ๕ องค์ ซึ่งเป็นโอรสสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีไปพลาง เมื่อต่อไปภายหน้าเจ้าองค์ใดเจริญวัย มีคุณวุฒิและสติปัญญาสามารถก็จะทรงเลี้ยงตั้งให้ครอบครองกรุงกัมพูชาต่อไป

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๐
(๒) พ.ศ. ๒๓๓๔

ครั้งนั้นข้าราชการผู้ใหญ่เข้าชื่อกันกราบบังคมทูลว่า จะพาศพเจ้าประเทศราชเข้ามาทำฌาปนกิจในกรุง ผิดด้วยเยี่ยงอย่างธรรมเนียม เกรงจะเป็นอุบาทว์แก่บ้านเมือง ขอพระราชทานอย่าให้พาศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามาเลย ประจวบพอได้ข่าวว่าจะมีศึกพม่ามาอีก จึงโปรดให้มีตราออกไปห้ามมิให้พาศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามา สมเด็จฟ้าทะละหะพาศพแห่มาลงเรือที่ท่ากระพงหลวง มาทางเรือถึงโอลำเจ็ด พอได้รับท้องตราโปรดออกไปว่า ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาให้สมเด็จฟ้าทะละหะจัดการทำฌาปนกิจศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีที่เมืองบันทายเพชร และให้เกณฑ์กองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เข้ามาช่วยราชการสงคราม สมเด็จฟ้าทะละหะจึงพาศพกลับคืนไปเมืองบันทายเพชร แล้วแต่งให้พระยาจักรี (แกบ) คุมกองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เข้ามาตามรับสั่ง

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๕

ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ต้นไม้ทองเงินกับกระลำพัก หนัก ๑๐ ตำลึง เครื่องน้ำชาเลี่ยมทองคำสำรับ ๑ ปืนทองเหลืองกระสุน ๕ นิ้ว ๔ บอก ปืนเหล็กกระสุน ๔ นิ้ว ๑๖ บอก ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ แต่งให้องโฮกุน องบินโป คุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทูตจะกราบถวายบังคมลาไป โปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ดินประสิวหนัก ๕๐๐ หาบ แพรมังกรเล่นน้ำ ๑๐ ม้วน เรือเผ่นม้ามีกัญญายาว ๘ วา ๒ ศอก ลำ ๑ พายสำหรับเรือ ๒๖ เล่ม ให้องโฮกุน องบินโป คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก

โปรดให้กองทัพเขมรไปช่วยเจ้าอนุมัติ

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ เจ้าอนุมัติมีศุภอักษรถวายบื้นบาเหรี่ยมเข้ามาอีก ๑๐ บอก และขอจัดซื้อเหล็กหล่อออกไปหล่อกระสุนบื้น ขอกองทัพลาวกองทัพเขมรออกไปตีเมืองแง่อาน ลาวเรียกว่าเมืองล่าน้ำ หน่วงไว้ให้พวกไกเซินพะว้าพะวังหลังเจ้าอนุมัติจะได้ทำศึกโดยสะดวก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานดินประสิวตอบแทนออกไป ๕๐๐ หาบ เหล็กหล่อนั้นโปรดให้องทุงซายเซินจัดซื้อตามความปรารถนา แต่กองทัพเขมรกองทัพลาวนั้น มีตอบออกไปว่าจะให้ออกไปเกณฑ์ในแล้งนี้กว่าผู้คนจะพรักพร้อมพอเข้าฤดูฝนเสียแล้ว จะยกไปเมืองแง่อานก็เป็นทางไกลกันดาร ไพร่พลจะป่วยเจ็บมาก จะให้แต่เขมรไปช่วยเจ้าอนุมัติตีเมืองกุยเยินก่อน แล้วจึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราไปถึงสมเด็จพ้าทะละหะ (ปก) ให้จัดทัพไปช่วยเจ้าอนุมัติตีเมืองกุยเยิน สมเด็จพ้าทะละหะทราบท้องตราแล้ว จึงให้พระยาวังเป็นแม่ทัพคุมไพร่พล ๕,๐๐๐ ยกไปถึงเมืองลำกวน พระยาวังกดคนไว้ไม่อยู่ ไพร่พลในกองทัพก็หนีไปเสียเป็นอันมาก สมเด็จพ้าทะละหะจึงให้เอาตัวพระยาวังฆ่าเสีย แล้วจึงเกณฑ์คน ๕,๐๐๐ ให้พระยากลาโหม (พรหม) ยกลงไปช่วยเจ้าอนุมัติ

เจ้าอนุมัติ
ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๖

ลุจุลศักราช ๑๑๖๓ ปีระกา ตรีศก[๑] เป็นปีที่ ๒๐ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนุมัติจัดได้ต้นไม้ทองเงินกับกระลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ชะผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องลูญเทือง

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๔

ผู้รักษาเมืองไซ่ง่อนคุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเมื่อทูตจะกลับไปจึงโปรดให้จัดสิ่งของออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ดิน-ประสิวขาวหนัก ๕๐๐ หาบ แพรมังกรสีม่วงม้วน ๑ แพรมังกรสีน้ำเงินม้วน ๑ สีดำม้วน ๑ ให้องลูถูเทืองคุมไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก

เจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวน และตั้งตัวเป็นพระเจ้ากรุงเวียตนามยาลอง

จุลศักราช ๑๑๖๔ ปีจอ จัตวาศก[๑] เป็นปีที่ ๒๑ ในรัชกาลที่ ๑ เจ้าอนัมก๊กมีราชสาส์นเข้ามาฉบับ ๑ ใจความว่า พระยากลาโหม เขมรซึ่งยกกองทัพออกไปช่วยตีกองทัพไกเซิน ซึ่งล้อมเมืองกุยเยินนั้น ได้จัดให้พระยากลาโหมตั้งค่ายล้อมอยู่กอง ๑ หาได้ใช้ให้รบพุ่งกันเหมือนกองทัพญวนไม่ และขุนนางเขมร พวกพระยากลาโหมหลายคนแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊กว่า พระยากลาโหมไม่ซื่อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก มีหนังสือลับไปถึง วิตีเขาดึง วิตีโดยวง ขุนนางพวกไกเซินซึ่งล้อมเมืองกุยเยิน เจ้าอนัมก๊กทราบแล้วก็ไม่อาจจะทำอย่างไรได้ ครั้นตีได้เมืองกุยเยินจับได้งุยทำดกเวียน ถามงุยทำดกเวียนบอกว่า เมื่อพระยากลาโหมมีหนังสือลับไปถึงวิตีเขาดึง วิตีโดยวง นั้น งุยทำ-ดกเวียนเป็นผู้แปลหนังสือ ต้องกันกับคำเขมรซึ่งแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊ก เมื่อพระยากลาโหม เขมรมีชื่อยกกองทัพกลับมานั้น เจ้าอนัมก๊กได้จัดเงินทองแจกให้แก่พระยากลาโหม เขมรมีชื่อ แต่พระยากลาโหมคุมกองทัพกลับมาเมืองเขมรเสีย ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาพระคลังมีหนังสือตอบไปถึงเจ้าอนัมก๊ก ใจความว่า ซึ่งเจ้าอนัมก๊กมีหนังสือเข้าไปว่าได้ยกกองทัพบก ทัพเรือ ไปตีเมืองกุยเยินได้แล้ว บัดนี้จะ

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๕

ยกกองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ยเมืองเว้นั้น ถ้าราชการหนักเบาประการใดจงบอกเข้ามาให้แจ้ง และซึ่งพระยากลาโหมเขมรมิได้ซื่อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก ความข้อนี้นักเดียง นักเภา เขมรมีชื่อ ๕ คน ในกองทัพพระยากลาโหมหนีเข้ามาให้กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าเจ้าอนัมก๊กจับพระยากลาโหม ว่าพระยากลาโหมมีหนังสือลับถึงแม่ทัพไกเซิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถามว่าจริงหรือไม่จริง เขมรมีชื่อกราบทูลว่าจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทราบอยู่แล้ว ถึงพระยากลาโหมจะเข้ามากราบทูลประการใดก็หาทรงเชื่อไม่ อย่าให้เจ้าอนัมก๊กวิตกเลย และพระยากลาโหม เขมรทำทั้งนี้โทษผิดหนักหนา เจ้าอนัมก๊กอดออมไม่ถือโทษแล้วซ้ำให้เงินทองแก่พระยากลาโหม เขมรมีชื่ออีกนั้น ขอบพระทัยเจ้าอนัมก๊กยิ่งนัก เมื่อพระยากลาโหมเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทำโทษ ในปีนั้นเจ้าอนัมก๊กมีพระราชสาส์นส่งมาทางเมืองเวียงจันทน์อีกฉบับหนึ่ง บอกว่าได้เมืองเว้เมื่อ ณ เดือน ๗ ขึ้นค่ำ ๑ ได้เมืองตังเกี๋ยเมื่อ ณ เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ยกตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่ใช้ยี่ห้อว่า ยาลอง ปีที่ ๑ ลงชื่อในพระราชสาส์นว่า ดึกกวางเทือง ตั้งแต่นั้นก็มิได้ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาเหมือนแต่ก่อน

นักองจันท์ นักองสงวน
เข้ามาเฝ้า

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๓ สมเด็จฟ้าทะละหะพานักองจันท์ นักองสงวนเข้ามากรุงเทพ ฯ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นักองพิมถึงแก่พิราลัยแต่เมื่อปีมะแม เอกศก แล้ว พระยากลาโหม (พรหม) ซึ่งกลับมาแต่ทัพ มีความผิดก็จับจำเข้ามาด้วย โปรดเกล้า ฯ ให้ส่ง

พระยากลาโหม (พรหม) ไว้ในทิมตำรวจ ให้ตั้งหลวงเพชรดาพิจิตร (เมือง) ขึ้นเป็นพระยากลาโหม ครั้น ณ เดือน ๔ ข้างแรม สมเด็จฟ้าทะละหะ นักองจันท์ นักองสงวน ก็กราบถวายบังคมลากลับไป

พระเจ้าเวียตนาม
ถวายของสนองพระคุณ

ลุจุลศักราช ๑๑๖๕ ปีกุน เบญจศก(๑) เป็นปีที่ ๒๒ ในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้าเวียตนามมีพระราชสาส์น แต่งทูตเข้ามาถึงเมื่อ ณ เดือน ๖ ปีกุน เบญจศก ลงวันในพระราชสาส์นเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ใจความในพระราชสาส์นว่า เมื่อปีจอ จัตวาศก ยกกองทัพบกทัพเรือไปตีเมืองตังเกี๋ย จับได้วังเกริดพี่น้องขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก และเมืองขึ้นกับเมืองตังเกี๋ย ๑๓ เมืองนั้นก็มาขึ้นด้วย ครั้น ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พระเจ้าเวียตนามยกกองทัพมา ณ เมืองเว้ เดือนอ้ายข้างขึ้น พระเจ้าเวียตนามให้แต่งเครื่องสักการบูชาพระอัยกา พระชนก พระชนนี พระญาติวงศา ซึ่งสิ้นชนมชีพแต่ก่อนแล้ว เอาวังเกริดพี่น้อง วังเกริดกับขุนนางผู้ใหญ่พวกวังเกริดที่เป็นกบฏมาประหารชีวิตเสียที่หน้าโต๊ะเครื่องบูชา พลีกรรมสนองคุณพระญาติวงศ์ที่พวกกบฏทำลายชนมชีพเสียนั้น

ครั้นเสร็จการสนองพระคุณแล้ว พระเจ้าเวียตนามคิดถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ที่ได้พระราชทานปืน กระสุนดินดำ สุพรรณถัน เหล็กก้อน เหล็กหล่อ ดีบุกดำ ดีบุกขาว ศิลาปากนก และฝาง ออกไปพระราชทานบ้าง โปรดให้จัดซื้อไปได้บ้าง เป็นกำลังสงครามจึงได้ทำการศึกสำเร็จ จัดได้สิ่งของเข้ามา

---
(๑) พ.ศ. ๒๓๔๖

ทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๑๐ แท่ง เงิน ๑๐๐ แท่ง ง้าวเล่ม ๑ ขี้ผึ้งหนัก ๖ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๖๐ หาบ แพรญวนต่างสี ๒๕๐ พับ ส่วนถวายในสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทองคำ ๕ แท่ง เงิน ๕๐ แท่ง ขี้ผึ้ง ๔ หาบ น้ำตาลทราย ๔๐ หาบ แพรญวนต่างสี ๑๕๐ พับ จึงโปรดให้พระยามหาเทพเชิญท้องตราบอกข่าวราชการ และพระราชสาส์นพระเจ้าเวียตนามกับสิ่งของขึ้นไปพระราชทานสมเด็จพระอนุชาธิราช และฟังข่าวราชการและพระอาการด้วย สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงมีพระราชบัณฑูรให้มีใบบอกข้อราชการ และมอบตัวเยสิดองให้พระยามหาเทพพาลงมา ณ กรุงเทพมหานคร

ราชทูตไปเมืองญวน

ครั้นมาถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเพชรปาณีศรีสุนทรเป็นราชทูต หลวงราชนาคานราราชมนตรีเป็นอุปทูต นายเสน่ห์มหาดเล็กเป็นตรีทูต ขุนศรีเสนาประชาบาลท่องสื่อ เชิญพระราชสาส์นคุมสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ออกไปพระราชทานพระเจ้าเวียตนาม พระมาลาเบี่ยงองค์ ๑ พระภูษาเข้มขาบคลุมประธมปักมีกรวยเชิง ๑ พระภูษาเข้มขาบคลุมประธมปักมีสังเวียน ๑ พระภูษาคลุมประธมปักหน้าดอกไม้ ๑ รวม ๓ ผืน เข้มขาบทำเสื้อริ้วแย่งพับ ๒ เกล็ดพิมเสนพับ ๑ ริ้วมะลิเลื้อยพับ ๑ คดกริชพับ ๑ รวม ๕ พับ ตาดทองทำเสื้อริ้วปัดตร่าม้วน ๑ ตาดกแตนม้วน ๑ สุจหนี่พื้นทองปักไหมผืน ๑ ส่านหน้าดอกไม้สีแดงผืน ๑ สีแสดผืน ๑ แพรมังกรลายทอง ๔ ม้วน พระยานุมาศ ๑ พระกรดคัน ๑ เครื่องสูง ๑๐ บังสูรย์คัน ๑ บังแทรก ๖ แล้วพระเจ้าเวียตนามมีพระราชสาส์นตอบขอบพระเดชพระคุณ ให้พระเพชรปาณี

ศรีสุนทรราชทูตเข้ามาว่า พระมาลานั้นเป็นของสูงไม่เคยสวม ขอถวายคืน ของทั้งปวงนั้นได้รับไว้แล้ว

พระเจ้าเวียตนาม
มีราชสาส์นมาทูลเตือนให้ตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ

ครั้น ณ เดือน ๘ ราชทูตญวนเข้ามาถึง พระเจ้าเวียตนามมีพระราชสาส์นแต่งให้กวานเทียงดาว กำซาบเจือง คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายและช่วยในการพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช ส่วนของถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๕ ลิ่ม เงิน ๕๐ ลิ่ม แพรต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาว ๑๐๐ พับ ส่วนสดับปกรณ์พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ขี้ผึ้ง ๕ หาบ ผ้าขาว ๑๐๐ พับ น้ำตาลกรวด ๕ หาบ น้ำตาลทราย ๓๐ หาบ น้ำตาลปึก ๕ หาบ กับมีพระราชสาส์นเตือนพระสติเข้ามาด้วยฉบับ ๑ ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยังแต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอมีกำลังมากเสมอกันอยู่ กาลข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงที่เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย ทูตเข้ามาครั้งนั้นก็ไม่ทันการพระศพ ได้สดับปกรณ์แต่พระอัฐิในพระราชวังบวร ฯ เสร็จการแล้ว ทูตจะกราบถวายบังคมลากลับไป

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานตอบแทนพระเจ้าเวียตนาม พระแสงปืนคาบศิลาเครื่องทองคำบอก ๑ เครื่องนากบอก ๑ ปืนแฝดบอก ๑ คลุมประธมปักทองมาแต่เมืองเทศผืน ๑ พระธำมรงค์เพชรมณฑปถมยาราชาวดีองค์ ๑ จุฑาเพชรรังแตน ๒ องค์ กุณฑลเพชรรังแตน ๒

พลอยเพชรใหญ่ ๓ พลอยเพชรน้อย ๕๐ พลอยไพฑูรย์เมล็ดใหญ่ ๑ พลอยสำหรับประดับเครื่องรัดพระองค์ ๕ สุจหนี่เทศหักทองขวาง ๒ สุจหนี่เทศพื้นแดงแกมไหม ๑ ของส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ปืนคาบศิลาเครื่องเงินประดับพลอยเพชรบอก ๑ กำมะหยี่หุ้มเปลปักทองขวางผืน ๑ ลายทอง ๒ ผืน ทองคำเปลว ๕,๐๐๐ แผ่น เป็นของทรงยินดีต่อพระเจ้ากรุงเวียดนาม ครั้น ณ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ราชทูตกราบถวายบังคมลาไป

พระเจ้ากรุงเวียดนาม
มีราชสาส์นถวายบรรณาการ

ครั้นมาถึงข้างแรม เดือนยี่ ในปีฉลู สัปตศก นั้น พระยากรุงเวียดนามแต่งให้ฮาเตียนถูคำซาย ซึ่งเป็นที่พระยาราชาเศรษฐี เจ้าเมืองบันทายมาศเป็นทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาถึง มีความในพระราชสาส์นว่า ด้วย ณ ปีชวดฉศก ข้าพเจ้าแต่งให้ทูตจำทูลพระราชสาส์นเข้ามากราบถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูตกลับออกไปแจ้งว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งพระทัยทรงพระเมตตาข้าพเจ้าเสมอต้นเสมอปลาย ข้าพเจ้าคิดถึงพระเดชพระคุณ ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญครองสิริราชสมบัติให้อาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ถ้าและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ อยู่เย็นเป็นสุขแล้ว ขอให้มีพระราชสาส์นออกไปถึงข้าพเจ้าให้ทราบด้วย พระราชสาส์นลง ณ วันเดือนยี่ขึ้น ๑ ค่ำ ยาลอง ๔ ปี กับหนังสือพระมเหสีพระเจ้ากรุงเวียดนามมาถึงเวียนถึงอกทง คือโกเงินบุตรองเชียงซุนซึ่งเป็นอาของพระเจ้าเวียดนาม ใจความว่า เมื่อปีชวดทูตเข้ามา เวียนถึงอกทงได้ฝากแหวนเพชรออกไปให้วง ๑

ได้รับแล้ว บัดนี้ได้ฝากทองคำแท่ง ๑ หนัก ๑๐ ตำลึงจีน กับเงิน ๕ ลิ่ม หนักลิ่มละ ๑๐ ตำลึงจีน เข้ามาให้ขอบใจเวียนถึงอกทง หนังสือองเลโบฉบับหนึ่ง ถึงพระยาพระคลังใจความว่า สิ่งของที่พระราชทานออกไปนั้น พระเจ้ากรุงเวียตนามได้รับแล้ว และของทรงยินดีในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ส่งออกไป พระเจ้ากรุงเวียตนามก็ได้รับไว้ รับสั่งให้จัดของถวายเข้ามา เครื่องม้าทองคำอย่างญวนสำรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพรสีต่างกัน ๕๐ พับ

เมื่อพระยาราชาเศรษฐี เจ้าเมืองบันทายมาศ ราชทูตจะกลับออกไป ได้มีหนังสือพระยาพระคลังออกไปถึงองเลโบฉบับ ๑ ใจความว่า พระเจ้ากรุงเวียตนามถวายเครื่องม้าทองคำสำรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพรสีต่างกัน ๕๐ พับ เป็นส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ทรงรับไว้แล้วด้วยความยินดี รับสั่งว่าขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียตนามยิ่งนักหนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานของมาทรงยินดีพระเจ้ากรุงเวียตนาม พระภูษารัดพระองค์สีม่วง ๑ แพรรัดประคดหนามขนุน ๒ สาย ทรงสะพักกรองทองสีม่วง ๑ สีแสด ๑ พระแสงปืนคาบศิลา เครื่องทองคำบอก ๑ เครื่องม้าทองคำลายกดั้นประดับพลอยสำรับ ๑ และมีความว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่นั้น จะยกขึ้นดำรงที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในปีขาล อัฐศกนี้ พระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวงก็มีความสบายอยู่ทุกพระองค์ อย่าให้พระเจ้ากรุงเวียตนามมีความวิตกเลย

ราชทูตไปเมืองญวน

ลุจุลศักราช ๑๑๖๘[๑] ปีขาล อัฐศก เป็นปีที่ ๒๕ ในรัชกาลที่ ๑ พระยารัตนากาศ พระยาสุริยวงศา กราบทูลว่า นายคำเทพ นายขนานมหาวงศ์

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๙

พี่น้องตกไปอยู่เมืองทันช้านาน จะขอให้ลงมาทำราชการ ณ กรุง จึงโปรดให้พระยาเชียงเงินขึ้นไปรับ พระยาเชียงเงินไปชักชวนครอบครัวเมืองทัน ๑๐๐ เศษ ญวนจึงได้ยึดพระยาเชียงเงินไว้ องเลโบมีหนังสือฟ้องพระยาเชียงเงินส่งเข้ามาทางเมืองเขมร จึงได้ทรงทราบว่าพระยาเชียงเงินไปทำการเกินรับสั่ง พระเจ้าเวียตนามไม่รู้ความก็จะสงสัยว่าที่กรุงเทพมหานครใช้ให้พระยาเชียงเงินไปกวาดครอบครัวแดนเมืองญวนมา จึงใช้ให้ข้าหลวงขึ้นไปจำพระยาเชียงเงินลงมา ครอบครัวเมืองทันก็คืนกลับไป และทรงพระราชดำริว่า จะต้องจัดทูตออกไปแจ้งความแก่พระเจ้าเวียตนามให้สิ้นสงสัย ครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่าทูตจะไปทางทะเลในเดือน ๗ เดือน ๘ เป็นเทศกาลคลื่นลมกล้า จึงให้แต่งพระราชสาส์นตามสำเนานี้ ให้พระยาจักราราชมนตรี พระยาราชวังสัน นายเสน่ห์มหาดเล็ก เชิญพระราชสาส์นไปทางบก จะได้ดูทางบกด้วย ราชทูตกราบถวายบังคมลา ณ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘[(๑)] เป็นปีที่ ๒๕ ในรัชกาลที่ ๑ ไปทางเมืองลาว ทูตไปครั้งนั้นนายไพร่ ๙๕ คน ลาวเมืองเวียงจันทน์เป็นล่ามไปด้วย ๑๖ คน รวม ๑๑๑ คน ราชทูตไปทางด่านกำโลเจ้าเมืองกวางตีบอกไปกรุงเวียตนาม เจ้าพนักงานจัดเรือให้ขุนนางและไพร่ขึ้นไปรับมาลงกรุงเวียตนาม ณ เดือน ๘ ทุติยาษาฒ ขึ้น ๑ ค่ำ ทูตอยู่ที่กงกวนเกิดไข้ป่าติดไป ทูตไปครั้งนั้นป่วยตาย พระยาจักราราชมนตรีราชทูต ๑ นายเสน่ห์มหาดเล็กตรีทูต ๑ ไพร่ ๑๔ ลาวเวียงจันทน์ ๗ รวม ๒๓ คน เหลืออยู่พระยาราชวังสัน ๑ ขุนหมื่น ๖ ไพร่ ๗๒ คน รวม ๗๙ คน ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๙ คน รวม ๘๘ คน และเมื่อความไข้สงบแล้ว พระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระราชสาส์นให้พระยาราชวังสันเชิญเข้ามา เมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีขาล อัฐศกนั้นใจความว่า การซึ่งพระยาเชียงเงินก่อเหตุชักชวนเอาตัวนายคำทิพ นางคำนัก

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๙

กับครอบครัวไปนั้น พระเจ้ากรุงเวียตนามไม่มีความสงสัยในพระบาทสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัว ตัวหมื่นศรี ตัวเพ้ยจันอาสา กับไพร่ที่ยึดไว้ ณ เมืองซือหึงนั้น ได้สั่งให้มีหนังสือไปให้ปล่อยกลับไปบ้านเมืองแล้ว ครั้นจะให้ทูตกลับขึ้นไปทางเมืองลาว เดินบกได้ความลำบาก จึงให้ส่งทูตเข้ามา ณ กรุงเทพมหานครทางเรือ ให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนและหัวเมืองญวนจัดส่งจัดเข้ามา แต่ลาวเวียงจันทน์ ๙ คนสมัครไปทางบก และพระยาราชวังสันคนนี้เป็นที่พระยาชลบุรี เมื่อครั้งพาองเชียงสือเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร องเชียงสือนับถือมาก เป็นทูตไปครั้งนี้ก็ไม่ได้อยู่ที่กงกวน จัดให้ไปอยู่ที่ตึกอื่น ให้ทำนุบำรุงไว้เป็นอันดี ทูตญวนเข้ามา ณ กรุงครั้งไร ก็มีของฝากเข้ามาให้พระยาราชวังสันทุกครั้ง

ตั้งนักองจันท์
เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา

ในปีขาล อัฐศกนั้น ฝ่ายเมืองเขมร สมเด็จฟ้าทะละหะเห็นว่าตัวมีอายุมาก ชราลงแล้ว นักองจันท์อายุได้ ๑๖ ปี นักองสงวนอายุได้ ๑๓ ปี สมควรที่จะว่าราชการแผ่นดินได้อยู่แล้ว จึงได้พาเจ้าทั้ง ๒ องค์เข้ามาเฝ้าทูลละออง-ธุลีพระบาท กราบทูลว่าได้ว่าราชการมาถึง ๑๐ ปีแล้ว ก็ชราลงเคลิบเคลิ้มไป ขอให้ตั้งนักองจันท์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองกัมพูชา จะได้รักษาแผ่นดินต่อไป ครั้นอยู่มาสมเด็จฟ้าทะละหะป่วยลง ถึงอสัญกรรมเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ปฐมา-ษาฒ แรม ๔ ค่ำ อายุได้ ๖๕ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทำการศพที่วัดสระเกศ พระราชทานเพลิงแล้ว

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ทุติยาษาฒ ขึ้น ๕ ค่ำ จึงทรงพระ-กรุณาตั้งนักองจันท์ เป็นองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสุริโยพรรณ

บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราชบรมนาถบพิตร สถิตเป็นอิศวรกัมพุชรัฐราช-โอภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกรุงกัมพูชาธิบดี ศรียโสธรนครอินทปัตถ์ กุรุรัฐบุรีรัมย์ อุดมมหาสถานเจ้ากรุงกัมพูชา พระราชทานชฎาเครื่องยศ เครื่องสูงตามอย่างเจ้าประเทศราช โปรดให้ไปครอบครองบ้านเมืองต่อไป แล้วโปรดให้ทำการเกศากันต์นักองสงวนด้วย โปรดให้พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) เป็นผู้ใหญ่ทำนุบำรุง ครั้น ณ เดือน ๙ สมเด็จพระอุทัยราชากับพระยาพระเขมรก็กราบถวายบังคมลาไป

พระเจ้าเวียตนาม
มีพระราชสาส์นทรงยินดีในการอุปราชาภิเษก

ในปีเถาะ นพศก นั้น พระเจ้าเวียตนามให้ทูตถือพระราชสาส์นเข้ามา ความในพระราชสาส์นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชาภิเษกให้เป็นกรมพระราชวังบวร-สถานมงคลสืบไป อาณาประชาราษฎรได้พึ่งพระบารมีอยู่เย็นเป็นสุข กรุงเวียตนามยินดีนัก จึงแต่งให้คำซายกายเกอทินลกเหาราชทูต คุมสิ่งของเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยอย่างดีหนัก ๓ ชั่ง อบเชยอย่างกลางหนัก ๒ ชั่ง แพรสีต่าง ๆ กัน ๓๐๐ พับ แพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๕๐ พับ ถวายกรมพระ-ราชวังบวรสถานมงคล แพรบางสีต่างกัน ๒๐๐ พับ แพรเกวียนขาว ๕๐ พบ ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๕๐ พับ ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ทูตญวนกราบถวายบังคมลากลับออกไป มีพระราชสาส์นตอบให้ทูตถือออกไปด้วยฉบับหนึ่งว่า ซึ่งพระเจ้าเวียตนามแต่งให้คำซายกาย-เกอทินลกเหาราชทูต คุมเครื่องราชบรรณาการเข้าไปทรงยินดีนั้น ได้ให้

เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว และซึ่งพระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระทัยรักใคร่ต่อกรุงเทพมหานครเสมอต้นเสมอปลาย หาได้รังเกียจประการใดไม่นั้น ขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียตนามยิ่งนัก ให้พระเจ้ากรุงเวียตนามเจริญอยู่ในสิริราชสมบัติสืบพระญาติพระวงศ์ครอบครองอาณาจักรไพร่ฟ้าประชากรข้าขอบขัณฑสีมายืนยาวไปชั่วฟ้าชั่วดินเทอญ

สมเด็จพระอุทัย
ทูลขอนักองอี นักองเภา

ในปีเถาะ นพศก เดือน ๔ นั้น สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรให้พระองค์แก้วกับพระยาจักรี เข้ามากราบทูลขอนักองอี นักองเภา ซึ่งเป็นพระปิตุจฉาซึ่งเป็นพระสนมเอกสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระราชทานให้ มีพระราชดำรัสว่า มีพระองค์เจ้าอยู่ จะให้ออกไปมิได้ มารดากับบุตรจะพลัดกัน

สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้า

ในปลายปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ นักองจันท์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามาเฝ้า ครั้น ณ เดือน ๗ ปีมะเส็ง เอกศกสมเด็จพระอุทัยราชาจะกลับออกไปเมืองเขมร เวลาวันหนึ่งเสด็จออกพระบัญชรยังไม่ทันเบิกขุนนางเข้าเฝ้า สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลาเอาเอง ไม่มีผู้ใดนำตามอย่างธรรมเนียม ทรงพระพิโรธสมเด็จพระอุทัยราชาครั้งนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาได้ความอัปยศแก่ข้าราชการมาก.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร
ในรัชกาลที่ ๒

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงนิพนธ์

ในเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง เอกศก[๑] .... โปรดให้ทูตานุทูตไทย มีพระยาเพชรปาณีเป็นราชทูตไปเมืองญวน เชิญพระราชสาส์นไปยังพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง บอกข่าวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต และที่พระองค์ได้เสด็จผ่านพิภพตั้งรัชกาลใหม่ ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งนี้ นอกจากการเจริญพระราชไมตรีตามแบบอย่างในราชประเพณี เชื่อได้ว่าคงให้ออกไปฟังเค้าเงื่อนความคิดญวนจะเป็นอย่างไร ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาลในกรุงสยามด้วย

เรื่องพระราชพงศาวดารตอนนี้ ควรจะอธิบายเรื่องเมืองเขมรเมืองญวนย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย ผู้อ่านจึงจะเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดเกี่ยวข้องกับเมืองญวนและเมืองเขมร ทั้งในตอนนี้และตอนต่อไปได้ชัดเจนดี

เมืองเขมร หรือที่เรียกอีกนามหนึ่งว่ากรุงกัมพูชา เดิมเป็นเมืองขอมหลวง มีอำนาจมากและอาณาเขตกว้างขวางในโบราณสมัย แต่อำนาจลดน้อยถอยลงโดยลำดับมา จนเมื่อไทยมาตั้งเป็นใหญ่ได้ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายอาณาเขตรุกแดนกัมพูชาลงไปจากข้างเหนือทางหนึ่ง แว่นแคว้นกัมพูชาซึ่งอยู่ทางริมทะเล ตั้งแต่ปากน้ำโขงไปทางตะวันออก ก็เกิดเป็นประเทศอิสระ

---

(๑) จ.ศ. ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ขึ้นอีกประเทศหนึ่งเรียกว่า จัมปาประเทศ ตามตำนานที่จะพึงรู้ได้ ไพร่พลเมืองจัมปานี้ปะปนกันหลายชาติ เป็นพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดียที่มาอยู่ในเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทะเลมาอยู่บ้าง ลงปลายเมื่อการสั่งสอนศาสนาอิสลามแพร่หลายมาทางประเทศเหล่านี้ ชาวเมืองจัมปาโดยมากเข้ารีตถือศาสนาอิสลาม บุคคลจำพวกที่เราเรียกว่า แขกจาม ก็คือชาวเมืองจัมปานี้เอง เมืองจัมปายังเป็นอิสระมาจนสมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุธยา ด้วยได้พบในหนังสือจดหมายเหตุที่ฝรั่งแต่งไว้ ว่ามีราชทูตจัมปาเข้ามากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น ส่วนพวกญวนนั้นเข้าใจว่าเดิมเป็นชนจำพวกหนึ่งในชาติไทยนี่เอง คือพวกที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแว่นแคว้นเมืองตังเกี๋ย ครั้นจีนแผ่อาณาจักรออกมาถึงเมืองไทยเดิม ซึ่งเรียกว่ามณฑลฮุนหนำ มณฑลกุยจิ๋ว มณฑลกวางตุ้ง มณฑลกวางไส ทุกวันนี้ จีนมีอำนาจลงมาจนถึงเมืองตังเกี๋ย ไทยชาวตังเกี๋ยต้องขึ้นและสมาคมสนิทกับจีนยิ่งกว่าไทยใหญ่และไทยในสยามประเทศ เมื่อช้านานหลายชั่วบุคคลเข้า ความนิยมของพวกชาวตังเกี๋ยก็ใกล้ไปทางจีนมากเข้าทุกที จึงเกิดเป็นชนชาติหนึ่งที่เราเรียกว่าญวณ แต่ในภาษาเขาเองทราบว่า เรียกว่าแกว จะต้องกับคำว่าเงี้ยวนั้นเอง ต่อมาพวกเมืองตังเกี๋ยมีอำนาจมากขึ้น และจะประจวบเวลาเหตุวิบัติอันได้มีขึ้นแก่เมืองจัมปาด้วย พวกญวนจึงแผ่อาณาเขตตลอดลงมา จนได้แดนจัมปาไว้ในอำนาจ แต่ราชธานีเมืองญวนยังคงอยู่ที่เมืองตังเกี๋ย

ภูมิประเทศเมืองญวน ผิดกับประเทศอื่นในข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง อันจะพึงเห็นได้ในแผนที่ คือพื้นแผ่นดินที่อุดม ซึ่งเป็นทำเลผู้คนและสมบัติบริบูรณ์ อยู่แต่ข้างฝ่ายเหนือที่สุดคือเมืองตังเกี๋ยตอนหนึ่ง และมาอยู่ใต้ที่สุดตอนปากแม่น้ำโขงที่เป็นเขตเมืองจัมปาตอนหนึ่ง แต่แผ่นดินตอนกลางที่เชื่อม

กันนั้น เทือกเขาบรรทัดออกไปใกล้ทะเล ที่ซึ่งเหลืออยู่ในระหว่างเขาบรรทัดกับชายทะเลเป็นที่แคบ และไม่เป็นที่ดินอุดมสำหรับการเพาะปลูก ต้องทิ้งเป็นป่าเปล่ามาช้านาน เพราะภูมิแผนที่เป็นเช่นนี้ เจ้าแผ่นดินญวนตอนแรกเมื่อตั้งเมืองตังเกี๋ยเป็นมณฑลราชธานี จึงมีความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรตอนใต้ เพราะเหตุที่อยู่ห่างไกลกันนัก อยู่มาเจ้าแผ่นดินญวนองค์หนึ่งปรารภถึงความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงมาตั้งเมืองเว้ขึ้นเป็นราชธานีตรงที่แผ่นดินแคบอยู่ในระหว่างมณฑลตังเกี๋ยและมณฑลข้างปากน้ำโขงซึ่งญวนเรียกว่าดงไน ส่วนหัวเมืองทั้งสองมณฑลนั้น ตั้งผู้สำเร็จราชการอยู่ปกครอง แต่ความคิดที่มาตั้งเมืองเว้เป็นราชธานีไม่เป็นประโยชน์ได้จริงดังคาด ด้วยต่อมาเมื่อถึงเจ้าแผ่นดินญวนที่หย่อนอำนาจลง ผู้สำเร็จราชการมณฑลตังเกี๋ยและมณฑลดงไน ซึ่งตั้งเมืองไซ่ง่อนเป็นเมืองหลวงนั้น ต่างก็รวบรัดเอาอำนาจและความสิทธิ์ขาดไว้ในวงศ์ตระกูลของตน เจ้าแผ่นดินญวนที่เมืองเว้กลับกลายไปเป็นอย่างเจว็ด มีอำนาจน้อยลงไปกว่าเมื่ออยู่เมืองตังเกี๋ย การเป็นดังนี้มาช้านาน

ส่วนเมืองเขมร คือ กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ในระหว่างเมืองไทยกับเมืองญวน เวลาญวนหรือไทยข้างไหนมีอำนาจมาก เขมรก็ขึ้นแก่ฝ่ายนั้น ถ้าหากว่าเป็นเวลามีอำนาจไล่เลี่ยกัน เขมรก็ยอมขึ้นทั้งสองฝ่าย เป็นดังนี้มาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เพราะเขมรนิยมในลัทธิและประเพณีการต่าง ๆ อย่างไทย ตั้งแต่ลัทธิศาสนาเป็นต้นตลอดจนประเพณีการบ้านเมือง โดยปรกติความสนิทสนมมาจึงมีอยู่ข้างฝ่ายไทยมากกว่าญวน ด้วยญวนไปนิยมเอาอย่างจีนเสียในการทุกอย่างทั่วไป

ในสมัยกรุงเก่าตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศการในเมืองญวนจับจะไม่เป็นปรกติ ด้วยเกิดแก่งแย่งกันขึ้นในผู้ปกครองเมือง

อำนาจญวนอ่อนลง เมืองเขมรจึงมาเป็นประเทศราชขึ้นไทยสิทธิ์ขาดตลอด มาจนกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีในสยามประเทศ ครั้งนั้นนักองตนครองกรุงกัมพูชาขนานนามว่าสมเด็จพระนารายณ์ เกิดวิวาทขึ้นกับญาติวงศ์องค์หนึ่งชื่อนักองโนน ซึ่งมียศเป็นพระรามราชา ๆ หนีเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้มีศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยากลับตั้งเป็นอิสระได้ดังแต่ก่อนแล้ว ให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาจัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายดังแต่ก่อน สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อสายราชตระกูลเก่าไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้กองทัพไทยลงไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ ครั้งหนึ่ง เมื่อปีเถาะตรีศก พ.ศ. ๒๓๑๔ ยกลงไปตีอีกครั้งหนึ่ง ครั้งหลังนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลลงไปเอง ตีได้หัวเมืองเขมรเป็นอันมาก สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวอพยพหนีลงไปพึ่งญวนอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาก็ขอกองทัพญวนกลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรกปั๊กปรัด แต่มิอาจจะมาอยู่เมืองบันทายเพชรซึ่งเป็นเมืองหลวงตามเดิม ด้วยครั้งนั้นไทยยึดหัวเมืองเขมรไว้ได้ทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายตะวันตก พระเจ้ากรุงธนบุรีให้นักองโนนที่เป็นพระรามราชาลงไปตั้งเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองกำปอดซึ่งอยู่ชายทะเล และให้กองทัพไทยตั้งรักษาอยู่ที่เมืองพระตะบองอีกแห่งหนึ่ง ในขณะนั้นพอทางเมืองญวนเกิดจลาจลขึ้นด้วยพวกโจรไกเซินเป็นกบฏ ผู้สำเร็จราชการเมืองตังเกี๋ยก็เข้ากับพวกกบฏ พากันยกมาตีเมืองเว้ จับเจ้านายในราชวงศ์ญวนฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่พากันหนีลงมาอาศัยอยู่เมืองไซ่ง่อน ในเวลานั้นทำนองสมเด็จพระนารายณ์ (นักองตน) เกรงกองทัพไทยจะยกไปตี

อีก จะหมายพึ่งญวนก็ไม่ได้ดังแต่ก่อน จึงมีศุภอักษรเข้ามาขออ่อนน้อมยอมขึ้นต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ยังทรงขัดเคือง ไม่ยอมเชื่อถือสมเด็จพระนารายณ์ แต่จะได้เตรียมกองทัพไทยที่จะยกลงไปหรือไม่ ข้อนี้ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ยอมทรงเชื่อถือสมเด็จพระนารายณ์แล้ว ทางโน้น สมเด็จพระนารายณ์ปรึกษากับพระยาพระเขมร เห็นพ้องกันว่า ควรจะให้นักองโนนคือพระรามราชา เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ให้สิ้นวิวาทบาดหมางกับไทย จึงให้ไปเชิญพระรามราชามาจากเมืองกำปอด ยอมยกตำแหน่งเจ้ากรุงกัมพูชา ถวายแก่พระรามราชา เมื่อความทั้งนี้ทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระโสมนัส จึงแต่งข้าหลวงลงไปให้อภิเษกนักองโนน เป็นสมเด็จพระรามราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา ส่วนนักองตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชา อยู่แต่ก่อนนั้นยอมลดยศลงเป็นพระมหาอุปโยราช และมีพระมหาอุปราชอีกองค์หนึ่งชื่อนักองธรรม เป็นพระมหาอุปราชมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ครองกรุงกัมพูชา

ตั้งแต่สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่ เมืองเขมรก็มาขึ้นไทยแต่ฝ่ายเดียว อยู่มามีผู้ร้ายลอบฆ่านักองธรรมผู้เป็นมหาอุปราชตาย นักองตนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชนั้นอยู่มาไม่ช้าก็ป่วยเจ็บพิราลัยลงอีกองค์หนึ่ง ปรากฏว่าอายุเพียง ๓๙ ปี นักองตนมีธิดา ๓ องค์ ชื่อนักองเมน ๑ นักองอี ๑ นักองเภา ๑ มีบุตรองค์หนึ่ง ชื่อนักองเอง นักองเองอายุได้ ๔ ขวบ บุตรธิดานักองตนทั้ง ๔ องค์นี้ต่างมารดากัน นักองเมนกับนักองเภามารดาเป็นมเหสี แต่นักองอีกับนักองเองมารดาเป็นนักสนม กรุงกัมพูชาเวลานั้นสมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่อยู่แต่องค์เดียวก็จริง แต่ส่วนพระยาพระเขมรแตกกันเป็น ๒ พวก ผู้ที่มิใช่พวกของสมเด็จพระรามราชา เชื่อว่าสมเด็จพระรามราชาแต่งคนไปลอบฆ่ามหาอุปราช อยู่มาไม่ช้าพระยาพระเขมรพวกนี้

คิดการกบฏ ชักชวนพวกญวนและเขมรยกมารบสมเด็จพระรามราชา จับสมเด็จพระรามราชาได้ให้ถ่วงน้ำเสีย ฟ้าทะละหะ (มู) จึงตั้งตนเป็นผู้รักษาการกรุงกัมพูชาแทนนักองเองซึ่งยังเป็นเด็กอยู่

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า พวกขุนนางเขมรเป็นกบฏฆ่าสมเด็จพระรามราชาเสีย ทรงพระพิโรธแก่พระยายมราช (แบน) ซึ่งครั้งนั้นเป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระรามราชา นัยว่า เพราะไม่ระวัง ปล่อยให้เขาทำร้ายเจ้านายได้ แต่เหตุที่จริงน่าจะกว่านี้ บางทีจะสงสัยว่าเป็นใจกับพวกกบฏ จึงมีรับสั่งให้มีท้องตราออกไปยังฟ้าทะละหะ (มู) ให้ส่งตัวพระยายมราช (แบน) มายังกรุงธนบุรีแล้วเอาตัวจำไว้ ณ คุก ในเวลาเมื่อพระยายมราช (แบน) อยู่ในระหว่างโทษนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ทรงพระกรุณาอุปการะจนได้พ้นโทษ พระยายมราช (แบน) จึงได้เป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ครั้งนั้น

ฟ้าทะละหะ (มู) รักษาราชการเมืองเขมรมาได้ ๔ ปี ถึงปีฉลูตรีศก พ.ศ. ๒๓๒๔ เห็นจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่เอง จึงไปผักใฝ่เข้ากับญวน ข่าวอันนี้ทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริเห็นว่า เมืองเขมรหมดเชื้อวงศ์เจ้านายที่จะครองเมือง มีแต่นักองเองก็เป็นเด็ก และยังซ้ำเป็นบุตรนักองตนสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งไม่เข้ากับพระเจ้ากรุงธนบุรีมาแต่เดิม จะปล่อยให้การเป็นไปตามอำเภอใจพระยาพระเขมร ก็คงจะเกิดรบราฆ่าฟันกันไปไม่มีที่สิ้นสุด จึงโปรดให้จัดกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพ เสด็จไปปราบปรามเมืองเขมร พร้อมกับสมเด็จพระอนุชาธิราช

กรมพระราชวังบวร ฯ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ในครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ซึ่งเรียกในพงศาวดารเขมรว่า พระเจ้าน้อย ไปในกองทัพด้วย มีรับสั่งไปว่า ถ้าปราบปรามกรุงกัมพูชาเรียบร้อยแล้ว ให้อภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว[๑] แต่กองทัพไทยยกลงไปครั้งนั้นยังไม่ทันทำการปราบปรามกรุงกัมพูชาได้สำเร็จ พอข้างกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล เหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสประพฤติผิดร้ายแรงต่าง ๆ จนพวกพระยาสรรค์คิดกบฏยกเข้ามาตีพระนคร เอาพระเจ้ากรุงธนบุรีออกจากราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบว่าเกิดการจลาจลขึ้นในราชธานี ก็รีบยกกองทัพกลับมา ครั้นเสด็จมาถึง ข้าราชการทั้งปวงจึงอัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติ ต้องทรงติดพระราชธุระจัดการภายในพระราชอาณาจักรอยู่มาก จึงต้องละการงานเมืองเขมรไว้คราวหนึ่ง

เวลานั้นทางเมืองญวน พวกกบฏไกเซินยกตามลงมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือซึ่งเป็นเชื้อราชวงศ์ญวนลงมาตั้งสู้รบพวกกบฏอยู่ที่นั้น ให้ขึ้นมาเกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบพวกกบฏ ฟ้าทะละหะ (มู) จัดกองทัพลงไปช่วยก็สู้พวกกบฏไม่ได้ ที่สุดองเชียงสือเองก็ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

---

(๑) ความในพระราชพงศาวดารตรงนี้ มีความสันนิษฐานของท่านผู้ศึกษาโบราณคดี ซึ่งข้าพเจ้าเคยได้สดับมาแต่ก่อน ว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พาเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ไปอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชานั้น มูลเหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริถึงการสืบสันตติวงศ์ในกรุงธนบุรี ด้วยลูกเธอที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าฟ้าเหม็น ที่เป็นกรมขุนกระษัตรานุชิตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุ-วงศ์ถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลานั้นก็จริง แต่เป็นพระนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีปลงพระทัยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์เป็นผู้รับรัชทายาท จึงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ไปครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมิให้เกิดเกี่ยงแย่งในการสืบสันตติวงศ์ ข้าพเจ้าเห็นว่าความวินิจฉัยข้อนี้ชอบกลอยู่ จึงได้จดลงไว้.

ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทางเมืองเขมรพอญวนสิ้นอำนาจลง พวกพระยาพระเขมรที่มิใช่สมัครพรรคพวกฟ้าทะละหะ (มู) ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้น ถึงกับจับฟ้าทะละหะ (มู) ฆ่าเสีย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งเป็นผู้มีสมัครพรรคพวกมากออกไปรักษาเมืองเขมร พระยายมราช (แบน) ก็รักษาราชการกรุงกัมพูชาอยู่ไม่ได้ ด้วยเขมรแตกกันเป็นหลายพวกหลายฝ่ายนัก พระยายมราช (แบน) กับพระยากลาโหม (ปก) จึงพาเชื้อวงศ์เจ้าเขมรที่ยังมีตัวอยู่ คือ น้องหญิงสมเด็จพระนารายณ์ (นักองตน) ๒ องค์ ธิดา ๓ องค์ นักองเองซึ่งเป็นบุตรมีอายุได้ ๑๐ ขวบในเวลานั้นองค์หนึ่ง อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งพระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ส่วนนักองเองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดฯ รับเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เจ้าหญิงซึ่งเป็นพี่นักองเอง ๓ องค์ นักองเมนป่วยถึงแก่กรรม นักองเภา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงรับไปเลี้ยงเป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวร ฯ

ฝ่ายข้างทางเมืองเขมร พวกแขกจามกับพวกพระยาพระเขมรต่างชิงกันเป็นใหญ่รบพุ่งอ่อนกำลังลงด้วยกัน ลงที่สุดพวกแขกจามแพ้ พวกพระยาพระเขมรจึงมีใบบอกเข้ามาขอรับพระราชทานนักองเองออกไปครองกรุงกัมพูชา แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่านักองเองอายุเยาว์นัก ถ้าส่งออกไปครองกรุงกัมพูชาในเวลานั้น ฉวยเกิดเหตุการณ์อย่างเป็นมาแล้ว ก็จะสิ้นสูญวงศ์เจ้านายซึ่งเคยปกครองกรุงกัมพูชามาแต่ก่อน จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ออกไปเป็นผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา อยู่ ณ เมืองอุดงฦๅไชย ตั้งแต่ปีมะโรง ฉศก พ.ศ. ๒๓๒๗ เป็นต้นมา

ครั้นถึงปีมะเมีย อัฐศก พ.ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือ ญวนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี หนีกลับออกไปเมืองญวน เรื่ององเชียงสือนี้เป็นปัจจัยแก่เหตุการณ์ในพระราชพงศาวดารตลอดมาจนรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ และยังมีเรื่องราวขององเชียงสือที่ยังไม่ได้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร สมควรจะอธิบายเรื่องเมืองญวนต่อไปในที่นี้อีกสักตอนหนึ่ง ต่อเรื่องที่ได้แสดงโดยเนื้อความมาข้างต้นจนกระทั่งถึงองเชียงสือหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น ส่วนเรื่องพิสดารที่เกิดกบฏไกเซินในเมืองญวนอย่างไร มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ แล้ว ไม่ต้องกล่าวซ้ำในตอนนี้อีก จะกล่าวแต่เรื่ององเชียงสือเป็นต้นไป คือตั้งแต่องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้กองทัพไทยทัพเขมรออกไปช่วยตีเมืองไซ่ง่อนให้องเชียงสือ เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ ครั้ง ๑ เมื่อปีมะโรงฉศก พ.ศ. ๒๓๒๗ อีกครั้ง ๑ การไม่สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ทั้ง ๒ ครั้ง เหตุด้วยข้างกรุงเทพ ฯ กำลังติดรบพุ่งกับพม่าข้าศึก จะส่งกองทัพใหญ่ลงไปเมืองญวนยังไม่ได้ องเชียงสือเวลาอยู่ในกรุงก็ได้พาพรรคพวกโดยเสด็จไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครั้ง ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงพระกรุณาแก่องเชียงสือมาก ครั้งนั้นพวกพ้องขององเชียงสือซึ่งยังอยู่ในเมืองญวน เห็นว่าองเชียงสือเข้ามาพึ่งไทยหมายเอากำลังไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนหลายปีแล้ว ก็ไม่สำเร็จ จึงไปคบคิดกับสังฆราชอาดรังฝรั่งเศส ซึ่งตั้งสอนศาสนาคริสต์ตั้งอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน สังฆราชอาดรังแนะนำให้ไปขอกำลังฝรั่งเศสมาช่วย ตัวสังฆราชจะรับเป็นผู้จัดการสื่อสารเอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นด้วยพรรคพวกองเชียงสือบอกเรื่องนี้เข้ามา จึงเป็นเหตุให้องเชียงสือหนีกลับไปเมืองญวน ตามเรื่องที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาว-

ดารนั้น ว่าเมื่อองเชียงสือจะหนี ได้ทำหนังสือวางไว้บนโต๊ะที่บูชาที่บ้านซึ่งโปรดให้เป็นที่พัก (คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกสทุกวันนี้) เนื้อความในหนังสือนั้นว่าองเชียงสือได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่หลายปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง และได้โปรดให้ไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนให้ถึง ๒ ครั้ง การก็ยังไม่สำเร็จด้วยติดพระราชธุระทำสงครามกับพม่าอยู่ องเชียงสือเป็นห่วงถึงพรรคพวกบ้านเมือง ขอกราบถวายบังคมลากลับไปคิดอ่านเอาบ้านเมืองคืน ถ้าตีได้บ้านเมืองคืนแล้ว จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ไม่คิดทรยศต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ถึงหากว่าการที่จะไปรบพุ่งพวกกบฏ จะขัดสนกำลังวังชาอย่างไรจะบอกมาขอพระราชทานพระบารมีเป็นที่พึ่ง ขอให้ช่วยทรงอุดหนุนแก่องเชียงสือด้วย องเชียงสือทำหนังสือถวายไว้ดังนี้ ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมื่อองเชียงสือหนีไปครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืองมาก กราบบังคมทูลขอให้แต่งกำลังออกไปติดตามจับองเชียงสือมาให้จงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย รับสั่งว่าเมื่อองเชียงสือจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ก็เข้ามาด้วยน้ำใจสมัครของเขาเอง ได้ทำดีไว้กับองเชียงสือมากแล้ว จะไปทำร้ายเมื่อปลายมือหาควรไม่ กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่พอพระทัยในพระราชดำริอันนี้ ถึงกราบทูลพยากรณ์ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อ ขืนปล่อยให้องเชียงสือไปตามอำเภอใจต่อไปภายหน้าองเชียงสือจะทำให้ลูกหลานได้ความรำคาญเป็นแน่แท้

เมื่อมาคิดดูในเวลานี้กระแสพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระดำริกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งผิดกันในครั้งนั้น น่าพิศวงที่เป็นการถูกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย สงสัยแต่ความที่จดไว้ในหนังสือ

พระราชพงศาวดารเห็นว่าจะไม่สิ้นกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงพระสติปัญญาในทางรัฏฐาภิปาลโนบายอย่างสุขุมคัมภีรภาพ ย่อมทรงพระราชดำริโดยรอบคอบ ข้อความที่ทรงพระ-ราชดำริ แต่มิได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารจะยังมีอีกเป็นแน่แท้ ถ้าจะคิดคาดดูเท่าที่แลเห็นได้ในเวลานี้ คือในสมัยนั้นกรุงรัตนโกสินทร์พึ่งตั้งขึ้นใหม่ยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายอยู่ทั้งภายในและภายนอก ด้วยพม่ากำลังพากเพียรที่จะเข้ามารบพุ่งย่ำยีอีก ถ้าพวกญวนกบฏไกเซินได้อาณาเขตญวนทั้งหมดไว้ในอำนาจ คงตั้งราชวงศ์ขึ้นใหม่ในเมืองญวน มีกำลังมากขึ้นข้างฝ่ายใต้อีกประเทศหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นศัตรูแก่พระราชอาณาจักรโดยเข้ากับพม่าหรือโดยลำพังญวนเอง ถ้าเช่นนั้นก็จะเกิดเป็นศึกสองด้าน การที่องเชียงสือยกออกไปรบพุ่งพวกญวนกบฏ ฝ่ายใดจะแพ้จะชนะก็ตาม การศึกสงครามในเมืองญวนคงจะยังติดพันกันอยู่หลายปี มีเวลาที่ไทยจะตั้งมั่นและทำศึกแต่กับพม่าหน้าเดียวให้สำเร็จได้ แม้ว่าองเชียงสือตีอาณาเขตคืนได้เพียงข้างฝ่ายใต้ก็คงต้องอาศัยกำลังกรุงเทพ ฯ อุดหนุน ดังปรากฏในกาลต่อมาว่าความจริงก็เป็นเช่นนั้น ว่าโดยย่อการที่ปล่อยองเชียงสือไปได้โดยสะดวกในครั้งนั้นเป็นการตัดห่วงทางใต้ได้ประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่งเท่ากับที่เป็นยุติธรรม ดังกระแสพระราชดำริที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารดังกล่าวมา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าพระราชดำริจะมีอย่างนี้ด้วย จึงได้ทรงอุดหนุนองเชียงสือ

เมื่อองเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพฯแล้วในคราวนั้น ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ไปอยู่ที่เกาะกูดแขวงเมืองตราดในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบ พระราช-ทานเรือและเครื่องศัสตราวุธไปให้องเชียงสือถึง ๒ คราว แต่เนื้อความปรากฏ

ในหนังสือของยอนครอเฟิด ผู้ที่เคยเป็นทูตอังกฤษมาทั้งเมืองไทยและไปเมืองญวนแต่งไว้ว่า องเชียงสือให้พวกพ้องที่อยู่ในเมืองญวนไปคิดอ่านกับสังฆราชอาดรังฝรั่งเศส มอบบุตรขององเชียงสือคนหนึ่งให้สังฆราชอาดรังพาไปเมืองฝรั่งเศส ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๖ ได้ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศสว่าฝรั่งเศสจะให้เรือรบออกมาช่วยองเชียงสือ ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม ทหารชาวอาเซียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม และจะให้ทุนช่วยองเชียงสือเป็นราคาล้านเหรียญ คิดเป็นตัวเงินครึ่งหนึ่ง เป็นเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ครึ่งหนึ่ง ฝ่ายข้างองเชียงสือยอมสัญญาว่าถ้าได้บ้านเมืองคืนหมดแล้ว จะยอมยกแผ่นดินส่วนหนึ่งตอนแหลมฮั่นและอ่าวตุรันกับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมู่นั้น กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑,๕๐๐ เส้น กว้าง ๓๐๐ เส้น ให้แก่ฝรั่งเศส และยอมสัญญาว่าถ้ามีชนชาติอื่นมารบพุ่งฝรั่งเศสถึงดินแดนที่องเชียงสือได้ยกให้ องเชียงสือจะยกกำลังหกหมื่นคนมาช่วย ถ้าหากว่าฝรั่งเศสต้องทำศึกทางอินเดียในที่อื่น ยอมให้ฝรั่งเศสเกณฑ์ญวนไปช่วยรบสี่หมื่นคน นอกจากนี้ยังยอมให้ประโยชน์ในทางการค้าขายแก่ฝรั่งเศสอีกหลายอย่าง เรื่องที่องเชียงสือไปทำสัญญากับฝรั่งเศสดังนี้ ความเห็นจะไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ แต่การไม่เป็นไปได้ดังสัญญา เพราะประจวบเวลาเกิดกบฏเป็นจลาจลขึ้นในเมืองฝรั่งเศสถึงพระเจ้าหลุยที่ ๑๖ ถูกจับปลงพระชนม์ พวกฝรั่งเศสต้องติดทำศึกสงครามกับประเทศอื่นในยุโรปต่อมาอีกช้านาน ครั้งนั้นสังฆราชอาดรังหาได้แต่นายทหารซึ่งชำนาญในการรบพุ่ง เป็นนายทหารฝรั่งเศสบ้าง อังกฤษบ้าง ไอริชบ้าง รวม ๑๕ คน ออกมาช่วยองเชียงสือ ๆ ได้อาศัยกำลังกรุงเทพ ฯ ช่วยอุดหนุน ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จ-พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานเรือรบและเครื่องศัสตราวุธกระสุนดินดำช่วยองเชียงสือทุกคราวที่กราบบังคมทูลขอเข้ามา องเชียงสือทำศึกกับ

พวกไกเซินอยู่ ๓ ปี จึงตีได้อาณาเขตญวนข้างตอนใต้ เมื่อปีจอโทศก พ.ศ. ๒๓๓๓ แล้วตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ ต่อมา ตามที่ได้สัญญาไว้ในหนังสือกราบถวายบังคมลานั้น

แต่เมื่อองเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้วไม่เท่าใด ก็เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา แต่ไม่ถึงรบพุ่งกันด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันและกันเข้ามายังกรุงเทพ ฯ มูลเหตุอันเป็นข้ออริกันนั้นก็พอจะคิดเข้าใจได้ในเวลานี้ ด้วยญวนย่อมถือว่าเคยเป็นใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การที่สมาคมญวนคงจะถือเปรียบและหมิ่นเขมรว่าเลวกว่าตนอย่างเคยนิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเสื่อมอำนาจลดลงคงเป็นแต่เมืองประเทศราช ไม่วิเศษอันใดกว่ากรุงกัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ผ่อนผันอ่อนโยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ข้อนี้เป็นแน่แท้ ที่เป็นมูลเหตุให้เกิดอริกันในระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เลยบาดหมางกันในระหว่างเมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนคิดจะมีอำนาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้าเบียดเบียนเมืองเขมรโดยเปิดเผย แต่น่าสงสัยว่า คงจะให้ท้ายพระยาพระเขมรพวกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ให้ก่อความลำบากต่าง ๆ อย่างไรอยู่บ้าง โดยมิได้ออกหน้า มาถึงปีขาล ฉศก พ.ศ. ๒๓๓๗ นักองเองมีอายุได้ ๒๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นถึงเวลาสมควรจะให้นักองเองครองกรุงกัมพูชาสืบเชื้อวงศ์ต่อไปได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อภิเษกนักองเองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ทรงตั้งให้พระยา

กลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงของนักองเอง เป็นสมเด็จฟ้าทะละหะ หัวหน้าข้าราชการ ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ได้รั้งราชการกรุงกัมพูชาอยู่ช้านาน มีบำเหน็จความชอบ แต่มิใช่พวกนักองเองซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาขึ้นใหม่ จึงมีพระราชดำรัสขอเขตแดนเมืองพระตะบองเสียมราฐ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) เป็นผู้สำเร็จราชการขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ นักองเองก็ยอมยินดีถวายตามพระราชประสงค์ เจ้าพระยาอภัย-ภูเบศร (แบน) จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง และเป็นต้นตระกูลวงศ์เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ชุ่ม) ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองสืบมา

สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองเอง) ครองกรุงกัมพูชาอยู่ได้ ๔ ปี ก็พิราลัยในปีมะเส็ง นพศก พ.ศ. ๒๓๔๐ อายุได้เพียง ๒๕ ปี มีบุตร ๕ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักองจันทร์ อายุได้ ๖ ปี ที่ ๒ ชื่อนักองพิม ที่ ๓ ชื่อนักองสงวน มารดาเดียวกับนักองจันทร์ ที่ ๔ ชื่อนักองอิ่ม ที่ ๕ ชื่อนักองด้วง มารดาเดียวกับนักองอิ่ม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่าบุตรสมเด็จพระนารายณ์ยังเยาว์นัก จึงโปรดให้สมเด็จฟ้าทะละหะ (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลทะนุบำรุงบุตรสมเด็จพระนารายณ์ต่อมา

ในระหว่างนั้น องเชียงสือจะทำการศึกตีเอาเมืองเว้และเมืองตังเกี๋ยคืน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดพระราชทานกำลัง และให้กองทัพเขมรยกไปช่วยองเชียงสือ ๆ ทำศึกอยู่จนปีจอ จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๔๕ ตีได้เมืองเว้และมณฑลตังเกี๋ยตลอดแล้วจึงตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียดนาม ถือความเป็นอิสระ ใช้นามแผ่นดินว่ายาลอง ไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณา-การเช่นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างแต่ก่อน แต่ถึงกระนั้นยังแสดงความเคารพนับถือซื่อตรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตลอดมา

จนที่สุดเมื่อปีชวด ฉศก พ.ศ. ๒๓๔๗ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สวรรคตแล้ว พระเจ้าเวียดนามยาลองมีพระราชสาส์นเข้ามาทูลตักเตือนพระ-บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า พระองค์ทรงชราลงแล้ว พระเจ้าลูกเธอหลานเธอล้วนทรงพระเจริญขึ้นตามกัน ควรจะทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชในตำแหน่งที่รัชทายาท ให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคงแก่พระราชอาณาจักร การที่พระเจ้าเวียดนามยาลองมีพระราชสาส์นมาอย่างนี้ เข้าใจว่าคงจะรู้การที่เป็นอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยราชทูตไทยและราชทูตญวนไปมาถึงกันอยู่เนือง ๆ แต่ส่วนทางเมืองเขมรนั้น ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารเขมรว่า พอองเชียงสือตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียด-นามแล้ว ก็ให้มีพระราชสาส์นเข้ามายังฟ้าทะละหะ บอกว่าดีอาณาเขตคืนกลับตั้งประเทศเวียดนามเป็นอิสระดังแต่ก่อนแล้ว เป็นทำนองบอกให้รู้ว่าญวนมีอำนาจอย่างแต่ก่อนแล้ว แต่ก็ยังหาได้ทำการรุกรานอันใดแก่เมืองเขมรไม่ คงเป็นเพราะติดอยู่ด้วยความยำเกรงในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลก

ครั้นถึงปีขาล อัฐศก พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จฟ้าทะละหะ (ปก) สำเร็จราชการกรุงกัมพูชามาได้ ๑๐ ปี เห็นว่าตัวมีความแก่ชรา และนักองจันทร์ซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักองเอง) ก็เจริญชันษาได้ ๑๖ ปี ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ สมเด็จฟ้าทะละหะจึงพานักองจันทร์ นักองอิ่มเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบความปรารถนา จึงทรงตั้งนักองจันทร์ให้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาครองกรุงกัมพูชา แต่สมเด็จฟ้าทะละหะ (ปก) เข้ามาถึงอนิจกรรมในกรุงเทพ ฯ เมื่อเข้ามาคราวนั้น

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อนักองจันทร์ได้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาแล้ว มีเหตุเกิดความโทมนัสขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยความ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อจะกราบถวายบังคมลากลับออกไป สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมลาเวลาเสด็จออกพระบัญชรพระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนความประพฤติอันนั้น สมเด็จพระอุทัยราชาได้ความอัปยศนี้อย่างหนึ่ง อีกข้อ ๑ นั้น ว่าเมื่อกลับออกไปถึงกรุงกัมพูชาแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชาเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) สมเด็จพระอุทัยราชาสั่งให้จับ พระยาเดโช (เม็ง) รู้ตัวจึงหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ตามใจ จึงเกิดความโทมนัส อีกข้อ ๑ นั้นว่าสมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอนักองอี นักองเภาผู้เป็นป้าซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะเหตุด้วยนักองอีมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร และนักองเภามีพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น(๑) ความข้อนี้ว่าเป็นเหตุอีกอย่างหนึ่งซึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาเกิดโทมนัสน้อยใจมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระอุทัยราชาจึงบิดพลิ้วบอกป่วยเสียไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพและเฝ้าถวายบังคมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อเสด็จผ่านพิภพตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรจะทำ

---

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า นักองเภาไม่ได้มีพระเจ้าลูกเธอ และได้โปรดให้กลับคืนออกไปอยู่เมืองเขมร ทรงห้ามไว้แต่นักองอี ด้วยมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ฯ ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตรพระองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าวงศ์ขัติยาพระองค์หนึ่ง

เป็นแต่ให้นักองสงวนและนักองอิ่มผู้น้องกับพระองค์แก้วและพระยากลาโหม (เมือง) พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ เดือน ๔ ปีมะเส็ง เอกศกนั้น

เหตุที่สมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพฯ นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ได้พบจดหมายเหตุหรือศุภอักษรในครั้งนั้นซึ่งจะถือเป็นหลักความสันนิษฐาน มีแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง ท่านก็พึ่งมาเรียบเรียงในรัชกาลที่ ๕ บางทีท่านจะได้พบจดหมายเก่าบ้าง แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูสาเหตุ ๓ ข้อที่ยกมาแสดงดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่พลความไม่พอจะเป็นเหตุให้เลยไปถึงการบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าเหตุอื่นจะมีนอกจากนั้นเป็นแน่ เมื่อพิจารณาดูในเวลานี้เห็นว่าข้อสำคัญนั้น จะเกิดแต่เรื่องที่พระยาพระเขมรแตกเป็นต่างพวกกันดังปรากฏมาตั้งแต่ครั้งนักองตนและนักองโนนนั้นเองเป็นต้นเค้า แต่เดิมมาพระยาพระเขมร ๒ พวกนี้ พวกหนึ่งเป็นฝักใฝ่ข้างญวน พวกหนึ่งเป็นฝักใฝ่ข้างไทย ในเวลาเมื่อเมืองญวนเป็นจลาจลประจวบเวลามีเหตุวิบัติในราชวงศ์กรุงกัมพูชา ทั้งกรุงกัมพูชาและอนัมก๊กเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ต้องอาศัยพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุดหนุนอยู่ทั้ง ๒ เมือง การก็เรียบร้อยตลอดมา เมื่อทรงตั้งนักองเองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ความปรากฏเห็นได้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเข้าพระทัยดีทีเดียว ว่าเหตุที่พระยาพระเขมรแตกกันเป็น ๒ พวกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่สิ้นเชื้อ นักองเองได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะชุบเลี้ยงยกย่องพระยาพระเขมรพวกนักองตนผู้บิดายิ่งกว่าพวกนักองโนน ด้วยเหตุนี้

จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ซึ่งเป็นหัวหน้าข้างพระยาพระเขมรฝ่ายนักองโนนให้มาอยู่เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง และให้ฟ้าทะละหะ (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนักองเองมาแต่เดิม ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นควรไว้วางพระราชหฤทัยได้ เป็นผู้ใหญ่อยู่ในกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ราชาก็เป็นผู้ที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์บำรุงตั้งแต่ยังเด็ก อยู่ในกรุงเทพ ฯ กว่า ๑๐ ปี และได้ออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทะนุบำรุงมาแต่ต้นจนปลาย ย่อมจะมีความสวามิภักดิ์มั่นคงอยู่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนักองจันทร์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุทัยราชานั้น ประวัติผิดกันกับสมเด็จพระนารายณ์ผู้บิดาเกือบทุกอย่าง เป็นต้นตั้งแต่ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ก็ไปแต่ยังเด็ก ไปโตขึ้นในเมืองเขมร ในระหว่างนั้นจะได้ไปซ่องเสพสมาคมกับพวกพระยาพระเขมรที่เป็นอริกับพวกฝักใฝ่ข้างไทย ไปได้รับความอบรมจากพระยาพระเขมรที่มิได้สัตย์ซื่อต่อกรุงเทพ ฯ นี้เป็นต้นเค้าที่ทำให้น้ำใจสมเด็จพระอุทัยราชากระด้างกระเดื่อง ข้อที่ว่าสมเด็จพระอุทัยราชาถูกทรงบริภาษเมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไป ถ้าหากจะเป็นเหตุให้โทมนัสก็จะเป็นเพียงทำให้รู้สึกในใจว่าไม่ทรงพระกรุณาแก่ตน เหมือนกับทรงพระกรุณาแก่บิดามาแต่ก่อน ข้อที่ทูลขอตัวพระยาเดโช (เม็ง) ไปทำโทษไม่ได้ดังปรารถนา ก็จะทำให้รู้สึกเพียงว่าข้างกรุงเทพ ฯ เข้ากับพระยาพระเขมรซึ่งมีความกระด้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระอุทัยราชา ยังข้อที่ขอนักองอีกับนักองเภาไม่ได้ดังปรารถนานั้น ถ้าจะคิดดูโดยมูลเหตุนักองอีนักองเภาเป็นแต่ป้าของสมเด็จพระอุทัยราชา มียศศักดิ์และมีพระเจ้าลูกเธออยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว ทำไมจะต้องขอกลับคืนไปบ้านเมือง ข้อตอบ

ข้อนี้มีอย่างเดียวแต่ว่า ประสงค์จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจเพราะขาดบ้าไป ๒ คน ความสำคัญข้อซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอุทัยราชามีน้ำใจผันแปรไปตามคำยุยงของพวกพระยาพระเขมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพ ฯ น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือประการที่๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ถึงอสัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่๑ ทรงตั้งให้บุตรเป็นพระยาอภัยภูเบศรสำเร็จราชการเมืองพระตะบองแทน ข้างพวกกรุงกัมพูชาคงจะอยากได้เขตแดนเมืองพระตะบองคืน ข้อที่ ๒ คือที่องเชียงสือกลับรวมเมืองญวนตั้งเป็นประเทศอิสระได้ดังแต่ก่อน มีอำนาจญวนอยู่ข้างฝ่ายใต้ซึ่งจะหมายพึ่งได้ในเวลาไม่ถูกใจกับไทย ความทั้ง ๒ ข้อนี้เห็นจะเป็นต้นเค้าที่พวกพระยาพระเขมรซึ่งไม่ชอบไทยจะเอามาเป็นเหตุยุยงสมเด็จพระอุทัยราชาให้เอาใจออกหาก ทั้งญวนเองแม้ในรัชกาลที่ ๑ จะไม่ได้ทำการอย่างใดให้เป็นอริกับกรุงเทพ ฯ ด้วยพระเจ้ายาลองยังมีความนับถือคิดถึงพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ก็จริง แต่เมื่อมาแลดูเหตุการณ์ที่ปรากฏในภายหลัง น่าเชื่อว่าคงคิดตระเตรียมไว้แล้วที่จะขยายอำนาจญวนออกมาทางกรุงกัมพูชาในเวลาเมื่อล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ข้อนี้ไม่มีที่สงสัย

อนึ่ง ในเวลาเมื่อสมเด็จพระอุทัยราชาแต่งให้นักองสงวน นักองอิ่มกับพระองค์แก้วเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่สมเด็จพระอุทัยราชาคิดเอาใจออกหากคงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บางทีพวกพระยาพระเขมรที่เข้ามากับนักองสงวน นักองอิ่มนั้นเอง จะมาแจ้งความเรื่องนี้ให้ทราบเป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จ

พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า ตำแหน่งเจ้านายผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราชตำแหน่ง๑ พระมหาอุปราชตำแหน่ง๑ รองจากเจ้ากรุงกัมพูชาลงมา ทรงพระราชดำริเห็นว่า นักองสงวน นักองอิ่ม น้องสมเด็จพระอุทัยราชามีอายุสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งนักองสงวนเป็นพระชัยเชษฐามหาอุปโยราช และตั้งนักองอิ่มเป็นพระศรีชัยเชษฐมหาอุปราช พระมหาอุปโยราช พระมหาอุปราช พระองค์แก้วและพระยาพระเขมรกราบถวายบังคมลากลับไปในต้นปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหนีสมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ กลับออกไปกรุงกัมพูชาด้วย ทำนองจะไกล่เกลี่ยประนีประนอมกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว แต่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยาเดโช (เม็ง) กลับออกไป หาได้ไปอยู่ที่เมืองหลวงไม่ ไปอยู่เสียกับสมัครพรรคพวกที่เมืองกำพงสวาย

เรื่อง ทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๑

ถึงเดือน ๕ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองแต่งให้ราชทูตญวนเข้ามากรุงเทพ ฯ ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้นเป็น ๒ สำรับ ทูตสำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คุมสิ่งของเข้ามาสดับปกรณ์ แพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๑๐๐ พับ กับสิ่งของไทยธรรม คือสีผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทราย ๕๐ หาบ น้ำตาลปึก ๑๐ หาบ น้ำตาลกรวด ๑๐ หาบ เป็นของบำเพ็ญการกุศลอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณที่พระบรมศพ ทูตอีกสำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ทูล

ปีมะเมีย โทศก จ.ศ. ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

เกล้า ฯ ถวายสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้าเวียดนามยาลองทรงยินดีส่งมาถวาย คือแพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ แพรเลือดต่างสี ๒๐๐ พับ แพรแถบต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๑๐๐ พับ กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยหนัก ๓ ชั่ง การรับพระราชสาส์นและราชทูตญวนครั้งนั้น รับอย่างราชทูตประเทศที่มีอิสระเต็มเกียรติยศ โปรดให้จัดเรือเอกชัยไปรับพระราชสาส์นถึงเมืองสมุทรปราการ และมีเรือกันยารับทูตญวน ๘ ลำ และมีเรือพิฆาตเรือเหราเขียนรูปสัตว์ เป็นกระบวนแห่อีก ๘ ลำ พร้อมด้วยเครื่องประโคมและเครื่องดนตรี แห่ขึ้นมาจนถึงที่พักราชทูตญวนในกรุงเทพ ฯ เสด็จออกรับพระราชสาส์นตามราชประเพณี แล้วต่อมาโปรดให้ราชทูตญวนเข้าเฝ้าได้ทุกวันเหมือนขุนนางในกรุง ฯ อย่างเดียวกับเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และพระราชทานสำรับคาวหวานเลี้ยงพวกทูตานุทูต และพระราชทานเบี้ยเลี้ยงพวกบริวารที่มาด้วยตลอดเวลาที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทูตญวนอยู่จนเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ก็กราบถวายบังคมลากลับไป โปรดให้มีพระราชสาส์นตอบขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง ให้ทูตญวนเชิญออกไป พร้อมด้วยสิ่งของทรงยินดีตอบแทน คือพลอยเมืองจันทบุรีขนาดใหญ่หนัก ๑ ชั่ง ขนาดเล็กหนัก ๒ ชั่ง แพรต่วนดำ ๒ ม้วน แพรต่วนสีม่วง ๒ ม้วน แพรขบวนลายทองม้วน ๑ ผ้าขาว ๓๐ พับ จันทน์เทศหนัก ๒ หาบ เหล็กก้อนหนัก ๑๐๐ หาบ เสื่ออ่อน ๓ ชั้น ๕๐ ผืน ส่วนพวกทูตานุทูตญวนนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลตามประเพณี

เรื่อง ญวนขอเมืองไผทมาศ

เมื่อทูตญวนเข้ามาในปีมะเมีย โทศกนั้น ไม่ได้มาแต่เพื่อการถวายบังคมพระบรมศพและถวายพระราชสาส์นทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-

หล้านภาลัย ที่ได้เสด็จผ่านพิภพอย่างเดียว พระเจ้าเวียดนามยาลองมีราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งให้ทูตญวนเชิญเข้ามา กล่าวโทษเจ้าเมืองไผทมาศว่าเป็นคนไม่ดีหลายประการ พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงได้ให้ขุนนางญวนขึ้นมาว่าราชการเมืองไผทมาศ ด้วยเมืองไผทมาศแต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นฝ่ายญวน พระเจ้ากรุงเวียดนามขอรับพระราชทานเมืองไผทมาศไปเป็นเมืองขึ้นของญวนอย่างแต่ก่อน

เมืองไผทมาศนี้ที่ญวนเรียกว่าเมืองฮาเตียน อยู่ริมทะเลปากคลองลัดที่จะเข้าไปกรุงกัมพูชาได้โดยทางใกล้ เป็นที่สำคัญสำหรับการที่จะถืออำนาจเหนือกรุงกัมพูชา แม้เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงลงไปตีกรุงกัมพูชา ทัพเรือก็ไปขึ้นที่เมืองไผทมาศ แต่เป็นเมืองอยู่ต่อแดนญวนล่อแหลมรักษายากมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อญวนกลับมีอำนาจขึ้นจึงต้องการเมืองไผทมาศนี้ เพื่อจะได้มีอำนาจเหนือกรุงกัมพูชา เพราะอาจจะขึ้นมาถึงกรุงกัมพูชาได้ง่าย ทั้งทางที่จะมาตามลำแม่น้ำโขงจากเมืองไซ่ง่อนและจะเข้าได้ทางเมืองไผทมาศนี้อีกทางหนึ่ง การที่พระเจ้าเวียดนามยาลองให้เข้ามายึดเอาเมืองไผทมาศแล้วจึงทูลขอเช่นนี้ เป็นพยานแลเห็นได้ว่าญวนได้มีความคิดที่จะครอบงำกรุงกัมพูชามาแต่ก่อนแล้ว เป็นแต่คอยโอกาสเท่านั้น ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบราชสาส์นญวนก็คงเข้าใจความประสงค์ของญวน แต่ในเวลานั้นกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่ามาทางข้างเหนือ เห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะเป็นอริกับญวนขึ้นทางใต้อีกฝ่ายหนึ่ง เพราะญวนเข้ามายึดเมืองไผทมาศไว้เสียแล้ว ถ้าไม่ให้ก็จะส่งกองทัพลงไปขับไล่ญวน ก็ต้องเกิดศึกกับญวนข้างฝ่ายใต้ ด้วยเหตุนี้จึงมีพระราชสาส์นตอบ ยอมยกเมืองไผทมาศพระราชทานแก่พระเจ้ากรุงเวียดนามตามประสงค์

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอน ๑

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักองสงวน) พระมหาอุปราช (นักองอิ่ม) พระองค์แก้ว และพระยาพระเขมร ซึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาให้เข้ามาเฝ้าต่างตัว กลับออกไปในต้นปีมะเมีย โทศกนั้น เป็นเวลาที่กรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ามาอีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราชถือออกไปถึงสมเด็จพระอุทัย-ราชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบสารตราแล้วก็นิ่งเฉยเสีย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) พระยาสังคโลกซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชามีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ กลัวจะมีความผิดเกิดขึ้น จึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนจะยกเข้ามาช่วยราชการตามศุภอักษร สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบความ มีความโกรธแค้น จึงให้พระยาแสนทองพ้ำ พระยาราชอาญา คุมกำลังไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้ง ๒ คน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรมค่ำ ๑ ปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่พระยาสังคโลกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางโน้นสมเด็จพระอุทัยราชาบอกไปยังองต๋ากุนญวน[๑] ซึ่งสำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนทางหนึ่งว่าพระยาจักรี พระยากลาโหม ยุยงน้องให้

---

(๑) องต๋ากุนนี้ ได้ความในหนังสือที่ครอเพิดแต่งเมื่อเป็นทูตไปเมืองญวน ว่าเป็นชาวเมืองมิถ่อ ได้อยู่กับองเชียงสือมาแต่เด็ก เมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทย ก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย เมื่อองเชียงสือกลับไปทำศึกเอาเมืองคืน ผู้นี้เข้มแข็งในการสงคราม มีความชอบ เมื่อองเชียงสือได้อาณาเขตญวนคืนทั้งหมดแล้ว จึงตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน ชื่อที่เรียกว่าองต๋ากุนนั้นเข้าใจว่าตรงกับยศอย่างจีนที่เรียกว่า ไต้กุ๋น เห็นจะได้เป็นต่อเมื่อแผ่นดินมินมาง ปรากฏว่าในแผ่นดินมินมางนั้น บุตรชายองต๋ากุนได้ทำการวิวาห์กับเจ้าหญิงซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้าเวียดนามยาลอง เพราะฉะนั้นคำที่เคยได้ยินกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าเวียดนามมินมางนับถือองต๋ากุนเหมือนกับบิดาเลี้ยง เห็นจะเกิดแต่เหตุทั้งปวงที่อธิบายมานี้ นัยว่าการที่ญวนบุกรุกเอากรุงกัมพูชา องต๋ากุนนี้เป็นต้นคิดสำคัญ ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นความจริง พอสิ้นองต๋ากุนแล้ว อำนาจญวนในกรุงกัมพูชาก็หย่อนลง

ขัดแข็งต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา จะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒ แผ่นดิน ขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นที่พึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระอุทัยราชามีศุภ-อักษรเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ว่าให้ตระเตรียมเกณฑ์กองทัพเขมรจะยกเข้ามาตามศุภอักษรแล้ว พระยาจักรี พระยากลาโหม พระยาสังคโลกเป็นกบฏขึ้น จึงต้องงดกองทัพไว้ ให้ฟ้าทะละหะและพระองค์แก้วมีใบบอกเป็นพยานเข้ามาด้วยอีกฉบับหนึ่ง ฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) เมื่อได้ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่องพระยาจักรีพระยากลาโหม ก็หนีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ฯ ได้ทราบศุภอักษรของสมเด็จพระอุทัยราชาที่มีมา เห็นว่าการที่พระยาจักรี พระยากลาโหม คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้างว่าทำโดยตั้งใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ การที่ทำเป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา และการยังมิได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุทัยราชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ โดยเปิดเผย ไม่ประสงค์จะให้ปรากฏว่ากรุงเทพ ฯ เข้าข้างผู้ผิด จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกคุมขังไว้

ข้างฝ่ายญวน เมื่อองต๋ากุนได้รับหนังสือสมเด็จพระอุทัยราชา เห็นได้ทีก็แต่งกองทัพญวนให้กิมเติงกรันคุมพล ๑,๐๐๐ ยกขึ้นมาตั้งอยู่ที่เกาะจีน ประสงค์จะให้สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าใจว่าญวนรับเป็นที่พึ่ง ฝ่ายสมเด็จพระ-อุทัยราชาครั้นรู้ว่ากองทัพญวนขึ้นมาหนุนหลัง เห็นเป็นช่องที่จะตีเอาเมืองพระตะบอง เสียมราฐคืน หรือจะเป็นด้วยหวาดว่ากองทัพไทยจะยกลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ จึงแต่งกองทัพเขมรออกรักษาตามด่านทางที่ต่อแดนไทยทุกทาง แต่กองทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างใด ปรากฏว่าเมื่อกิมเติงกรันยกขึ้นมาถึง เห็นการในกรุงกัมพูชาสงบอยู่ จึงมีหนังสือ

ขึ้นมาถึงพระยาอภัยภูเบศรผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง(๑) ต่อนั้นมาไม่ช้า กิมเติงกรันก็เลิกทัพกลับคืนไปเมืองไซ่ง่อน ข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบความตามหนังสือกิมเติงกรันซึ่งพระยาอภัยภูเบศรบอกส่งเข้ามา จึงโปรดให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง หลวงสุเรนทรนุชิต คุมไพร่พลพอสมควร ถือหนังสือไปเจรจาความเมืองกับกิมเติงกรัน(๒) ครั้นออกไปถึงเมืองพระตะบองได้ข่าวว่า กิมเติงกรันเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อนเสียแล้ว จึงพักอยู่ที่เมืองพระตะบอง

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมร ตอน ๒

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวมาในตอนที่ ๑ แล้ว สมเด็จพระอุทัยราชา กับนักองสงวน ซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช ก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลากลางคืน พระมหาอุปโยราช กับพระยาพระเขมรเจ็ดนาย ไพร่ประมาณร้อยเศษ หนีสมเด็จพระอุทัยราชามาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป กลับยึดเอาตัวขุนนางเหล่านั้นไว้ ข้าหลวงไทยซึ่งออกไปอยู่ที่เมืองพระตะบอง และพระยาอภัยภูเบศรผู้รักษาเมืองพระตะบองทราบเหตุดังนั้น ก็บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ครั้นได้ทรงทราบ ฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพี่น้องวิวาทกันใหญ่โต จนถึงฆ่าขุนนาง

(๑) ความในหนังสือว่ากระไรไม่ปรากฏ สังเกตโดยเหตุผลเข้าใจว่าคงจะพูดเป็นทางไมตรี ทำนองว่ามีพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้ากรุงกัมพูชา ๆ บอกไปยังองต๋ากุน ๆ จึงให้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อมิให้เกิดเหตุจลาจลขึ้นในเมืองเขมร ขออย่าให้เมืองพระตะบองเชื่อฟังอุดหนุนพวกพระยาพระเขมรที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าคาดว่า ใจความจะเป็นทำนองนี้

(๒) จะเป็นหนังสือเสนาบดีหรือหนังสือใครไม่ได้ความ

ผู้ใหญ่แล้ว และนักองสงวนก็หนีมาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ จะมีแต่ศุภอักษรออกไปว่ากล่าวให้สมัครสมานดีกันเป็นปรกตินั้นเห็นจะไม่พอแก่เหตุการณ์ จำจะต้องให้มีกำลังออกไปด้วยจึงจะเป็นที่ยำเกรง จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุมกองทัพไปสมทบกับทัพพระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ซึ่งไปตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบองแต่ก่อน และเชิญศุภอักษรออกไปว่ากล่าวเกลี่ยไกล่ให้พี่น้องเป็นสามัคคีกันเสีย เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุง ฯ ในเดือน ๔ ปีมะแม ตรีศก

ครั้นถึงต้นปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุทัยราชาแต่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับพระมหาอุปโยราชหลายทาง พระยาอภัยภูเบศร ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง จึงให้พระยาโกษา พระยาวิเศษ พระยาสุนทร กรมการเมืองพระตะบอง คุมกำลังลงไปเมืองโพธิสัตว์คอยห้ามปรามอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชยกลงไปถึงเมืองพระตะบองได้ทราบความดังนั้น ก็ยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ สืบได้ความว่าสมเด็จพระอุทัยราชาให้พระยาสังคโลก พระยาเอกราช พระยาเพชรเดโช เจ้าเมืองลาดปเอือย ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลริวิฉนากทัพหนึ่ง เจ้าพระยายมราชจึงคิดว่าถ้าจะยกทัพลงไปเมืองบันทายเพชรทีเดียว เกลือกว่าสมเด็จพระอุทัยราชาจะไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบาก็จะตื่นตกใจหนีไป จึงให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองมีหนังสือแจ้งความลงไปให้สมเด็จพระอุทัยราชารู้ก่อน สมเด็จพระอุทัยราชาก็นิ่งเสียหาตอบหนังสือไม่ เจ้าพระยายมราชคอยท่าอยู่เห็นหายไป จึงแต่งให้พระภักดีนุชิต เชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกครั้งหนึ่ง ครั้นถึงตำบลริวิฉนาก พระยายมราชเขมร พระยาพิษณุโลก พระยาเพชรเดโช ซึ่งคุมกองทัพมาตั้งค่ายกั้นทางอยู่ ให้ยึดศุภอักษรและคุมข้าหลวงผู้ถือศุภอักษรนั้นไว้ แล้วบอกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชา ๆ กลับให้พระยาพระเขมรมาขับไล่พระ

ภักดีนุชิตข้าหลวงเสีย มิได้รับศุภอักษรไว้ พระภักดีนุชิตกลับมาแจ้งความแก่เจ้าพระยายมราช ๆ เห็นว่า สมเด็จพระอุทัยราชาบังอาจออกหน้าดูหมิ่นสิ้นยำเกรงก็พานักองสงวนยกกองทัพลงไป พวกพระยาพระเขมรที่ตั้งค่ายอยู่ตำบลริวิฉนากรู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปก็พากันหลบหนีทิ้งไว้แต่ค่ายเปล่า แต่พระยาสุรสงครามซึ่งคุมทัพและเรือเสบียงมาถึงตำบลกระพงชนัง พบกองทัพเรือพระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนหา พวกเขมรเอาปืนใหญ่หน้าเรือยิงเอาพวกไทย ๆ ก็มิได้ยิงตอบ ทัพไทยให้รีบรุดลงไป ครั้นเรือใกล้เข้ามา พระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนหาก็ถอยทัพหนีไป พระยาธรรมาเดโชใช้ให้พระยามนตรีสงครามลงเรือเร็วรีบไปทูลแก่สมเด็จพระอุทัยราชา ว่ากองทัพเจ้าพระยายมราชยกลงไปทั้งทางบกทางเรือผู้คนมากนักเหลือที่จะสู้รบได้ สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบดังนั้น ก็อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สิ่งของลงบรรทุกเรือล่องหนีไปจากเมืองบันทายเพชรเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ไปพักอยู่เมืองพนมเพ็ญ

ฝ่ายนักพระองค์อิ่ม ซึ่งเป็นพระมหาอุปราช กับนักพระองค์ด้วง ซึ่งเป็นน้อง ต้องอพยพไปกับสมเด็จพระอุทัยราชาในเรือลำหนึ่งปรึกษากันว่า ถ้าจะไปด้วยสมเด็จพระอุทัยราชาผู้พี่ก็จะพลอยเป็นกบฏไป ครั้นวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ เวลากลางคืน นักพระองค์อิ่มนักพระองค์ด้วงจึงพาสมัครพรรคพวกขึ้นบกหนีกลับมา รุ่งขึ้นสมเด็จพระอุทัยราชารู้ความเข้า ให้คนตามก็ไม่ทัน ฝ่ายพระยาสุรสงครามนายทัพเรือลงไปถึงโพโตก เขมรบอกความว่าสมเด็จพระอุทัยราชาพาครอบครัวลงไปทางเมืองพนมเพ็ญ พระยาสุรสงครามรีบตามลงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระอุทัยราชาไว้ก็มิทัน พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรสับสนวุ่นวายอยู่ จึงประกาศป่าวร้องให้กลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ฝ่ายเจ้าพระยายมราชครั้นยกลงไปถึงเมืองบันทายเพชร ได้ความว่าสมเด็จพระอุทัยราชาอพยพครอบครัวหนีไปถึงเมืองไซ่ง่อนแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แล้ว เจ้าพระยายมราชจึงให้มีหนังสือไปถึงองต๋ากุนฉบับหนึ่ง ถึงสมเด็จพระอุทัยราชาฉบับหนึ่ง ชี้แจงว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ยกลงไปเพื่อจะกระทำร้ายต่อสมเด็จพระอุทัยราชาอย่างใด โปรดให้เจ้าพระยายมราช ออกไปว่ากล่าวเกลี่ยไกล่ให้สมเด็จพระอุทัยราชากับน้องสมัครสมานเป็นสามัคคีรสต่อกันอย่างเดิม อย่าให้แตกร้าวกันให้บ้านเมืองเป็นจลาจลขึ้น สมเด็จพระอุทัยราชาและองต๋ากุนก็นิ่งเสียไม่ตอบเจ้าพระยายมราชประการใด เจ้าพระยายมราชจึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร และนักองอิ่ม นักองด้วงซึ่งหนีสมเด็จพระอุทัยราชากลับมานั้น เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยายมราชกับนักองสงวนผู้พี่มาตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร ก็มาอยู่ด้วยนักองสงวน เจ้าพระยายมราชก็บอกข้อราชการเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ

ในเวลานั้นพอที่กรุงเทพ ฯ ได้ทราบข่าวว่าดึกไทยเฮาซึ่งเป็นพระชนนีของพระเจ้าเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้พระราชเสนาเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับศพดึกไทยเฮา ตามประเพณีทางพระราชไมตรี เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ และมีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังไปถึงองเลโปฉบับหนึ่ง ใจความว่า ขุนวิสูตรสงครามซึ่งออกไปเมืองไผทมาศกลับเข้ามากราบทูลว่า ผู้รักษาเมืองไผทมาศบอกว่ามีหนังสือลงมาแต่กรุงเวียดนามว่า ณ วันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ดึกไทยเฮาสิ้นพระชนม์ ครั้นจะงดไว้คอยฟังพระราชสาส์นและหนังสือบอกเข้ามาก็ช้านัก จึงแต่งให้พระราชเสนาราชทูต หลวงสุริยภักดีอุปทูต หลวงรัตนทิพตรีทูต คุมสิ่งของออกมาคำนับพระศพดึกไทยเฮา ส่วนในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผ้าขาวหน้าทอง ๒๐ พับ ผ้าขาวซ่าห่าน ๒๐ พับ ผ้าขาวผืน ๒๐๐

ผืน ขี้ผึ้งหนัก ๓ หาบ จันทน์เทศหนัก ๕๐ ชั่ง กฤษณาหนัก ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้วหนัก ๔๐ ชั่ง ส่วนในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขี้ผึ้งหนักหาบ ๑ จันทน์เทศหนักหาบ ๑ ไม้กฤษณาหนัก ๓๐ ชั่ง ผ้าขาวซ่าห่านสี ๑๐ พับ ผ้าขาวผืน ๑๕๐ ผืน เครื่องหอมหีบ ๑

เกิดเหตุเรื่องเขมร ตอน ๓

ฝ่ายเจ้าพระยายมราช (น้อย) ซึ่งยกกองทัพไทยลงไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพชรนั้น ตั้งแต่มีหนังสือลงไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชาและองต๋ากุนญวนเจ้าเมืองไซ่ง่อนแล้ว รอฟังอยู่จนตลอดฤดูแล้งก็ไม่ได้รับตอบมาอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเห็นว่าเป็นอุบายของญวนที่จะแกล้งถ่วงเวลาไปให้ถึงฤดูน้ำจนใช้เรือได้สะดวกแล้ว ญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยสมเด็จพระอุทัยราชา ถ้าปล่อยการรั้งรอไปให้สมความคิดญวน กองทัพไทยจะเสียเปรียบมากนัก เพียงแต่ที่ตั้งรั้งรออยู่เสบียงอาหารก็ขัดสนเข้าทุกที เจ้าพระยายมราชจึงปรึกษากับนักพระองสงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช นักพระองอิ่มซึ่งเป็นพระมหาอุปราช และนักพระองด้วงซึ่งเป็นน้องสมเด็จพระอุทัยราชาทั้ง ๓ องค์ ว่าซึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเอาอำนาจญวนเป็นที่พึ่ง และเมื่อไทยได้พูดจาด้วยโดยดีแล้ว แกล้งนิ่งเสียเช่นนั้น ความประพฤติของสมเด็จพระอุทัยราชาเป็นฐานกบฏโดยตรง จะรั้งรอไม่ทำอย่างไรต่อไปนั้นไม่ได้ จำจะต้องทำการที่เห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างดีที่สุดสำหรับกรุงเทพ ฯ นักองทั้ง ๓ มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ ยอมที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยายมราชทุกประการ เจ้าพระยายมราชจึงให้เผาเมืองพนมเพ็ญ เมืองกระพงหลวง และเมืองบันทายเพชรเสียทั้ง ๓ เมือง เพื่อจะมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้พระยาอินทราธิบดี

สีหราชรองเมืองอยู่ฟั่งราชการที่เมืองบันทายเพชร ส่วนเจ้าพระยายมราชพานักองทั้ง ๓ เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ราชาริมสะพานบ้านเขมรทุกวันนี้ นักพระองสงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี ป่วยถึงอนิจกรรม คงอยู่ต่อมาแต่นักพระองอิ่มซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักพระองด้วง

ในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชพานักพระองทั้ง ๓ เข้ามานั้น พระราชเสนาซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปในการศพดึกไทยเฮายังอยู่ที่กรุงเวียดนาม จึงโปรดให้มีพระราชสาส์นให้ขุนอนุรักษ์ภูธร หมื่นสุนทรภักดีเชิญออกไปให้พระราชเสนานำขึ้นถวายพระเจ้าเวียดนามยาลอง เล่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทราบ ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงสมเด็จพระอุทัยราชามาแต่ยังเยาว์ จนได้ทรงอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา ก็มิได้มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณแม้เมื่อเสด็จสวรรคตก็บิดพลิ้วเสีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ และซ้ำประพฤติทะนงองอาจขัดแข็งต่อกรุงเทพ ฯ มาหลายครั้งหลายคราว ครั้นให้ลงไปว่ากล่าวโดยดีหวังว่าจะให้เป็นการเรียบร้อย สมเด็จพระอุทัยราชาก็กลับหลบหนีลงไปอยู่เสียที่เมืองไซ่ง่อน จึงแจ้งความทั้งปวงมาให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทราบความที่จริงไว้ ขุนอนุรักษ์ภูธรเชิญพระราชสาส์นไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ บูรพาษาฒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕

ครั้นพวกทูตานุทูตกลับมาจากกรุงเวียดนาม เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองตอบเข้ามาว่า เจ้าเมืองไซ่ง่อนมีหนังสือบอกขึ้นไปถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดน

พนมเพ็ญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยตั้งแต่ไปอยู่เมืองเขมรเบียดเบียนริบราชบาตร ไพร่พลเมืองเขมรได้ความเดือดร้อนนัก จนชั้นแต่ระเนียดค่ายวังของสมเด็จพระอุทัยราชาก็รื้อเอาไปทำฟืนเสีย พระเจ้ากรุงเวียดนามคอยฟังราชสาส์นกรุงเทพ ฯ อยู่ จะได้รู้เหตุผลต้นปลาย ก็พอมีพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชสาส์นมีความจะแจ้งอยู่ว่า ขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามช่วยทรงพระดำริ อย่าให้เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดังนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีกษัตริย์ซึ่งอยู่ในสัตย์ธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนักพระองสงวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรงต่อเจ้า เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดออมต่อพี่ โทษของนักพระองสงวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไป นักพระองสงวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่เสียก็พอจะหายโทษ ถ้าเป็นได้ดังนี้แล้วเนื้อกับกระดูกจะได้ร่วมกัน กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพานักพระองจันทร์ (สมเด็จพระอุทัยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามจะได้ชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน และให้พร้อมกันพาสมเด็จพระอุทัยราชากลับคืนมาเมืองเขมร อย่างนี้จึงจะควรกับสองพระนครอันเป็นใหญ่ ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น

เมื่อในกรุงเทพ ฯ ได้ทราบความตามพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียดนามดังนี้ ก็เข้าใจได้ว่าญวนตั้งใจจะถือหางสมเด็จพระอุทัยราชา และเห็นว่าญวนได้เปรียบอยู่ ด้วยได้สมเด็จพระอุทัยราชาไปไว้ในมือ ถ้าจะขัดขวางคงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาฤดูและในท้องที่อันเสียเปรียบญวนในเชิงสงคราม อีกประการหนึ่ง ถ้าเกิดสงครามขึ้นทางข้างใต้อาจจะเป็นเหตุให้พม่ายกกองทัพเข้ามาทางข้างเหนือ ด้วยศึกพม่าที่มาตีเมืองถลางเมื่อ

ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตกยับเยินไปอย่างคราวก่อน ๆ พม่ายังมีทั้งกำลังและความมุ่งหมายที่จะหาโอกาสมาทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงทรงพระราชดำริว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกันขึ้นในเวลานั้น จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูต พระยาราชโยธาเป็นอุปทูต พระท่องสื่อเป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นไปกรุงเวียดนามเมื่อ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้นไปถึงเมืองไซ่ง่อน องต๋ากุนให้รับแห่พระราชสาส์น และจัดการเลี้ยงทูตานุทูต มีงิ้วให้ทูตดู และมีการประลองยุทธ์อวดกำลังญวนหลายอย่าง เป็นต้นว่าให้เอาช้างศึกที่หัดไว้ออกสู้เสือสู้ไฟสู้ปืน ให้เห็นว่าช้างนั้นมิได้ตกใจกลัว เข้าแย่งร้านไฟและแทงเสือ เสียงปืนสนั่นก็ไม่ถอยหนี เอาคนโทษที่ถึงตายมามัดให้ช้างแทงจนถึงตาย เป็นการอวดทูตไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไซ่ง่อนแล้ว องต๋ากุนก็จัดพาหนะส่งพระราชสาส์นและทูตไทยขึ้นไปเมืองเว้ พระเจ้าเวียดนามยาลองรับทูตไทยคราวนั้นตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ดูเป็นการที่ตั้งพระทัยจะทำให้พวกทูตเข้าใจว่าทรงยินดีในการที่จะรักษาทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม และแสดงให้ทูตเห็นกำลังและอำนาจของญวนด้วยประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมือง ฉางข้าว ตึกดิน และที่ไว้เครื่องศัสตราวุธ แล้วมีงิ้วให้ทูตดู ฝึกหัดประลองยุทธ์ให้ทูตดูที่สนามนอกกำแพงเมืองเว้เป็นการใหญ่ ยิ่งกว่าที่เมืองไซ่ง่อนขึ้นไปอีก ให้ทำเป็นแผงยกไปตั้งเป็นค่ายสามชั้นห่างกันประมาณ ๓ เส้น หน้าค่ายนั้นปักรูปหุ่นร้านไฟสลับกัน ๓๘ ร้าน มีคนถือปืนคาบศิลาปลายหอกอยู่ในค่ายประมาณชั้นละร้อยเศษ มีธงทวนสลับกับปืน และมีกลองใหญ่คู่ ๑ มีร่มแดงกาง ๒ คัน มีคนหามองทงเจแม่ทัพอยู่กับกลองสัญญาณของแม่ทัพ มีธงใหญ่อยู่กับองทงเจนั้น ๕ คัน สีเหลืองคัน ๑ สีแดงข้างละ ๒ คัน แล้วจึงตีกลองสัญญาณขึ้น ๓ ที ให้คน

ขึ้นม้ามาหน้าช้างประมาณ ๓๐ เศษ มีม้าเทศสีขาวม้า ๑ ห่างต่อมาช้างพลาย ๓๘ ช้าง ผูกสัปคับมีธงสักหลาดแดงปักข้างละคัน ไสช้างให้วิ่งเข้าแทงหุ่นหน้าค่าย แล้วเสียร้านไฟ คนถือปืนอยู่ในแผงค่ายยิงปืนจุดพลุตีฆ้องกลองม้าล่อเสียงโห่ร้องอื้ออึง ช้างก็เข้ายื้อแย่งแทงค่ายล้มกระจัดกระจาย แต่ทำอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อเสร็จการประลองยุทธ์แล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งให้ทูตานุทูตไทยเข้าไปเฝ้า รับสั่งว่าเรื่องเมืองเขมรนั้นจะให้สมเด็จพระอุทัยราชาไปขึ้นกรุงเทพ ฯ ดังเก่า และจะให้ตัวเข้าไปเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ด้วยที่สมเด็จพระอุทัยราชาทำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามขอพระราชทานโทษเสียสักครั้งหนึ่ง แล้วจึงให้องต๋ากุนพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา พระท่องสื่อ พาสมเด็จพระอุทัยราชามาส่ง ณ เมืองบันทายเพชรเมื่อ ณ เดือน ๔ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุทัยราชาว่าเมืองบันทายเพชรนั้นเป็นที่ดอน ไม่พอใจอยู่ ขอตั้งอยู่ที่เมืองพนมเพ็ญ ด้วยใกล้แม่น้ำ(๑) ครั้นเสร็จส่งสมเด็จพระอุทัยราชาแล้ว พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา ข้าหลวงไทยก็เดินบกมาเมืองพัตบอง

ครั้งนั้นองต๋ากุนทำสง่าอวดพวกไทยและเขมร สำแดงให้เห็นว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ราษฎรเขมร หวังจะให้เขมรนับถือ ประกาศนายทัพนายกองไพร่พลของตัวอันเป็นจำนวนคนถึงสองพันเศษ ไม่ให้เที่ยวเบียดเบียนเอาทรัพย์สิ่งของพวกเขมรตั้งแต่ผักต้นหนึ่งเป็นต้นไป ถ้าใครไปเอาของที่มีเจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตเสีย วันหนึ่งองต๋ากุนเห็นพวกญวนถือผักมากำมือหนึ่ง จึงให้เอาตัวมาถาม อ้ายญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้โดยปรกติ

(๑) ทะเลท้องที่กรุงกัมพูชา ตอนข้างเหนือแต่เมืองบันทายเพชรขึ้นมาเป็นที่ดอน (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงง่ายกว่าญวน ตอนข้างใต้แต่เมืองพนมเพ็ญลงไปเป็นที่มีทางน้ำไปมาถึงเมืองญวนได้ง่าย แม้แต่ครั้งกรุงเก่า ถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไร ก็มักไปตั้งเมืองพนมเพ็ญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับญวนก็มาตั้งข้างเหนือเช่นเมืองบันทายเพชรและเมืองอุดงเป็นต้นอันเป็นที่ญวนมาถึงได้ยาก

ไม่ได้ข่มเหงเขา องต่ากุนว่ากฎหมายวางไว้แล้วรู้ตัวหรือไม่ อ้ายญวนก็ให้การว่ารู้แล้วแต่เห็นว่าไม่ได้ข่มเหงเขา องต่ากุนตัดสินว่าในหมายประกาศไม่ได้ว่าขอเขาให้โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิต เอาศีรษะมาเสียบไว้ สมเด็จพระอุทัยราชาจะให้สิ่งใดญวนก็ไม่เอา จึงให้จับสุนัขและจระเข้ไปส่งกองทัพญวน องต่ากุนว่าสุนัขและจระเข้ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเป็นอาหาร องต่ากุนให้เขมรปลูกหอสูงหลังหนึ่ง ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนาม แล้วตั้งเป็นกำหนดว่าถึงวันขึ้นค่ำ ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ให้สมเด็จพระอุทัยราชาและพระยาพระเขมรผู้ใหญ่แต่งเครื่องแต่งตัวอย่างญวนตามยศซึ่งพระเจ้ากรุงเวียดนามพระราชทานนั้น ขึ้นไปคำนับพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนามทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงเวียดนามอย่าให้ลืมเสีย แต่ความที่พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งแก่ทูตไทยว่าจะให้เมืองเขมรมาขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างเดิม และจะให้สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ นั้น จะเป็นสักแต่ว่ารับสั่งหรือจะเป็นด้วยองต่ากุนเห็นเป็นทีของญวน มาพลิกแพลงเสียอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าตั้งแต่นั้นมาสมเด็จพระอุทัยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้า เป็นแต่ส่งเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายอย่างแต่ก่อนทุกปี คือผ้าแพรไม้เลี่ยน ๕๐ ผืน ผ้าด้าย ๒๐๐ ผืน ขี้ผึ้งหนัก ๑ หาบ ผลเร่วหนัก ๒ หาบ ครั่งหนักหาบ ๑ รงหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐ กะละออม ที่กรุงเทพ ฯ จะบังคับบัญชาสิ่งไรไปก็ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ของบรรณาการจิ้มก้องเมืองญวนนั้น ขี้ผึ้งหาบ ๑ กระวานหาบ ๑ ครั่งหาบ ๑ รงหาบ ๑ เร่วหาบ ๑ งาช้างหาบ ๑ นอระมาด ๒ ยอด พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งว่าเมืองเขมรเป็นเมืองยากจนเอาของไว้สิ่งละเล็กละน้อย นอระมาด ๒ ยอด งากิ่ง ๑ สิ่งของนอกนั้นก็เอาไว้แต่สิ่งละ ๑๐ ชั่งพอเป็นเกียรติยศแล้ว จัดของตอบให้ทูตเขมรคุมมาพระราชทานสมเด็จพระ

อุทัยราชา ผ้าแพรลายมังกรทองและแพรอย่างอื่น ๆ กับผ้าขาวด้วย ตั้งแต่นั้นเมืองเขมรทั้ง ๓๔ หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียวตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ ไทยจึงได้คืน ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ การที่ญวนเอาใจเขมรด้วยแสดงให้ปรากฏการทำนุบำรุงด้วยความดีต่าง ๆ นั้น ไม่เป็นไปได้จริงเพียงเท่าใด พอญวนเห็นว่าเขมรตายใจยอมอยู่ในอำนาจสิทธิขาดแล้ว ญวนก็กะเกณฑ์เขมรให้ตัดไม้กงไม้กระดานส่งและเกณฑ์คนไปทำถนนหนทางใช้สอยการงานต่าง ๆ ของญวนตามชอบใจ แม้วัดในเมืองเขมรที่มีโบสถ์วิหารและพระพุทธรูปพระเจดีย์ก็รื้อเอาอิฐไปทำกำแพงเมืองบ้าง สร้างตึกและเก๋งที่อยู่ของญวนบ้าง พระพุทธรูปที่เป็นทองเหลืองก็เอาไปหลอมหล่อทำเป็นหลักเป็นหามแล่น ใช้สอยพวกพระยาพระเขมรตลอดจนไพร่ได้ความเดือดร้อนทั่วไป จนพวกเขมรพากันคิดกบฏขึ้นหลายราย ญวนรู้ก็จับฆ่าเสียเป็นอันมาก

เรื่องเขมรตีเมืองพัตบอง

ปีกุน สัปตศก จ.ศ. ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

ฝ่ายข้างเมืองเขมร ในเวลานั้นญวนให้องโปโหเป็นข้าหลวงขึ้นมากำกับเมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระอุทัยราชาปรึกษากับองโปโหว่า เมืองพัตบองแต่ก่อนก็เป็นเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา พึ่งตกไปเป็นเมืองขึ้นของไทย ๆ ได้เมืองพัตบองเป็นที่พักกองทัพและเสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองพัตบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทยก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากทางเมืองไทยต่อไป องโปโหเห็นชอบด้วย แต่แนะนำว่าการที่จะเอาเมืองพัตบองคืนนั้นให้เป็นเขมรต่อเขมรทำกันเอง ญวนจะทำไม่รู้เห็นเกี่ยวข้องด้วย ให้สมเด็จพระอุทัยราชายกเหตุ แต่ง

คนไปขอเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวในแขวงเมืองพัตบอง ตามประเพณีซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเป็นกองทัพเข้าไป ถ้าเห็นพลเมืองพัตบองกลัวเกรงอำนาจกองทัพก็ให้เลยตีเอาเมืองพัตบองทีเดียว ถ้าเห็นว่าที่เมืองพัตบองจะต่อสู้มั่นคงอยู่ จะตีเอาไม่ได้ก็อย่ารบพุ่ง ให้เป็นแต่ไปเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาว สมเด็จพระอุทัยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) เป็นแม่ทัพ พระยาสังคโลกน้องเป็นทัพหน้า คุมกองทัพบกยกมาทางหนึ่ง ให้พระยายมราช พระยาโยธาสงคราม คุมกองทัพเรือยกมาอีกทางหนึ่ง ในเวลานั้นพระยารามกำแหงเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองพัตบองกับพระยาอภัยภูเบศรผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้ทราบว่าเขมรยกกองทัพล่วงเขตแดนเข้ามาสามทาง มาตั้งประชุมทัพอยู่ที่บ้านโอระแวง พระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศร จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ๆ ก็ไม่ฟัง ว่าจะเข้าไปเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวตามเคย จะให้ไปก็จะไปหรือมิให้ไปก็จะไป แล้วก็ยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายที่หนองจอก ๔ ค่าย ตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) ตั้งที่บ้านอันลงกูบ พระยาเอกราชตั้งค่ายที่ริมวัดเขาบานน เขมรยกล่วงเข้าไปทางบ้านสลึง ตั้งปิดหลังทางเมืองโตนดอีกทางหนึ่ง พระยาอภัยภูเบศรจึงให้พระยาวงศาธิราชคุมกำลังออกมาตั้งรักษาบ้านนายตำราไว้ ครั้งนั้นพวกกองทัพเขมรที่ยกเข้ามาในแขวงเมืองพัตบอง เที่ยวปล้นสะดมเก็บทรัพย์สิ่งของราษฎรชาวบ้านเรื่อยมา จนพวกที่มาทางเขาบานนมาปะทะกับกองทัพพระยาวงศาธิราชเกิดรบกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาสู้พวกเมืองพัตบองไม่ได้ สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) เห็นจะตีเอาเมืองพัตบองไม่ได้ ก็ให้ถอยกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์

ใบบอกพระยารามกำแหงและพระยาอภัยภูเบศร บอกเรื่องเขมรยกกอง-ทัพล่วงแดนเมืองพัตบองเข้ามา มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน ๖ ปีกุน สัปตศก

จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบความทรงแคลงพระทัยอยู่ เหตุด้วยพวกกรุงกัมพูชาเคยแต่งคนเข้ามาเก็บน้ำนมศิลากับมูลค้างคาวเป็นประเพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมืองพัตบองจะเห็นการเล็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่าเหตุ จึงโปรดให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองกับพระพรหมบริรักษ์เป็นข้าหลวงรีบออกไปสืบเหตุการณ์ให้ได้ความจริง ก็ได้ความสมกับใบบอกเมืองพัตบอง จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพฯ สมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมา ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์เป็นแม่ทัพยกลงไปตั้งรักษาเมืองพัตบองไว้ แล้วโปรดให้เสนาบดีมีศุภอักษรแจ้งความไปยังเสนาบดีเมืองญวน ให้ทูลแก่พระเจ้าเวียดนามยาลองให้ทราบเหตุการณ์ที่ข้าหลวงญวนมายุยงให้เขมรกำเริบขึ้น

ครั้นปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เสนาบดีญวนมีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้ให้หินโปดังกวาน เจ้าเมืองไซ่ง่อน เป็นข้าหลวงขึ้นไปไต่สวนที่กรุงกัมพูชา ได้ความว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) กับพระยาสังคโลกน้องได้ยกเข้าไปในแดนเมืองพัตบองจริง แต่ไปเพื่อจะเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวตามประเพณีที่เคยทำมาแต่ก่อน กำลังและไพร่พลมีไปก็แต่พอสมควร ทั้งได้บอกความแก่นายด่านให้แจ้งความไปให้ผู้ว่าราชการเมืองพัตบองทราบด้วยแล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึงด่าน พวกนายด่านเมืองพัตบองหน่วงเหนี่ยวไว้ไม่ยอมให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงสัยสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) จึงให้พวกพระยาพระเขมรคุมกำลังเข้าไปตั้งที่บ้านอันลงกูบก่อนแล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์ สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) จึงติดตามเข้าไป หาได้คิดทำร้ายอย่างใดไม่ เพราะเหตุที่พวกนายด่านเมืองพัตบองได้อนุญาตแล้ว และภายหลังกลับกีดกันห้ามปรามพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิด

เป็นปากเสียงกันขึ้น พวกเมืองพัตบองกลับยกกองทัพออกรบพุ่ง พวกกรุงกัมพูชาบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก ทั้งเก็บริบเอาช้างและเกวียนไปสิ้น แล้วยังไล่ติดตามพวกกรุงกัมพูชาลงไปจนถึงบ้านพระกำเบียน กวาดต้อนครอบครัวราษฎรในเขตกรุงกัมพูชาไปกว่า ๔๐ บ้าน เป็นจำนวนชายหญิง ๑,๔๐๐ คนเศษ เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้ใช้ให้ขุนนางไปตรวจดูทุกบ้าน ก็เห็นแต่เรือนเปล่า ได้ถามคนที่ยังเหลืออยู่ ได้ความว่าพวกเมืองพัตบองกวาดต้อนเอาผู้คนไป ยังพวกออกญาสังคโลกน้องสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) นั้นก็หายไป จะตายหรือพวกเมืองพัตบองจะจับไปได้ก็หาได้ความไม่ เจ้าเมืองไซ่ง่อนไต่สวนได้ความดังนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศรมีใบบอกเข้าไปกราบทูลว่า พวกกรุงกัมพูชายกล่วงแดนเข้าไปสามทาง ได้ห้ามปรามให้กลับไปก็ไม่ฟัง ขืนยกเข้าไปตั้งค่ายอยู่หนองจอก สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันลงกูบคนประมาณ ๔,๐๐๐ เศษ ยังกองทัพพระยาเอกราชยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านสลึง ปิดหลังทางบ้านโตนด และว่าพวกกองทัพกรุงกัมพูชากวาดต้อนโคกระบือเก็บทรัพย์สิ่งของของราษฎรไป แล้วชวนรบเอาปืนยิงพวกกองทัพเมืองพัตบองก่อนจึงเกิดรบพุ่งกัน พวกกรุงกัมพูชาจึงล้มตายบาดเจ็บนั้น หาต้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียดนามให้สืบสวนได้ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดเป็นแน่นั้นยังไม่ได้ แต่พิเคราะห์ดูได้ความจริงที่พวกกรุงกัมพูชาถูกบาดเจ็บล้มตายและราษฎรในเขตกรุงกัมพูชาถูกพวกเมืองพัตบองกวาดต้อนไปเป็นอันมาก อีกข้อหนึ่งที่ว่าพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึง ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ คน ไปก่อการรบพุ่งขึ้นก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่พลความ การที่สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ใช้ให้พวกกรุงกัมพูชายกกองทัพล่วงแดนเมืองพัตบองเข้าไปนั้น ก็ไม่ได้ทูลให้สมเด็จพระอุทัยราชาทราบ ที่ไปเกิดเหตุจนถึงผู้คนล้มตายและต้องถูกกวาดต้อนเข้าไปจากถิ่นฐานนั้น สมเด็จ

เจ้าพระยา (ติ) มีความผิด ใส่ด้วยบทกฎหมาย สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ควรถูกเฆี่ยน ๘๐ ทีอย่างหนึ่ง หรือถ้าอย่างหนักเฆี่ยน ๙๐ ทีอีกอย่างหนึ่ง ได้มอบตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ให้สมเด็จพระอุทัยราชาจำไว้แล้ว แต่โทษของข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองพัตบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปแล้วและภายหลังให้ผู้คนมากั้นกางเสียประการหนึ่ง ยังโทษที่ไล่ติดตามฆ่าฟันพวกชาวกรุงกัมพูชา และที่กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปอีกประการหนึ่ง ดูมีโทษมากกว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) เสียอีก กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาจะชำระลงโทษข้าราชการเมืองพัตบองอย่างไร อนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย แต่ก่อนมาก็เป็นข้าขึ้นทั้งสองพระนครอันใหญ่ ได้พึ่งสองพระนครบำรุงไว้จึงได้เป็นบ้านเป็นเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนี้ ที่เกิดเหตุจนได้ความลำบากเดือดร้อนครั้งนี้ ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียมเดิม กับเชื่อถือว่าได้มีหนังสือบอกเมืองพัตบองไปแล้ว จึงด่วนไป จนเกิดความถึงผู้คนล้มตายเสียเปล่าเป็นอันมาก จะเอาความนั้นเป็นโทษใหญ่อย่างไร ควรจะเอ็นดูโอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาเป็นความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกลือกสองพระนครอันใหญ่จะหมองพระทัยกัน ก็จะเหมือนเห็นกับน้อยปล่อยให้เสียใหญ่ ขอให้กรุงเทพ ฯ คิดแต่ที่จะให้ดีกันเสมอต้นเสมอปลายเถิด สิ้นความตามศุภอักษรเสนาบดีญวนเท่านี้ การครั้งนั้นก็สงบอยู่มิได้รบพุ่งกันอีก และมิได้ตอบศุภอักษรญวนประการใด เป็นแต่เขมรแต่งกองทัพมาตั้งขัดด่านทางอยู่

ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าว พระเจ้ายาลองสิ้นพระชนม์

ในต้นปีมะโรง โทศก เมื่อกำลังเกิดอหิวาตกโรคนั้น ราชทูตญวนเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามพระองค์ใหม่เข้ามา

ถวาย ทูลให้ทรงทราบว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ เมื่อ ณ วันเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒

พระเจ้าเวียดนามยาลองนี้ คือองเชียงสือที่ปรากฏนามมาในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ชนมายุ ๓๓ ปี อยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี ปีมะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ หนีกลับไปทำศึกกับพวกกบฏไกเซินอยู่ ๒ ปี ตีได้เมืองไซ่ง่อนเมื่อปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ อยู่ ๑๕ ปี ครั้นปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ ได้แผ่นดินญวนคืนทั้งหมด จึงถืออิสระเป็นพระเจ้ากรุงเวียดนามอยู่ได้ ๑๘ ปีสิ้นพระชนม์ รวมพระชนม์ได้ ๗๒ ปี มีราชบุตรชายหญิงเป็นอันมาก ราชบุตรเกิดด้วยอัครมเหสีนั้นชื่อดงกุง ให้ไปเรียนหนังสือและวิชาที่เมืองฝรั่งเศส กลับมาเป็นไข้พิษสิ้นชีพเสีย ยังแต่ราชบุตรเกิดด้วยมเหสีที่สอง ๓ องค์ ชื่อหมู่บัว ต้องปืนสิ้นชีพเสียแต่ครั้งไปรบเมืองกุยเยิน ๑ หมู่กาม ๑ หมู่กายต่อมาได้เป็นท้องเกียนอาน ๑ หมู่กามราชบุตรที่ ๒ ชนมายุได้ ๓๐ ปี จึงได้รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตั้งยี่ห้อใช้นามแผ่นดินว่า มินมาง และยกอิสริยยศเป็นดึกว่างเด่ ตรงกับคำจีนว่าเป็นฮ่องเต้[๑]

ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้น องกายกับไพร่ ๑๐ คน เข้ามาเป็นอหิวาตกโรคตาย จึงโปรดให้รีบจัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน และมีศุภอักษรเจ้าพระยาพระคลังให้ทูตญวนถือกลับไปถึงเสนาบดีญวนว่า ที่ในกรุงเทพ ฯ ยังมีความไข้เจ็บชุกชุม เมื่อความไข้ค่อยสงบแล้วจึงจะโปรดให้ราชทูตเชิญ

---

(๑) มีคำเล่ากันสืบมาว่า พระเจ้าเวียดนามมินมางชวนเข้ามาให้พระเจ้าแผ่นดินสยามใช้พระนามเป็นฮ่องเต้เหมือนกันในครั้งนั้น ได้โปรดให้ตอบไปว่า เกียรติยศที่เรียกว่า ฮ่องเต้นั้น เป็นเกียรติยศตามประเพณีจีน ไทยใช้เกียรติยศตามประเพณีบ้านเมือง ซึ่งมีมาแต่โบราณเป็นอย่างสูงอยู่แล้ว ไม่เห็นควรจะใช้เกียรติยศอย่างจีน

พระราชสาส์นออกไปคำนับพระศพพระเจ้ายาลอง และเจริญทางพระราชไมตรีตามประเพณี

ครั้น ณ เดือน ๙ ปีมะโรง โทศกนั้น จึงโปรดให้พระยาทิพโกษาเป็นราชทูต จมื่นจิตรเสน่ห์เป็นอุปทูต หลวงสำแดงฤทธิรงค์เป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นออกไปยังกรุงเวียดนาม สิ่งของทรงยินดีถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามพระองค์ใหม่ คือ หีบหมากเสวยทองคำ เครื่องลงยาราชาวดี ๑ เครื่องทองคำในหีบจอกคู่ ๑ ผอบคู่ ๑ มีดด้ามหุ้มทอง ๑ ซองพลู ๑ ซองบุหรี่ ๑ บ้วนพระโอษฐ์ทองคำลงยาราชาวดี ๑ เต้าน้ำพานรองทองคำลงยาราชาวดี ๑ เครื่องชาถาดทองคำ ปั้น ๑ ถ้วย ๑ จานรองปั้นเลี่ยมทองคำสำรับ ๑ กล้องไม้แก้วหุ้มทองคำ ๑ กระเป๋ายาสูบกล้องเครื่องทองคำ ๑ แพรจีนกิมต่วน ๕ ม้วน แพรมังกรเล่นน้ำ ๑๐ ม้วน แพรต่วนลาย ๕ ม้วน สุจหนี่ริมปักทองขวาง ๒ ผืน ผ้ายั่นตะหนี่ ๑๐ พับ โหมด ๒๐ ม้วน แพรกระบวนผูกทอง ๒๐ ม้วน ไหม ๑๐ ม้วน ผ้าแดงเทศ๑๐๐ผืน พิมเสนหนัก ๒ ชั่ง น้ำมันจันทน์หนัก ๔ ชั่ง น้ำมันกระดังงาหนัก ๔ ชั่ง

สิ่งของช่วยในงานพระศพพระเจ้าเวียดนามยาลอง ผ้าขาวอัสสห่าน ๑๐๐ พับ กฤษณา ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้ว ๕๐ ชั่ง จันทน์เทศหนัก๕หาบ น้ำตาลกรวดหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทราย ๒๐ หาบ เงินสลึง ๑๐ ชั่ง

พวกทูตานุทูตไทยที่ไปเมืองญวนครั้งนั้น กลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ

พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางมีพระราชสาส์นตอบเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความว่า (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทูตานุทูตคุมสิ่งของออกไปทรงยินดีและช่วยในการพระศพนั้น (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยา

มีพระทัยไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย ขอบพระทัยยิ่งนัก บัดนี้จัดได้ทองคำ ๕๐ ตำลึงจีน เงิน ๖๐๐ ตำลึงจีน มอบให้ทูตคุมเข้ามา ทรงยินดีขอให้ (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงพระเจริญ จะได้เป็นทางพระราชไมตรีสืบไป

ทูตกลับเข้ามาจากเมืองญวนครั้งนั้น ได้จัดสำเนาหมายประกาศพระเจ้าแผ่นดินญวนพระองค์ใหม่เข้ามาด้วย หนังสือประกาศญวนฉบับนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ลงคำแปลไว้เต็ม ที่จริงไม่เกี่ยวกับเรื่องพระราชพงศาวดารของเรา แต่โวหารและขนบธรรมเนียมญวนที่ปรากฏในประกาศฉบับนี้ น่าอ่านอยู่บ้าง ข้าพเจ้าจึงเอาลงไว้ต่อไปนี้เต็มตามฉบับเดิม มีความว่า " หนังสือประกาศ ด้วยเรามีกตัญญูรู้คุณบิดามารดาจึงได้เป็นเจ้าของสำหรับได้เซ่นในที่ไว้อักษรจารึกชื่อปู่และบิดาญาติพี่น้องทั้งปวงในหอท้ายเบี้ยว ได้เป็นใหญ่แก่อาณาประชาราษฎรในแว่นแคว้นแดนเมืองญวน เดชะที่เราถือกตัญญูจึงได้สมบัติซึ่งเป็นสินมรดกตามบิดาเราสั่งโดยง่ายมิได้เหน็ดเหนื่อยสิ่งใด อุปมาเหมือนหนึ่งสวมเสื้อแต่งตัวเดินสบายเข้ามาครองราชสมบัติ ดังนี้ ด้วยเทพยดาเอ็นดูเรา อันว่าราชสมบัตินั้นจะได้ก็แต่ผู้มีบุญซึ่งท่านแต่ก่อนได้รักษาแผ่นดินมาหลายชั่วคนกำหนดถึง ๒๐๐ ปีเศษ ครั้นตั้งแต่ ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว สมบัติบ้านเมืองญวนกระจัดกระจายไป อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน ว้างค้าวบิดาเราทรงพระอุตสาหะไม่คิดเหน็ดเหนื่อยออกน้ำพักน้ำแรงปราบข้าศึกศัตรู เมืองญวนจึงได้รวบรวมเป็นปรกติราบคาบเหมือนสร้างแผ่นดินใหม่ อันพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ซึ่งจะได้บำรุงเมืองมาแต่ก่อนเป็นอันมาก หามีเกียรติยศเหมือนหนึ่งว้างค้าวบิดาเราไม่ อันว้างค้าวบิดาเรานั้นมีบุญดุจหนึ่งลงมาแต่ฟ้า ครั้นได้เสวยราชย์แล้ว ก็ตั้งอยู่ในสัตย์ธรรมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎร ตั้งพระทัยแต่ที่จะบำรุงบ้านเมือง จะเหน็ดเหนื่อยก็มิได้คิดแก่พระองค์ ทุกข์ร้อนแทนขุนนางและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาได้ ๑๘ ปี

บัดนี้ท่านสิ้นทุกข์ไปหาที่สบายแล้ว เหตุทั้งนี้ก็เพราะเทพยดาให้เป็นไป อุปมาเหมือนหนึ่งภูเขาใหญ่พังลง ถ้ำเหวและต้นไม้ใหญ่เล็กทั้งปวงก็หวั่นไหวสะเทือนทั่วกัน ตัวเราก็ทุกข์อาลัยรักใคร่ในบิดาหาสิ่งใดจะเปรียบบมิได้ ซึ่งบิดาเรามอบราชสมบัติให้แก่เรานั้น ด้วยมีความเมตตาแก่เรา แต่ทว่าผู้จะรักษาสมบัติ อุปมาเหมือนหนึ่งอาศัยนั่งอยู่บนกิ่งไม้อันสูง หรือมิฉะนั้นก็เหมือนคนขี่เรือโคลงต้องรักษาตัวอยู่ทุกเวลา เรามีความวิตก ได้อาศัยขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมีอายุทำราชการมาแต่ก่อน ให้ช่วยว่ากล่าวตักเตือน ประการหนึ่งกฎหมายอย่างธรรมเนียมแบบแผนสำหรับกษัตริย์ ซึ่งจะรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขมีอยู่ประการใด ให้ท่านทั้งปวงช่วยเอามาชี้แจงสั่งสอนเราด้วย แล้วการพระศพยาลองสิบแปดปีนั้น ก็ได้จัดแจงที่ไว้พระศพ การทั้งปวงเสร็จในเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ครั้นเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ได้จารึกพระนามว้างค้าว เชิญเข้าไว้ในหอท้ายเบี้ยวสำหรับเซ่น แล้วได้คำนับพระศพเซ่นสี่ทิศตามธรรมเนียม ณ เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน เชิญให้เราขึ้นนั่ง ณ พระที่นั่งไทยว้าเตี้ยน แล้วเชิญหนังสือรับสั่งว้างค้าวซึ่งมอบราชสมบัติให้แก่เรานั้น มาอ่านในที่ประชุมขุนนาง เราได้เสวยราชย์ในเวลานั้น ตั้งศักราชมินมางปีต้น และส่วยสาอากรซึ่งค้างกับอาณาประชาราษฎรมาแต่ว้างค้าว บิดาเราแรกเสวยราชสมบัติมาจนยาลองสิบแปดปีนั้นให้ยกเสีย อย่าเรียกเอาแก่ราษฎรต่อไป อนึ่งมินมางปีต้นนี้ ส่วยสาอากรส่วยส่วนตัวคนและภาษียกให้แก่ราษฎรปีหนึ่ง อนึ่งเจ้าน้อง เจ้าหลาน ซึ่งว้างค้าวตั้งให้เป็นผู้มีตำแหน่งยศแล้วนั้นให้พระราชทานเพิ่มเบี้ยขึ้นปีละห้าร้อยพวง ข้าวสารปีละห้าร้อยถัง เจ้าน้องซึ่งยังเด็กอยู่มิได้มีตำแหน่งยศนั้นให้งดไว้ ต่อครบสามปีเติบใหญ่ขึ้นแล้วจึงให้เลโป่จดหมายรายชื่อมาทูล จะได้ตั้งให้มียศตามตำแหน่ง อนึ่งเชื้อพระวงศ์ซึ่งยังมิได้เป็นขุนนางนั้น ให้ตงเยินซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ผู้ใหญ่กับเลโป่ชำระดูว่า ผู้ใดสนิทผู้ใด

ห่างจะได้พระราชทานเพิ่มเบี้ยเพิ่มข้าวให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางพลเรือนซึ่งทำราชการอยู่ในเมืองเว้และหัวเมืองขึ้นทั้งปวง ต่ำจากชั้นที่ ๔ ที่ ๕ ลงไปจนถึงองโดยองกาย ตำแหน่งใดมีเบี้ยปีอยู่เท่าใด ก็ให้คิดเฉลี่ยเพิ่มขึ้นอีกสองเดือน อนึ่งลูกข้าหลวงเดิมซึ่งบิดาเป็นขุนนางชั้นที่ ๓ ขึ้นไป ให้ส่งไปเรียนหนังสือที่กวักตือยำซินแสหลวง ถ้าเรียนได้แล้วให้ขุนนางผู้ใหญ่จดชื่อมาให้เลโปทูล จะได้ตั้งแต่งให้เป็นขุนนางตามสติปัญญา อนึ่งผู้ซึ่งได้ทำศึกมากับว้างค้าวบิดาเรา ตายเสียในท่ามกลางศึกเป็นอันมาก ยังอยู่แต่ลูกหลานว่านเครือที่ได้เป็นขุนนางแล้วก็มี ที่ยังไม่ได้เป็นขุนนางนั้น ให้ขุนนางจดหมายรายชื่อส่งมาให้เลโปทูล จะได้ตั้งเป็นขุนนางและพระราชทานเบี้ยข้าวให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางผู้มีความชอบตัวตายไปแล้ว หามีลูกหลานซึ่งจะสืบเชื้อสายต่อไปไม่ ยังแต่ภรรยาเป็นม่ายอยู่ ให้เจ้าเมืองกรมการจดบัญชีชื่อเข้ามาให้เลโปทูล จะได้พระราชทานเบี้ยข้าวให้เลี้ยงชีวิตและเซ่นผู้ตายต่อไป อนึ่งเมืองใดมีศาลเทพารักษ์อยู่กี่ศาล เคยบวงสรวงสิ้นเบี้ยปีละเท่าไร ให้จดหมายบอกเข้ามาจะเพิ่มเบี้ยเซ่นขึ้นให้ อนึ่งเมืองใดมีครูสอนหนังสืออยู่กี่แห่ง ให้เจ้าเมืองกรมการเอาเบี้ยหลวงเมืองนั้นจัดแจงทำเรือนและที่อยู่ให้กว้างขวาง กับจ่ายเบี้ยจ่ายข้าวให้ผู้เรียนหนังสือกิน อนึ่งเมื่อยาลอง ๑๘ ปี ผู้ที่เรียนหนังสือดีแล้วได้มาคั้วกับนายบ้าน และเจ้าเมือง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่เรียนหนังสือต่อไป ที่ได้มาคั้วสองครั้งให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๓ ปี ที่ได้มาคั้วแต่ครั้งเดียวให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๒ ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป อนึ่งคนโทษแต่ครั้งยาลองมาจนถึงมินมางปีต้นเดือน๔ขึ้นค่ำ๑ให้ชำระดู คนโทษเบาให้ปล่อยเสีย ถ้าโทษหนักทำบัญชีมายื่นให้หินโปทูล ถ้าควรประการใดก็จะโปรดตามสมควร ถ้าโทษผู้ร้ายปล้นสะดมตีเรือลูกค้าวาณิช เมืองใดจับได้ไว้ให้เจ้าเมืองกรมการเรียกเอาทัณฑ์บน ให้มูลนายมารับประกันตัวไว้แล้วให้ปล่อยไป และตัวเราทุก

วันนี้อยู่ในระหว่างทุกข์ ข้อรับสั่งซึ่งประกาศมานี้ เพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมืองกรมการและอาณาประชาราษฎร โดยประเพณีกษัตริย์สืบมา ผู้ใดเห็นหนังสือนี้แล้ว ให้กระทำตามทุกประการ"

อนึ่งพระยาทิพโกษาได้ความมากราบทูล ฯ ว่า เมื่อไปอยู่ที่เมืองเว้ได้ทราบว่าหัวเมืองขึ้นญวนก็เกิดอหิวาตกโรค ตามใบบอกขึ้นไปถึงเมืองเว้จำนวนคนที่ตาย เมืองกวางนามหมื่นเศษ เมืองกวางงายสามพันเศษ เมืองกุยเยินสี่พัน เมืองภูเวียงสองพันเศษ เมืองยะตรางพันห้าร้อยเศษ เมืองไซ่ง่อนสามหมื่นเศษ เมืองสมิถอพันเศษ เมืองล่องโหสองพันเศษ เมืองเต๊กเซียสามร้อย เมืองไผทมาศเจ็ดร้อยเศษ ที่เมืองเว้ก็ตายถึงสามหมื่น

เรื่อง พม่าชวนญวนตีเมืองไทย

ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

เมื่อ ณ เดือน ๕ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นหลวงชื่อเหราข้ามสมุทร ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์กลับมา ครอเพิ์ดอังกฤษผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมื่อปีมะเมีย จัตวาศก บอกเข้ามายังเสนาบดีที่กรุงเทพ ฯ ว่า พระเจ้าอังวะจักกายแมงแต่งทูตพม่าให้ไปทำไมตรีกับญวน ชวนพระเจ้าเวียดนามมินมางให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับกองทัพพม่า เรือทูตพม่าถูกไฟไหม้ที่เกาะหมาก อังกฤษได้สำเนาราชสาส์นของพระเจ้าอังวะที่มีถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามไว้ ผู้สำเร็จราชการอินเดียให้ส่งสำเนาราชสาส์นนั้นเข้ามาให้ไทยทราบความ แต่ครอเพิ์ดทราบว่าในกรุงเทพ ฯ ไม่มีล่ามที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย มีแต่บาทหลวงฝรั่งเศส จึงให้แปลราชสาส์นพม่าเป็นภาษาฝรั่งเศสส่งเข้ามากับเรือเหราข้ามสมุทร และบอกมาให้ทราบว่าญวนเป็นไมตรีซื่อตรงกับไทย ไม่ยอมเข้ากับพม่า

ราชสาส์นพม่าที่ได้สำเนามาครั้งนั้น ให้บาทหลวงฝรั่งเศสแปลออกเป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้(๑)

ราชสาส์นมาแต่เมืองใหญ่ถือศาสนาพระเที่ยงแท้เป็นเจ้าที่สูงเป็นผู้ทำนุบำรุงเมือง มีเมืองขึ้นถึงร้อยเมือง มีช้างเผือกชื่อเสหะดันเจนเมน และช้างเผือกอื่น ๆ ที่มีอยู่ที่เมือง มีอยู่ที่ป่า เป็นเจ้าขุมทอง ขุมเงิน และของประเสริฐอื่น ๆ เป็นเจ้าแผ่นดินและเป็นเจ้าทะเล เป็นผู้ทำนุบำรุงศาสนา เป็นจักรพรรดิทรงธรรมและมีฤทธิ์ทุกประการ ครอบครองบ้านเมืองทั่วทั้งปวงด้วยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์ ทำราชสาส์นนี้พร้อมด้วยเสนาบดีแม่ทัพและผู้ใหญ่ทั้งปวง มาถึงมหาจักรพรรดิเมืองญวน เมื่อแรกตั้งแผ่นดินพระอาทิตย์พระจันทร์ ราษฎรทั้งปวงชุมนุมกันเลือกขุนนาง เลือกเอาคนตรงแน่นอนถือศีล ๑๐ เป็นลูกพระอาทิตย์และลูกเทวดาชื่อว่ามุกาซามากา แปลว่าเป็นขุนหลวงที่สูงเป็นจักรพรรดิต่อ ๆ กันมาจนถึงองค์นี้ บังคับบัญชาแผ่นดินทุกวันนี้ด้วยบุญของมุกาซามากา จักรพรรดิองค์นี้เมื่อได้ครอบครองอาณาประชาราษฎรเหมือนหนึ่งบิดารักษาบุตร แล้วลดส่วยสาอากร ไพร่บ้านพลเมืองก็มีความยินดีเมื่อขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น สว่างสุกใสเหมือนพระจันทร์ทรงกลด แล้วให้มีธรรมเทศนาสั่งสอน ไพร่บ้านพลเมืองให้พรว่า อยู่เย็นเป็นสุข ได้ครอบครองบ้านเมืองให้ยืดยาวไป แล้วก็ได้เมืองขึ้นอีก ชื่อเมืองปรันตา ๑ เมืองซำปูเดปา ๑ เมืองดูรักกา ๑ เมืองยะมินฮา ๑ เมืองศิริยกินเลรามา ๑ เมืองรายยาวุตตา ๑ เมืองกำปูรา ๑ เมืองโยคี ๑ เมืองนะการา ๑ เมืองเกมายาทา ๑ เมือง

---

(๑) สำเนาราชสาส์นพม่าที่ว่านี้ เมื่ออังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากได้ต้นฉบับหรือสำเนาของเดิมซึ่งเป็นภาษาพม่า คงให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ส่งคำแปลนั้นไปให้ผู้สำเร็จราชการอินเดียอังกฤษ ๆ ส่งสำเนาภาษาอังกฤษนั้นมาให้ครอเฟิดแจ้งแก่ไทย ถ้าให้ฉบับภาษาพม่า เราคงจะแปลได้ความดีกว่านี่แปลถึงสามต่อ ความจึงเคลื่อนคลาดมาก แต่ก็พอเข้าใจเค้าความได้ ข้าพเจ้าลงไว้เต็มตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่ได้แก้ไข

มหานักรา ๑ เมืองศรีวิเจียร ๑ เมืองวลาอิปูรา ๑ เมืองงาเซงงาลา ๑ เมืองลารายาทา ๑ เมืองทาอูโมอุนชาฮา ๑ และเมืองอื่นที่ส่งส่วยซ็อมหาวิหิกาเยกะ-ปูราที่พระมหามุนีออก มีเมืองขึ้นชื่อเคนหาวระดี ๑ เมืองกุราวดี ๑ เมืองมิกาวดี ๑ เมืองรามาวดี ๑ และเมืองขึ้นทั้งนี้ส่งส่วยหญิงสาวที่ยังไม่มีผัว และส่งส่วยเครื่องศัสตราวุธช้างม้าและของทั้งปวงตามระยะเมืองใกล้และเมืองไกลทุกปี และเมื่อครั้งขุนหลวงชื่อเจกาวดีที่เหาะได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ยกย่องพระศาสนาและทำนุบำรุงพระสงฆ์วัดวาอาราม และทำบุญให้ทานจำศีลภาวนาจนลืมตัวทรงธรรมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมือง ถ้าราษฎรผู้ใดกระทำความผิดกับตัวเธอก็หาเอาโทษไม่ และเจ้าอังวะได้ครองราชสมบัติครั้งนี้ ถืออย่างเหมือนเมื่อขุนหลวงเจกาวดี ครั้งมหาสมณโคดม ว่าแผ่นดินจะสว่างทั้ง ๔ ทิศ แต่ครั้งตา(๑)เจ้าอังวะองค์นี้เมื่อครองราชสมบัติ แต่งทูตไปเมืองญวนในทางบกทางเรือก็หลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นเจ้าอังวะตายแล้วเจ้าอังวะผู้หลานได้ครองราชสมบัติ จึงคิดฟื้นทางไมตรีกับเมืองญวน พอองโดยหล่ำ องทูหับตรึงมาถึงเกาะหมาก แจ้งความแก่จีนส่วยรังนกแขวงพม่า จีนส่วยรังนกรู้ความแล้วจึงนำองโดยหล่ำ องทูหับตรึง ขึ้นที่เมืองทะวายไปหาเมืองมาหัย เสนาบดีที่เป็นแม่ทัพเมืองมัตมะ ขุนนางผู้ใหญ่ ๒ คน จึงเอาญวนลงเรือแห่ไปถึงเมืองจากอิน และหัวเมืองส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมืองหลวง ปลูกเรือนให้ใหญ่โตงดงามดี ให้เลี้ยงดู แต่สงสัยอยู่ว่ามิใช่ทูตจริง จึงไม่สู้นับถือครั้นไต่ถามไล่เลียงดูเป็นทูตมาเมืองอมรบุระค้างลมสำเภา จึงนับถือทูตญวนมากขึ้น องโดยหล่ำ องทูหับตรึง ก็ได้เฝ้าพระเจ้าอังวะแล้ว ได้ไต่ถามทูตญวน

---

(๑) ที่แปลว่าตานี้ ที่จริงคือพระเจ้าอังวะปะดุง เป็นปู่มิใช่ตา มีข้อสำคัญเห็นความตรงนี้ได้อย่างหนึ่งว่าพม่าพยายามชวนญวนให้เข้ากันมาตีเมืองไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เป็นพยานให้แลเห็นว่าพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่เอาใจและอุดหนุนองเชียงสือนั้นไม่ผิดเลย

หลายข้อ ทูตญวนทูลว่ามหาจักรพรรดิยาลองคิดนานแล้วจะให้ทูตมา พอยาลองตายลงและมินมางขึ้นเสวยราชย์ได้ ๒ ปี จึงให้มาเฝ้า องโดยหลำทูลต่อไปว่าญวนกับไทยมีสาเหตุกันหน่อยหนึ่งด้วยเรื่องเขมร ถ้าญวนกับพม่าตีเมืองไทยก็จะได้โดยง่ายดาย(๑)

แต่ครั้งพระเจ้าอังวะเสวยราชสมบัติ เมื่อศักราชพม่าได้ ๙๐๐ ปี(๒) กรุงไทยเป็นเมืองขึ้นอังวะอยู่นั้น เจ้ากรุงไทยไปอาศัยอยู่ที่เมืองขึ้นกับเมืองอังวะ ได้นับถือทำตึกให้อยู่คิดมาจนทุกวันนี้ได้ ๒๐๐ ปี ได้ยกที่แผ่นดินกรุงไทยแก่บุตรเจ้ากรุงไทยให้เสียส่วย ปีหนึ่งช้าง ๓๐ ช้าง เงินสามหมื่นบาท แล้วก็หาเสียให้ไม่ บิดาของตาเราให้กองทัพมาตีเมืองไทย (ได้) คืน (ต่อมา) เมืองไทยต่อสู้ลอบลักทำเหมือนอย่างผู้ร้าย(๓) เราก็ทนมาจนทุกวันนี้ องโดยหลำ องทูหับตรึงทูลว่า เมื่อจะกลับไป จะทำเหมือนเรือลูกค้า(๔) เจ้าอังวะเห็นว่าทูตญวนจะไปแต่ลำพังเห็นไม่ควร จึงจัดให้เนมโยนรทา ๑ เนมโยสาวะนี ๑ เนมโยกังนรัต ๑ เนมโยเสนรัต ๑ เสสะลินนรทา ๑ เนมโยเสริกอย่า ๑ เสริจุนดานรทา ๑ รวม ๗ นาย ให้ดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงไปดวง ๑(๕) แหวน

---

(๑) ความตรงนี้ หมายว่า ถ้าพม่าเข้ากับญวน คงจะตีเมืองไทยโดยง่าย

(๒) ตอนนี้ พม่ากล่าวความย้อนขึ้นไปถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เห็นจะค้นจดหมายเหตุมาเปิดเมื่อแต่งราชสาส์นนี้

(๓) ที่กล่าวว่าไทยลอบลักต่อสู้อย่างผู้ร้ายตรงนี้ พม่าประสงค์จะแก้หน้าเรื่องที่พระเจ้าปะดุงเข้ามาแตกทัพไทยไปยับเยินเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และแพ้ไทยหลายคราว กิตติศัพท์คงจะเลื่องลือมากจึงจำต้องหาอะไรมากล่าวแก้หน้าในราชสาส์นนี้

(๔) ขุนนางญวนที่ไปเมืองพม่า ๒ คนนี้ ที่จริงไม่ใช่ราชทูตที่ไปจากพระเจ้าเวียดนาม ดังปรากฏต่อไปข้างหน้า แต่ไปอวดอ้างเลยไปจนพม่าเชื่อว่าเป็นราชทูต จึงคิดจะหลบหลีกให้พ้นความรับผิดชอบ แต่ฝ่ายข้างพม่ากำลังต้องการที่จะหาประเทศอื่นช่วยตีเมืองไทย ด้วยรู้อยู่ว่าจะตีโดยลำพังพม่าไม่ไหว จึงเลยเหมาเอาญวน ๒ คนนี้ให้เป็นราชทูต ทั้งไม่มีอะไรเป็นสลักสำคัญ

(๕) ที่ว่าดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงตรงนี้ เข้าใจว่าสังวาลทองอันเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของพม่า

ทับทิม ๒๐ วง แหวนไข่มุก ๒๐ วง แหวนนิล ๒๐ วง พลอยทับทิมยังมิได้เจียระไน ๓ กระสอบ ผ้าห่มนอนทอเมืองพม่าผืน ๑ แพร ๔ ไม้ ลูกประคำศิลาเหลือง ๑ เขียว ๑ สองสาย ตะบะลาย ๔ ใบ หีบมีเท้าใบ ๑ โคมมีเท้าใบ ๑ โต๊ะไม้ทาแดงใบ ๑ ถ้วยชาฝาใบ ๑ น้ำมันดิน ๓๐ หม้อ มีความไว้ใจจึงให้ขุนนางออกมาแจ้งความคิดทำลายเมืองไทยซึ่งเป็นศัตรูทั้ง ๒ เมือง ได้มอบอาญาสิทธิ์ให้ขุนนางทั้ง ๗ นายนี้ ซึ่งจะว่ากล่าวคิดอ่านทำแก่เมืองไทยเสร็จอยู่กับขุนนาง ๗ นายนี้ แล้วให้จักรพรรดิเมืองญวนมีพระราชสาส์นตอบด้วยข้อความเรื่องให้ขุนนางทั้ง ๗ นายถือไปโดยเร็ว แล้วให้แต่งขุนนางญวนที่ไว้ใจกำกับไปด้วย สิ้นความราชสาส์นแต่เท่านี้

เหตุที่อังกฤษส่งสำเนาราชสาส์นพม่ามาให้ไทยในครั้งนั้น ด้วยอังกฤษกำลังเกิดอริจวนจะรบกับพม่า ประสงค์จะทำไมตรีเอาใจไทยไว้ ไม่ให้วุ่นวายทางเกาะหมากในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบพุ่งติดพันกับพม่า เรื่องทูตพม่าไปเมืองญวนคราวนั้น ครอเฟิดรู้ความละเอียด ด้วยเมื่อทูตพม่ากลับจากเมืองญวนมาถึงเมืองสิงคโปร์ ทางโน้นอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้น ทูตพม่าค้างอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ครอเฟิดถามเอาเหตุผลเรื่องราวที่ทูตพม่าไปเมืองญวน ได้ความละเอียด(๑) เรื่องราวเป็นดังนี้ คือ

เมื่อปีมะแม จัตวาศก องโดยหลำ หรือองทูหับตรึงคนหนึ่งนี้ บอกแก่องต๋ากุน(๒) ว่าในเขตแดนพม่ามีเกาะรังนกมาก ถ้าคิดอ่านไปขอซื้อรังนกจากพม่ามาส่งไปขายเมืองจีนจะได้กำไรมาก องต๋ากุนเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้ขุนนาง ๒ คนนั้นไปซื้อรังนกที่เมืองพม่า การที่องต๋ากุนแต่งขุนนางญวนไปเมืองพม่าครั้งนั้น ไม่ได้ทูลให้พระเจ้าเวียดนามมินมางทราบ ครั้นขุนนางญวน

(๑) ครอเฟิดลงไว้ท้ายเล่ม ๒ ในหนังสือเรื่องทูตที่เขาแต่ง

(๒) ในหนังสือของครอเฟิดเรียกว่า "เจ้าคุณ" ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าคำอันนี้เป็นคำที่ได้ยินจากทูตพม่า ที่จริงเห็นจะเป็นองต๋ากุนเจ้าเมืองไซ่ง่อนนั่นเอง

ไปถึงเกาะหมาก ไปพบพวกจีนพ่อค้าที่มาจากเมืองพม่า ขุนนางญวนทั้ง ๒ ไปพูดจาอวดอ้าง จนจีนพ่อค้านั้นเชื่อว่าเป็นราชทูตไปจากเมืองญวนอยากจะเอาหน้า จึงช่วยพาไปถึงเมืองพม่า พวกเจ้าเมืองรายทางส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมืองอังวะ แต่แรกพม่าไม่เชื่อว่าญวนทั้ง ๒ คนนั้นเป็นราชทูต ด้วยไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไปเป็นสลักสำคัญ จึงเอาตัวมาถามคำให้การ แต่ครั้นไล่เลียงเห็นว่าเป็นขุนนางญวนจริง พม่ากำลังอยากจะยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกอยากได้ญวนเป็นเพื่อนทำศึกตีเมืองไทยกระหนาบอีกด้านหนึ่ง จึงแต่งทูตพม่าให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง ทูตที่มานั้นเป็นพม่า ๒ คน เป็นเชื้ออังกฤษชื่อคิบสันคนหนึ่ง มาด้วยเรือของพม่า ครั้นเมื่อมาทอดอยู่เกาะหมาก เรือพ่อค้าไทยลำหนึ่งเกิดไฟไหม้ขาดลอยไปพะเรือทูตพม่าไหม้ด้วย เก็บได้แต่ราชสาส์นกับเครื่องราช-บรรณาการบ้าง ทูตพม่าจึงโดยสารเรือพ่อค้าไปยังเมืองไซ่ง่อน เข้าหาองต๋ากุน ๆ รับรองเลี้ยงดูทูตพม่า แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองเว้ ว่าพม่าแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี ขอชวนให้เข้ากันทำศึกกับเมืองไทย พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้ทูตพม่ารออยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ให้หาองต๋ากุนขึ้นไปเมืองเว้ ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่ ปรึกษากันถึงเรื่องที่พม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย ข้างองต๋ากุนเห็นควรจะรับเป็นไมตรีกับพม่า ด้วยประสงค์จะตีเอาเมืองพระตะบองไปเป็นของญวน แต่ฝ่ายองเลโบซึ่งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเป็นไมตรีดีอยู่กับไทยอย่างเดิม ไม่ควรจะคบพม่า พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็นชอบด้วยกับองเลโบ จึงไม่ยอมรับทูตพม่า เป็นแต่มีราชสาส์นและส่งเครื่องราชบรรณาการตอบแทน ให้ทูตพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่ง่อนถือกลับไป มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในหนังสือของครอเฟิดดังนี้

และการที่พม่าแต่งทูตไปเมืองญวนครั้งนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้องเลโบเสนาบดีญวนมีศุภอักษรบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ เดือน ๖ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ แปลได้ใจความว่า เมื่อ ณ ปีมะแม เบญจศก มีพม่าถือราชสาส์นและคุมเครื่องราชบรรณาการมาถึงเมืองไซ่ง่อน นายไพร่ ๔๗ นาย แจ้งว่าเรือที่มาแต่เมืองพม่าไฟไหม้เสียที่เมืองเกาะหมาก ต้องจ้างกำปั่นอังกฤษมาส่ง ในพระราชสาส์นพม่าว่าหยาบคายเป็นอันมาก ตัดเอาแต่ใจความมาบอกกราบทูลเจ้าเวียดนาม ว่าแต่ครั้งพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองได้จัดให้ราชทูตมาหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้งนี้ได้ยินว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามขึ้นครองราชสมบัติใหม่ เมืองพม่ายินดีหาที่สุดมิได้ จึงจัดขุนนางผู้ใหญ่ให้เชิญราชสาส์นมา ขอให้กรุงเวียดนามตัดทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ เสีย พม่าจะได้ทำศึกกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา แล้วมีรับสั่งพระเจ้าเวียดนามว่า จะคบค้ากับพม่าก็จะเสียทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ ไป จึงมิให้ทูตเข้าไปเฝ้า (ที่เมืองเว้) ให้กลับไปเสีย แล้วทูตพม่าอ้อนวอนให้รับเครื่องบรรณาการไว้ ขุนนางญวนพร้อมกันรับแหวนทับทิมไว้วงหนึ่ง และของทั้งปวงนั้นคืนให้ทูตไปสิ้น ณ เดือน ๓ ปีมะแม เบญจศก พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนจัดเรือส่งทูตพม่ากลับไปและจัดอีแปะเสบียงอาหารพร้อมจ่ายให้ทูต ทูตกลับไปเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นแก่ทางพระราชไมตรีจึงให้บอกข้อความเข้ามาให้กรุงเทพมหานครทราบ

การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนั้น อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุหลายอย่าง มีคำที่ญวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนามยาลองจะสิ้นพระชนม์ ได้มีรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยา ด้วยมีพระเดช

พระคุณแก่พระเจ้ายาลองในเวลาตกทุกข์ได้ยาก ได้อุปการอุดหนุนจนกลับเปนใหญ่ได้ ความที่กล่าวดังนี้อาจจะมีมูลความจริงบ้าง มีพยานเมื่อครั้งพวกแขกเมืองตานีไปชวนพระเจ้ายาลองให้เปนกบฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาลองก็ได้บอกเข้ามากราบทูลครั้งหนึ่ง มาครั้งนี้พม่าไปชวนให้ญวนเปนศัตรูต่อไทยที่จริงก็ไม่มีความจำเปนอันใดที่พระเจ้ามินมางจะต้องบอกเข้ามาให้ไทยทราบหรือไม่ยอมให้ทูตพม่าเข้าเฝ้า ที่ทำอาจจะเปนด้วยรักษาทางพระราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาลองก็ได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามเรื่องที่มีมาในพระราชพงศาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรีต่อไทย ดูเหมือนจะดีขีดคั่นเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย แต่ส่วนเมืองที่เปนประเทศราชขึ้นไทยในครั้งนั้น เช่นเมืองเขมรก็ดี ลาวก็ดี ซึ่งญวนถือว่าเปนเมืองขึ้น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ ตั้งแต่ล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ญวนไม่ได้ยอมเสียเปรียบไทยคิดขยายอำนาจญวนออกมาเสมอ จึงเปนเหตุจนถึงต้องรบกัน เมื่อในรัชกาลที่๓

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๓

ราชสาส์นและราชบรรณาการญวน

ลุศักราช ๑๑๘๗ ปีระกา สัปตศก เป็นปีที่ ๒ เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ(๑) ทูตญวนเข้ามาถึงแจ้งว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง ได้แจ้งในพระราชสาส์นแล้ว(๒) ให้ทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาช่วยการพระบรมศพฉบับหนึ่ง พระราชสาส์นทรงยินดีในการแผ่นดินใหม่ฉบับหนึ่ง รีบเข้ามาให้ทันงานพระบรมศพ ของสดับปกรณ์ คือ กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยหนัก ๓ ชั่ง แพรเกวียนสีต่างกัน ๑๐๐ ม้วน แพรสีต่างกัน ๒๐๐ ม้วน แพรโล่สีต่างกัน ๑๐๐ ม้วน ของทรงยินดี ขี้ผึ้งหนัก ๓ หาบ น้ำตาลกรวดหนัก ๕ หาบ น้ำตาลปึกหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕๐ หาบ แพรโกหวา ๑๐๐ พับ แพรแสสีต่างๆกัน ๑๐๐ ม้วน ผ้าขาว ๑๐๐ พับ

เจ้าเวียดนามให้ญวนพาอนุและราชวงศ์(๓) มาส่งเมืองเวียงจันทน์

ครั้น ณ เดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ(๔) อ้ายราชวงศ์มีหนังสือมาถึงเมืองจันเมืองซายว่า เจ้าเวียดนามให้ญวนพาอนุพาราชวงศ์มาส่ง ณ เมืองเวียงจันทน์

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๖๖

(๒) วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๘

(๓) เรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ รายละเอียดดูในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓

(๔) อาทิตย์ที่ ๒๗ กรกฎาคม

มาถึงท่าข้ามช้าง ยังทางอีก ๔ คืนจะมาถึงเมืองเวียงจันทน์ เมืองจัน เมืองซาย จึ่งแจ้งความกับพระยาพิไชยสงคราม ๆ จึ่งส่งต้นหนังสือให้คนถือไปให้พระยาราชรองเมือง ๆ ส่งหนังสือมาถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ ได้แจ้งดังนั้นก็รีบยกกองทัพขึ้นไปแต่ ณ เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ(๑) เวลาเช้า ในเดือน ๘ แรม ๖ ค่ำนั้น(๒) อนุราชวงศ์ก็ยกมาถึงเมืองเวียงจันทน์ คนมาด้วยอนุราชวงศ์ลาวประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ญวนประมาณ ๘๐ เศษ ตั้งอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์ ล่ามญวน ๒ คนจึ่งมาหาพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต ว่าเวลาพรุ่งนี้ญวนจะพาอนุราชวงศ์มาพูดจาโดยดี วันนี้เย็นไปแล้ว ครั้นเวลาเช้าญวนก็พาอนุราชวงศ์มาหาพระยาพิไชยสงคราม ณ ศาลาลูกขุน ญวนพูดว่าอนุทำความผิดหนีไปหาญวน ญวนเหมือนมารดา กรุงเทพมหานครเหมือนบิดา ๆ โกรธบุตรแล้ว มารดาต้องพามาขอโทษ ท่านแม่ทัพมาถึงแล้ว อนุราชวงศ์จะมาหาท่านแม่ทัพให้พาลงไป ณ กรุง แล้วพระเจ้ากรุงเวียดนามได้มีพระราชสาส์นไปขอโทษอนุทางเรือ อนุเคยขึ้นแก่กรุงไทยอย่างไร ญวนก็ไม่ขัดขวาง ญวนต้องเอาธุระ ด้วยเมืองเวียงจันทน์เคยไปจิ้มก้อง ๓ ปีครั้งหนึ่ง ฝ่ายอนุราชวงศ์ก็พูดจากับพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต จับเป็นปกติ อนุราชวงศ์เอาข้าวสาร หมากพลู หม้อทองเหลือง มาให้นายไพร่ทั่วกันแล้ว อนุราชวงศ์ก็กลับไปอยู่วัดพระแก้ว พระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต เชื่อถือถ้อยคำอนุราชวงศ์ประมาท หามีความสงสัยไม่ ปล่อยคนไปเที่ยวหากินเสีย หาอยู่พรักพร้อมกัน

(๑) พฤหัสบดีที่ ๓๑ กรกฎาคม
(๒) วันศุกร์ที่ ๑ สิงหาคม

อนุและราชวงศ์ยกคนเข้าล้อมกองทัพไทย

ในวันเดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ(๑) เวลาบ่ายประมาณ ๓ โมง เจ้าพระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปถึงค่ายพันพร้าว พอเวลาบ่าย ๔ โมง อนุราชวงศ์ยกคนเข้าล้อมพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิตไม่ทันรู้ตัว อ้ายพวกลาวยิงถูกพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิตกับไพร่ตายมาก ขุนหมื่นนายไพร่เห็นดังนี้ก็ตกใจวิ่งหนีจะลงเรือลาวก็เก็บเรือลอยไปเสียหมด ก็พากันโดดน้ำค่ายข้ามฟากมา ลาวก็เอาเรือมาไล่แทงฟันตายเสียมาก เหลืออยู่แต่หมื่นรักษานาเวศกับไพร่ประมาณ ๔๐–๕๐ คน ว่ายน้ำเกาะขอนไม้ข้ามมาได้

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีอยู่ที่ค่ายพันพร้าว แลเห็นเกิดฆ่าฟันกันขึ้นที่หาดทรายหน้าเมือง ก็แจ้งว่าทัพไทยเป็นอันตรายแล้วจะยกข้ามไปคนก็ยังน้อยตัว เรือก็ไม่มี พอเวลาค่ำหมื่นรักษานาเวศมาถึง แจ้งความให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีฟังทุกประการ พวกลาวชาวเมืองนครราชสีมาได้แจ้งดังนี้ ก็พากันหนีไปเป็นอันมาก

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงปรึกษาด้วยนายทัพนายกองว่า จะลงไปสู้รบที่เมืองนครราชสีมาก็ไกลนัก จะตั้งอยู่ที่พันพร้าวก็ไม่ได้คนน้อยตัว พระยาเชียงสาจึงว่า เมืองยโสธรข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ผู้คนก็มั่งคั่ง ให้ยกไปตั้งอยู่ที่นั้นเห็นจะสู้รบได้ จึงรับอาสานำทางลัดป่ามาเมืองยโสธรในเวลากลางคืนวันนั้น ฝ่ายญวนเห็นอนุทำวุ่นวายขึ้นฆ่าพวกไทยเสียไม่บอกกล่าวให้รู้ ผิดต่อรับสั่งพระเจ้ากรุงเวียดนาม พวกญวนก็พากันทิ้งอนุเสียกลับไปเมืองล่าน้ำดังเก่า บอกขึ้นไปถึงเมืองเว้

---

(๑) วันเสาร์ที่ ๒ สิงหาคม

พระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระราชสาส์นให้ทูตเข้ามาขอโทษอนุ

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระเจ้ากรุงเวียดนาม มีพระราชสาส์นให้เลง้อนฮีถือเข้ามาขอโทษอนุฉบับหนึ่ง ทูตมาถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ[(๑)] ใจความในพระราชสาส์นว่า อนุหนีกองทัพไทยเข้าไปเมืองญวน แจ้งความแก่เจ้าเมืองแง่อานว่ากองทัพกรุงยกขึ้นไปขับไล่อนุเสียจากเมือง อนุไม่รู้ว่าทำผิดสิ่งใด พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าอนุเป็นคนมีทุกข์พลัดบ้านเมืองไป จึงให้อนุอาศัยอยู่เมืองแง่อานได้ปีหนึ่ง แล้วอนุลากลับไปบ้านเมือง จึงให้ขุนนางญวนคุมไพร่พลมาส่งอนุ แต่พอพ้นเขตแดนญวน แล้วสั่งกำชับอนุว่ามาถึงบ้านเมืองแล้วให้คิดถึงตัว ให้แต่งบุตรหลานคุมเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ที่กรุงเทพมหานครตามธรรมเนียมจะได้พ้นความผิด แล้วขอให้กรุงเทพมหานครมีความเมตตาแก่อนุให้อยู่บ้านเมืองเดิมจะได้เป็นข้าขอบขัณฑสีมาทั้ง ๒ พระนครเหมือนแต่ก่อน ทูตมาถึงกรุงเทพมหานครได้ ๘ วัน

ฝ่ายพระยารามณรงค์ข้าหลวง พระยาพระเขมร บอกส่งญวนนายไพร่ ๑๘ คน ถือหนังสือเลโบเข้ามาทางเมืองเขมร ถึงเจ้าพระยาพระคลังฉบับหนึ่งความว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้จัดขุนนางญวนไปส่งอนุพ้นเขตแดนแล้วก็ได้มีพระราชสาส์นแต่งทูตเข้ามากรุงเทพ ฯ แล้ว กินเลือกเบียนบู้มีหนังสือมาถึงเลโบว่า กองทัพกรุงซึ่งรักษาฉางข้าวไม่จ่ายข้าวให้อนุกิน ราชวงศ์บุตรอนุอ้อนวอนขอข้าวบ้าง กองทัพไทยก่อเหตุก่อนเอาปืนยิงเอาพวกลาว ๆ ก็กำเริบขึ้นรบกับกองทัพไทย ๆ ก็ทิ้งเครื่องศัสตราวุธหนีไป อนุก็ไม่ติดตาม เจ้าเวียดนามให้ขุนนางญวนลงมากำชับว่า ให้อนุเก็บเครื่องศัสตราวุธที่กองทัพ

---

(๑) พฤหัสบดีที่ ๑๑ กันยายน

ไทยไว้ แล้วให้แต่งเครื่องราชบรรณาการให้ขุนนางผู้ใหญ่ ลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายที่กรุงเทพมหานคร ก็เห็นจะโปรดยกโทษให้เอาบุญ อนุจะได้รู้ว่าตัวทำผิดไว้แต่ก่อน ถ้ากรุงเทพมหานครโปรดได้ดังนี้ พระเกียรติยศก็จะยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อน

ทูตญวนกลับ

เมื่อทูตจะกราบถวายบังคมลาออกไปนั้น โปรดให้มีพระราชสาส์นและของทรงยินดีออกไปด้วย ทูตญวนไม่ยอมรับ ว่าผิดด้วยอย่างธรรมเนียมกรุงเวียดนาม ให้กรุงเทพมหานครแต่งทูตออกไปจึ่งจะชอบ จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือตอบออกไป ถึงองเลโบฉบับหนึ่ง ว่าด้วยเรื่องอนุเป็นกบฏจนมาฆ่าพระยาพิไชยสงคราม นายทัพนายกองเสีย ทูตรับหนังสือเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ได้กราบถวายบังคมลาไปเมื่อ ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ

ฝ่ายที่เมืองเวียงจันทน์ อนุเห็นพวกญวนกลับไปแล้ว ก็แต่งให้ราชวงศ์ยกกองทัพข้ามฟากไปจับเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองยโสธร แล้วจึ่งให้คนข้ามฟากไปรื้อพระเจดีย์ปราบเวียงจันทน์ที่เมืองพันพร้าวเสีย เชิญพระเสริมและพระที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลบรรจุไว้มาประดิษฐานไว้ที่เวียงจันทน์ดังเก่า

ทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีสู้รบกับทัพราชวงศ์

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีรู้ว่าราชวงศ์ยกทัพตามมา ก็จัดกองทัพออกไปบรรจบกันเข้าที่บกหวาน เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๑] ได้สู้รบกันถึงตะลุมบอน ราชวงศ์แทงถูกเจ้าพระยาราชสุภาวดีเสื้อขาด เสียดลงไป

---

(๑) เสาร์ที่ ๑๘ ตุลาคม

แต่อกจนกระทั่งถึงท้องน้อย แผลนั้นไม่ตรงเข้าไปในตัวขาดเป็นทางลงไป เจ้าพระยาราชสุภาวดีล้มลง หลวงพินิจน้องเจ้าพระยาราชสุภาวดีวิ่งเข้าไปช่วย ราชวงศ์ฟันหลวงพินิจตาย แล้วจะซ้ำเจ้าพระยาราชสุภาวดีอีก พอทนายยิงปืนไปถูกเข่าขวาราชวงศ์ล้มลง พวกบ่าวก็เข้าใจว่านายตาย เข้ายกเอานายขึ้นแคร่หามหนีไป

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้นฟื้นขึ้นเอานิ้วมือแยงเข้าไปในแผล เห็นว่าไม่ทะลุเข้าไปในท้อง ก็เรียกเอาว่านมาหยอดแผลเอาผ้าพันเข้าไว้ เปลี่ยนเสื้อเสียใหม่ แล้วก็ขึ้นแคร่ไล่ผู้คนตามราชวงศ์ไปในเวลานั้น จนกระทั่งถึงฝั่งแม่น้ำโขงก็ไม่ทัน

ทัพราชวงศ์แตกหนี

ฝ่ายราชวงศ์แตกหนีลงเรือไปถึงเมืองเวียงจันทน์ แจ้งความแก่อนุว่าได้รบพุ่งกับกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้งนี้ นายทัพนายกองเจ้าพระยาราชสุภาวดีสู้รบแข็งแรงนัก ตัวราชวงศ์กับไพร่พลได้เข้าสู้รบกับกองทัพเจ้า-พระยาราชสุภาวดีจนถึงตะลุมบอน พวกกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีไม่ท้อถอยหนีแต่สักคนหนึ่ง พากันตรงเข้ามาเอาหอกดาบไล่ฟันแทงกองทัพฝ่ายเราล้มตายลงมาก คนก็หนีเปลืองไปเกือบหมด ราชวงศ์ถูกปืนที่เข่าถูกหอกที่อกไม่เข้า เจ็บช้ำมาก เห็นเหลือกำลังที่จะสู้รบจึงหนีมา ครั้งนี้เราจะกะเกณฑ์ผู้คนไปสู้รบอีกเห็นจะไม่ได้ ด้วยอำนาจเราก็น้อยลงแล้ว คิดได้ก็แต่หนีไปพึ่งญวนอย่างเดียว อนุ ราชวงศ์ สุทธิสาร ปรึกษาเห็นพร้อมกัน

อนุหนีจากเมืองเวียงจันทน์

ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ[๑] เวลาเกือบรุ่ง อนุก็พาครอบครัวอพยพหนีจากเมืองเวียงจันทน์

(๑) วันอาทิตย์ที่ ๑๙ ตุลาคม

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดียกมาตั้งอยู่เมืองพันพร้าว ก็เกณฑ์ให้นายทัพนายกองคุมไพร่ ๖๐๐ คนข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ พออนุหนีไปเสียวันหนึ่งแล้ว นายทัพนายกองก็ติดตามไป พบแต่สุทธิสาร เจ้าเต้ เจ้าบัน เจ้าดวงจันทร์ นางคำวัน บุตรอนุ อ้ายรอด หลานอนุ อีมาลัย อีวอน ภรรยาอนุ อ้ายพรหม อ้ายเปรม หลานพระยาเชียงดี อ้ายรูป บุตรสุทธิสารที่บ้านไผ่ นายทัพนายกองจับตัวได้ เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[๑] ให้หลวงทรงวิชัยกับไพร่ ๑๕ คนคุมตัวสุทธิสารกับญาติพี่น้องลงมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่พันพร้าว นายทัพนายกองก็ยกติดตามอนุต่อไป

เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ถามสุทธิสารให้การว่า เมื่ออนุหนีไปนั้น สุทธิสาร เจ้าเต้ เจ้าดวงจันทร์ หาทันรู้ตัวไม่ ครั้นรุ่งเช้าขึ้นก็ตามอนุไปหาช้างที่บ้านดอนก็ไม่ได้ ผู้เลี้ยงช้างบอกว่าอนุเอาเสียแต่เวลาเช้าแล้ว สุทธิสารกับญาติพี่น้องก็เดินไปพบอ้ายฉิมขี่ช้างมา อ้ายฉิมแจ้งว่าอนุให้เอาช้างมารับอ้ายฉิมมาถึงสุทธิสาร เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[๒] อ้ายฉิมว่าอนุเดินรอท่าอยู่ ไพร่พลหนีเสียเป็นอันมาก เหลืออยู่แต่ราชวงศ์ เจ้าเหมน เจ้าขัติยะ อีคำปล้อง ภรรยาอนุ อีเชียงคำพี่ราชวงศ์ อีบัวภรรยาราชวงศ์ ไพร่ ๓ คน ช้าง ๕ ช้าง ม้า ๕ ม้า บ่าวราชวงศ์จะมีไปด้วยสักกี่คน อ้ายฉิมหาทันสังเกตไม่ อนุจะไปทางท่าข้ามช้าง จะไปอาศัยอยู่เมืองพวนก่อน เจ้าพระยาราชสุภาวดีแจ้งดังนั้น ก็เกณฑ์คนเพิ่มเติมให้ไปสมทบกับนายทัพนายกองที่ตามอนุไป แล้วก็แต่งให้พระพิพิธเดชะกับไพร่พลคุมตัวสุทธิสาร กับญาติพี่น้องลงมา ณ กรุงเทพมหานคร แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยกข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ ให้เลิกรื้อทำลายบ้านเมืองเสียให้สิ้น เว้นไว้แต่วัดเท่านั้น

---

(๑) พฤหัสบดีที่ ๒๓ ตุลาคม

(๒) พุธที่ ๒๒ ตุลาคม

ฝ่ายท้าวเพี้ยเมืองเวียงจันทน์ ก็พากันเข้าหาเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ จึ่งจัดคน ให้คนไปติดตามกวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันทน์ ข้ามมารวบรวมไว้ ณ ฟากพันพร้าว กำหนดจะกวาดครัวส่งมา ณ กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๑๒ คิดอ่านตัดรอนผ่อนกำลังรี้พลอนุเสียให้สิ้นมิให้ตั้งบ้านเมืองต่อไปได้ จะให้ยังอยู่แต่ป่าเปล่า

แม่ทัพไทยลวงฆ่าพวกญวน

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียดนามรู้ว่า อนุทำความวุ่นวายแก่กองทัพไทย ไม่สวามิภักดิ์ตามที่รับสั่งไว้ เกิดรบพุ่งขึ้นอีก จึ่งมีหนังสือมาถึงแม่ทัพไทยฉบับหนึ่ง ถึงอนุฉบับหนึ่ง ให้เจ้าเมืองล่าน้ำจัดขุนนางและกรมการ กับไพร่มาส่งถึงอนุและกองทัพไทย เจ้าเมืองล่าน้ำจึ่งจัดให้กายโดยทุง เลดินยุต เวียน-หูล่ามกับไพร่ญวนลาว ๕๐ คน มาลงเรือที่เมืองมหาชัยกองแก้ว ครั้นมาถึงเมืองนครพนมแจ้งว่าอนุหนีไปอยู่เมืองพวน จึ่งมีหนังสือให้แม่ทัพไทยฝ่ายพระยาวิชิตสงคราม หลวงนรา ซึ่งตั้งทัพอยู่เมืองนครพนม จึ่งบอกหนังสือมาถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ก็ให้มีหนังสือตอบไปว่าพระยาพิไชยสงครามหลวงสุเรนทรวิชิต กับไพร่ ๒๐๐ – ๓๐๐ เศษ ประมาทอยู่ก็เพราะเชื่อญวนจึ่งได้ตาย ครั้งนี้มันก็ล่อลวงทำอย่างนั้นอีก จะเอามันไว้ทำไม ให้กำจัดมันเสียให้สิ้น นายทัพทั้ง ๒ แจ้งหนังสือแม่ทัพใหญ่แล้ว ก็ให้ปล่อยไปล่อลวงญวนและไพร่ขึ้นไปจะเลี้ยงโต๊ะ ญวนสำคัญว่าจริง ก็ให้ไพร่อยู่เฝ้าเรือแต่ ๒ คน นอกนั้นพากันขึ้นไปสิ้น ครั้นไปถึงในค่ายพร้อมกันแล้ว นายทัพทั้ง ๒ ร้องขึ้นว่า พวกเราเร่งลงมือ พวกไทยก็กรูกันเข้าฆ่าญวนตาย เหลืออยู่แต่เลดินยุตกับไพร่ลาว ๒ คนถูกอาวุธเจ็บป่วยอยู่ ส่งไปให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพ

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) เจ้าน้อยเมืองพวนให้เพี้ยกลาง เพี้ยห่อไชย มาแจ้งความแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองเวียงจันทน์ว่า เจ้าน้อยเมืองพวนแต่งกองทัพออกลาดตระเวนด่านทางถึงกันทุกตำบล อนุหนีขึ้นไปจะจับส่งให้มิให้หนีไปได้ ขออย่าให้กองทัพกรุง ฯ ยกติดตามเข้าไปในเขตแดนเมืองพวนเลย ไพร่บ้านพลเมืองจะสะดุ้งสะเทือนไป

จับเจ้าอนุได้

ครั้นเดือน ๑๒ ข้างแรม เพี้ยนามโคฏ เพี้ยอุทุม มาหาเจ้าพระยาราชสุภาวดี แจ้งว่า เจ้าเมืองน้อยเมืองพวนให้ออกลาดตระเวน พบอนุครอบครัวที่น้ำไฮเชิงเขาไก่ ให้คนพิทักษ์รักษาอยู่ ๕๐ คนแล้ว ขอให้แต่งคนขึ้นไปจับโดยเร็ว เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงแต่งให้พระอินทรเดชะ พระสุพันเชียงสา เมืองกลางคุมไพร่ ๓๐๐ คนไปจับอนุ ไปถึงหาดเดือย พบพระลับและนายหนานขัติยะ หนานเมือง ท้าวมหาพรหม เมืองหลวงพระบางจับอนุกับครอบครัว พระยาพิไชย ให้มาเที่ยวสืบจับอนุไปถึงน้ำไฮเชิงเขาไก่ นายด่านเมืองพวนนำไปจับตัวอนุ อีคำแพง อีหนู อ้ายหนู บุตรอนุ กับหลานหญิงอนุคนหนึ่ง รวม ๙ คน พระอินทรเดชะ พระสุพันเชียงสา เมืองกลาง นายทัพนายกองจึ่งคุมเอาตัวอนุกับครอบครัวลงมา ส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๒) แต่ราชวงศ์นั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ซักถามอนุกับอีคำแพงพี่สาวราชวงศ์ ได้ความว่า ถูกหอกถูกปืนป่วยมากจะไปบกด้วยอนุไม่ได้ ไปถึงท่าข้ามช้างได้เรือลำหนึ่ง ราชวงศ์กับภรรยาก็ลงเรือให้บ่าวพายไป ว่าจะไปขึ้นที่เมืองมหาชัยกองแก้ว

---

(๑) ศุกร์ที่ ๒๑ พฤศจิกายน
(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๑ ธันวาคม

เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็แต่งนายทัพนายกองออกก้าวสกัดสืบเสาะติดตามราชวงศ์ทางบกทางเรือหลายทาง ก็หาได้ความประการใดไม่

ส่งอนุกับครอบครัวลงมากรุงเทพ ฯ

เจ้าพระยาราชสุภาวดี จึงให้พระอนุรักษโยธา พระโยธาสงคราม หลวงเทเพนทร์พระนคร เจ้าเมืองขอนแก่น ราชวงศ์เมืองชนบท กับไพร่ ๓๐๐ คน คุมตัวอนุกับครอบครัวลงมาส่งเมืองสระบุรี พระยาพิไชยวารีขึ้นไปตั้งรับครอบครัวและส่งเสบียงอยู่ที่นั้น ก็ทำกรงใส่อนุตั้งประจานไว้กลางเรือ ให้พระอนุรักษโยธา พระโยธาสงคราม ตระเวนลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๑) โปรดให้จำไว้ทิมแปดตำรวจ บุตรหลานผู้หญิงและภรรยาน้อยนั้นก็ส่งไปเป็นชาวสะดึงทั้งสิ้น แล้วรับสั่งว่าให้ทำที่ประจานลงที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทำเป็นกรงเหล็กใหญ่สำหรับใส่อนุ มีรั้วตารางล้อมรอบทั้ง ๔ ด้าน มีกรงเหล็กน้อย ๆ สำหรับใส่บุตรหลานภรรยาอนุถึง ๑๓ กรง มีเครื่องกรรมกรณ์คือ ครก สาก สำหรับโขลก มีเบ็ดสำหรับเกี่ยวแขวน มีกระทะสำหรับต้ม มีขวานผ่าอก มีเลื่อยสำหรับเลื่อยไว้ครบทุกสิ่ง แล้วตั้งขาหย่างเสียบเป็น เวลาเช้า ๆ ไขอ้ายอนุกับอ้ายโยปาศักหนึ่ง อ้ายโปสุทธิสารหนึ่ง อ้ายเต้หนึ่ง อ้ายปานหนึ่ง อ้ายดวงจันทร์หนึ่ง อ้ายสุวรรณ-จักรหนึ่ง อ้ายปั้นหนึ่ง บุตรอนุ ๗ คน อีคำปล้อง ภรรยาอนุหนึ่ง อ้ายสุริยะหนึ่ง อ้ายง่อนคำใหญ่หนึ่ง อ้ายปานหนึ่ง อ้ายคำบุหนึ่ง อ้ายดีหนึ่ง หลานอนุ ๕ คน รวม ๑๔ คน ออกมาขังไว้ในกรงจำครบแล้ว ให้นางคำปล้องซึ่งเป็นอัครเทพีถือพัดกาบหมาก เข้าไปนั่งปรนนิบัติอยู่ในกรง ให้นางเมียสาว ๆ ซึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีส่งลงมาอีกครั้งหลังนั้น แต่งตัวถือกระบายใส่

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๑๕ มกราคม

ข้าวปลาอาหารไปเลี้ยงกันที่ประจาน ราษฎรชายหญิงทั้งในกรุงนอกกรุงพากัน มาดูแน่นอัดไปทุกเวลามิได้ขาด ที่ลูกผัวญาติพี่น้องต้องเกณฑ์ไปทัพตายเสียครั้งนั้น ก็มานั่งบ่นพรรณนาด่าแช่งทุกวัน ครั้นเวลาบ่ายแดดร่มก็เอาบุตรหลานที่จับได้มาขึ้นขาหย่างเป็นแถวกันไปร้องประจานโทษ ต่อเวลาจวนพลบก็เอาเข้ามาจำไว้ที่ทิมดังเก่า ทำดั่งนี้อยู่ได้ประมาณ ๗ วัน ๘ วัน พออนุป่วยเป็นโรคลงโลหิตตาย โปรดให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ที่สำเหร่ การที่จะประหารชีวิตบุตรหลานญาติพี่น้องนั้น ก็สงบเงียบไป อนุนั้นเกิดเมื่อปีกุนนพศก (๑) เมื่อตายอายุได้ ๖๐ ปี

เกณฑ์ให้ต่อเรือรบ

ครั้งนั้นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เข้ามาเฝ้าช่วยในการพระบรมศพด้วย ทรงพระราชดำริว่า กองทัพฝ่ายเราไปฆ่าอ้ายญวนเสีย เจ้าเวียดนามมีความโกรธแค้นอยู่ จะไว้ใจทางทะเลไม่ได้ จึงโปรดให้เจ้าพระยานครคิดต่อเรือรบขึ้นเป็นตัวอย่างลำหนึ่ง ให้ใช้ทั้งในคลองและทะเลได้ เจ้าพระยานครจึงคิดต่อเป็นเรือปากปลาท้ายกำปั่นแปลง มีพลแจวได้ ๒ ข้างตลอดลำ ปากกว้าง ๙ ศอก ๑ คืบ ยาว ๑๑ วา ครั้นถวายตัวอย่าง โปรดแล้ว เจ้าพระยานครก็ต่อขึ้นที่หน้าบ้านลำหนึ่ง พระราชทานชื่อมหาพิไชยฤกษ์ แล้วเกณฑ์เสนาบดีเจ้าสัว เจ้าภาษี นายอากร ต่อคนละลำบ้าง ๒ คนต่อลำบ้าง ได้เรือ ๓๐ ลำ พระราชทานเงินช่วยแรงลำละ ๓๐ ชั่ง พระราชทานชื่อว่า ไชยเฉลิมกรุงหนึ่ง บำรุงศาสนาหนึ่ง อาสาสู้สมรหนึ่ง ขจรจบแดนหนึ่ง แล่นเลยลมหนึ่ง อุดมเดชะหนึ่ง ชนะชิงชัยหนึ่ง บรรลัยข้าศึกหนึ่ง พิลึกเลอสรวงหนึ่ง ทะลวงกลางรณหนึ่ง ประจญโจมทัพหนึ่ง จับโจรทมิฬหนึ่ง บินอรณพหนึ่ง ตลบ

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๐

ล่องคลื่นหนึ่ง ผื่นชลเชี่ยวหนึ่ง เที่ยวอุทกหนึ่ง กระหนกจามหนึ่ง ทรามคะนองหนึ่ง ผยองสมุทรหนึ่ง ประทุษฐเมืองพาลหนึ่ง รำบาญปรปักษ์หนึ่ง จักรอมเรนทร์หนึ่ง ตระเวนวารีหนึ่ง ตรีเพชรฆฆาตหนึ่ง พรหมาสตร์นารายณ์หนึ่ง ลอยชายเข้าเมืองหนึ่ง กระเดื่องบุญฤทธิ์หนึ่ง พาณิชภิเษกหนึ่ง เฉกเทพดาสรรค์หนึ่ง มหันตมงคลหนึ่ง แล้วปลูกโรงไว้ที่คลองบางกอกใหญ่หน้าวัดสังข์กระจายข้าม

ทูตญวนเข้ามา และทูตไทยไปเมืองญวน

ฝ่ายเจ้าเวียดนามแจ้งว่า เจ้าน้อยเมืองพวนจับอนุส่งให้แม่ทัพไทยก็ขัดเคืองให้หาขึ้นไปเฝ้า แล้วก็พาลฆ่าเสีย จึ่งแต่งให้บันชุนเวียนเป็นทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ ทูตถึง ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ความในพระราชสาส์นว่า ทุงวิไชยฆ่าพวกญวนเสีย ชิดชุมกึม หลวงนรา ยกกองทัพล่วงเกินเข้าไปเก็บส่วยในเมืองฤตือเขตแดนญวน ขอให้ส่งตัวทุงวิไชย ชิดชุมกึม หลวงนราออกไป จะได้ไล่เลียงไต่ถามดู แล้วเมืองเวียงจันท์นี้ขึ้นอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ควรจะให้สาบสูญเสีย ขอให้ตั้งเมืองเวียงจันท์นี้ขึ้นไว้ดังเก่ามีความเป็นหลายประการแจ้งอยู่ในพระราชสาส์นนั้นแล้ว ฝ่ายกรุงจะตอบพระราชสาส์นไป ทูตญวนไม่รับ ว่าให้ที่กรุงแต่งทูตออกไปจึ่งจะชอบ จึ่งได้มีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังออกไปถึงองเลโบใจความว่า ซึ่งจะจัดการตั้งเมืองเวียงจันท์นั้นเห็นยังจะช้าอยู่ และว่ากองทัพไทยยังไม่กลับมา ผู้ใดทำผิดอย่างไรก็ไม่รู้ และชื่อที่มีในพระราชสาส์นก็ผิดเพี้ยนกับชื่อไทยอยู่ ไม่รู้ว่าผู้ใดเป็นแน่ กองทัพกลับมาพร้อมเพรียงแล้วจึ่งจะไล่เลี่ยงดูก่อน ครั้นทูตได้รับหนังสือแล้วก็ลาไป จึ่งทรงพระราชดำริว่า จะไม่แต่งทูตออกไปให้เจ้าเวียดนามทราบความก็ไม่สมควร ด้วยเมืองเป็นไมตรีกัน จึ่งโปรดให้พระอนุรักษภูธร

ขุนพิทักษ์นที ขุนพิพิธโภคา เชิญพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการออกไป ทรงยินดีพระเจ้ากรุงเวียดนามในเดือน ๔ ปีชวดนั้น ความในพระราชสาส์นก็คล้ายกันกับหนังสือเจ้าพระยาพระคลังที่มีให้ทูตญวนออกไป

ราชทูตไทยกลับจากเมืองญวน
เจ้าเวียดนามตอบพระราชสาส์น

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ[๑] พระอนุรักษภูธร ขุนพิทักษ์นที ขุนพิพิธโภคา ทูตมีชื่อกลับเข้ามาถึงเจ้าเวียดนาม มีพระราชสาส์นตอบเข้ามาว่า พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียดนามคำนับมายังพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ให้ทราบ ด้วยกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่งให้พระอนุรักษภูธรกับทูตมีชื่อ จำทูลพระราชสาส์นและคุมสิ่งของออกมาทรงยินดีกับว่าด้วยความอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ มีโทษผิดหลายประการ ได้แจ้งในพระราชสาส์นแล้ว ด้วยคิดจะให้กรุงเวียดนามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทางพระราชไมตรีสนิทกันต่อไปทุกชั่วชั้นยิ่งนานยิ่งให้สนิท และบรรดาหัวเมืองขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย จะใคร่ให้รักษาเขตแดนอยู่เย็นเป็นสุข อย่าให้มีเหตุร้าวฉานกันแต่สิ่งใดได้ จะได้พึ่งบุญบริบูรณ์ทั่วกัน ทางพระราชไมตรีจะได้ดีไม่รู้สิ้นสุด แต่ก่อนเมืองเขมร เมืองเวียงจันทน์ เป็นเมืองขึ้น ได้ถวายของทั้ง ๒ พระนครตามอานุภาพ หามีผิดสิ่งใด เพราะได้พึ่งกรุงเวียดนามกับกรุงพระนครศรีอยุธยา อยุธยามีคุณเมตตาโอบอ้อมนานาประเทศทั้งปวงก็รู้ทั่วอยู่สิ้น เมื่อปีก่อนอนุเมืองเวียงจันทน์มีทุกข์อพยพมาจะนิ่งดูอยู่ไม่ควร จึงให้เข้าหยุดพักอยู่เมืองแง่อาน ภายหลังอนุอ้อนวอนขอกลับไปบ้านเมือง จึงสั่งให้เจ้าเมืองแง่อานเกณฑ์ขุนนางกับไพร่ไปส่งให้พ้นเขตแดน แล้วกำชับอนุว่า

---

(๑) วันที่ ๑ พฤศจิกายน

ไปถึงบ้านเมืองแล้วให้คิดถึงตัว ว่ากระทำผิดต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ให้แต่งคนรีบลงไปขอโทษต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา จึ่งจะควรได้เป็นข้าขอบเขตต่อไป แล้วได้ให้เลงอ้นฮือกับทูตมีชื่อ จำทูลพระราชสาส์น เข้ามาแจ้งต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยาว่า กรุงเวียดนามจัดการเมืองเวียงจันทน์ เห็นควรที่ทำคุณเมตตากับเมืองน้อย กับชอบในทางพระราชไมตรี ซึ่งจัดทั้งนี้ เห็นว่าจะแจ้งสมควรอยู่แล้ว ถ้ากรุงพระนครศรีอยุธยามีพระทัยคิดถึงทางพระราชไมตรี ให้เอาพระทัยกรุงเวียดนามเป็นพระทัยกรุงพระมหานครศรีอยุธยา เมื่ออนุทำผิดมีโทษ การควรจะรบตีประการใด ก็หาบอกให้กรุงเวียดนามรู้ไม่ ต่อกรุงเวียดนามให้เลงอ้นฮือ ทูตมีชื่อเข้าไปจนกลับมา ก็ยังเงียบอยู่ หามีทูตออกมาแจ้งความเหมือนแต่ก่อนไม่ จะว่าเป็นทางไมตรีอยู่ที่ไหน มิใช่แต่เท่านั้น เมื่อฤดูร้อนปีกลายนี้ สั่งเจ้าเมืองแง่อานให้จัดขุนนางผู้น้อยถือหนังสือขึ้นไปทำกำชับอนุ ให้ลงไปขอโทษต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา นายทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชื่อทุงวิไชย ไม่มีเหตุสิ่งใด ข่มเหงฆ่าเสีย ยังเหลืออยู่แต่เลดินยุตกับลาว ๒ คน และกล่องหนังสือว่าเอาไปส่งให้แม่ทัพ ชื่อราชสุภาวดีส่งมา ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา และเมื่อฤดูหนาวปีกลาย นายทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชื่อชิต กับคนมีชื่อยกกองทัพล่วงเข้าไปเมืองกำโลเมืองฤตือตำบลจะปล่อยให้ขุนนางข้างนอกกระทำผิดอย่างธรรมเนียมล่วงเขตแดนซ้ำเติมอย่างนี้ จะเป็นธรรมเนียมไมตรีกันอย่างไร ถึงอนุมีโทษก็ได้ตัวอนุไว้แล้ว แต่เมืองเวียงจันทน์ว่างเปล่าอยู่ทุกวันนี้ ก็ยังหาได้บอกถึงกรุงเวียดนามไม่ จะได้จัดการรวมกันตั้งเจ้าเมืองเวียงจันทน์คนใหม่ ซึ่งอนุทำผิดนั้น กระทำโทษก็ควรอยู่แล้ว เมืองเวียงจันทน์หาควรเอาไว้ให้แผ่นดินว่างเปล่าไม่ และความต้น ๓ ข้อยังหาดีไม่ กรุงเวียดนามยังคิดถึงความดีมาแต่ก่อนกว่า ๔๐ ปีเศษมาแล้ว หาได้ขัดเคืองสิ่งใดไม่ เมื่อต้นปีนี้ได้ให้

บันชุนเวียนกับทูตมีชื่อ จำทูลพระราชสาส์นเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา แจ้งราชการโดยซื่อสัตย์ จะใคร่ให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาคิดอ่านในทางพระราชไมตรีให้รอบคอบโดยสุจริต ครั้นอยู่มาเจ้าเมืองไซ่ง่อนบอกส่งสำเนาพระราชสาส์นกรุงพระมหานครศรีอยุธยาขึ้นมา ครั้นพิเคราะห์ดูในสำเนาพระราชสาส์น เห็นความเลื่อนลอย ข้อความที่สำคัญหามีไม่ แคลงอยู่แล้วคิดว่ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะผ่อนไมตรีลงไม่เหมือนแต่ก่อน ครั้นทูตออกมาถึงกรุงเวียดนาม ได้สั่งเลโบถามทูตด้วยข้อความทุงวิไชยกับความชิดชุมกึม หลวงนรา ทูตแจ้งว่าความ ๒ ข้อนี้ เมื่อทูตอยู่ ณ กรุงเทพ-มหานคร หาได้ยินข่าวคราวประการใดไม่ ถ้าจริงเหมือนทูตว่า ขุนนางนายทัพกรุงเทพพระมหานครหาพ้นความผิดไม่ และกฎหมายอย่างธรรมเนียมกรุงเทพ-พระมหานครศรีอยุธยาตรงอยู่ก็ไม่ละโทษทุงวิไชย กับคนมีชื่อผู้กระทำผิดข้อหนึ่งการที่จะจัดเจ้าเมืองเวียงจันทน์นั้น เมืองเวียงจันทน์แต่ก่อนเป็นข้าอยู่ทั้ง ๒ พระนคร บัดนี้อนุเป็นนักโทษ ชอบที่กรุงเวียดนามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาพร้อมที่จะจัดแจงตั้ง จึงจะชอบด้วยอย่างธรรมเนียมเมืองไมตรีกันและทูตแจ้งความว่า เมื่อทูตออกมาจากกรุงพระมหานครศรีอยุธยานั้น เจ้าพระ-ยาราชสุภาวดีแม่ทัพยังไม่ลงมาถึง ความทั้งนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา จะทรงคิดประการใดทูตหาแจ้งไม่ เลโบจดหมายคำทูตใส่กระดาษแผ่นหนึ่งถวาย แล้วทูตเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ได้ถามทูตที่เฝ้า ทูตกราบทูลถูกต้องกันกับจดหมายเลโบ กราบทูลว่า ทูตย่อมคิดเห็นน้ำพระทัยกรุงพระมหา-นครศรีอยุธยา กรุงเวียดนามเห็นความกับคำทูตกราบทูลต้องกัน คิดเห็นว่าน้ำพระทัยกรุงพระมหานครศรีอยุธยายังจะทรงคิดเหมือนคำทูตว่า ถ้าจริงอย่างนั้นแล้ว ทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะได้เจริญยิ่งขึ้นไป จะไม่ได้ร้าวฉานจากความดีแต่ก่อน จึงสั่งให้เลโบเลี้ยงดูทูต แต่งพระราชสาส์น จัด

สิ่งของทรงยินดีมอบให้ทูตคุมเข้ามา ขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทราบความก่อน กรุงเวียดนามจะใคร่ให้ทางพระราชไมตรีรอบคอบยืดยาว อย่าให้เสียสิ่งใด แต่นี้ไปเมืองขึ้นและนานาประเทศทั้งปวงจะได้สรรเสริญนบนอบ ๒ พระนครว่า มีทางไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย และครั้งนี้กรุงพระมหานครศรีอยุธยา จัดสิ่งของเกินออกมานั้นไมตรีอยู่ที่อย่างธรรมเนียมยุติธรรม ไม่ได้อยู่ที่สิ่งของมากและน้อย จึ่งสั่งให้เจ้าพนักงานรับสิ่งของ ๗ สิ่ง ของเหลือนั้นมอบให้ทูตคุมคืนเข้ามา กรุงเวียดนามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทางไมตรีรักใคร่กันมาแต่ก่อนฉันใด ขอให้ทางพระราชไมตรีเสมอต้นเสมอปลายเหมือนแต่ก่อน กรุงเวียดนามจัดทางพระราชไมตรีมาทางนี้ ขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงคิด จะชอบหรือมิชอบ และสิ่งของซึ่งตอบแทนไปมาถึงกันนั้นถึงจะน้อยก็เป็นทางพระราชไมตรี ทำต้องด้วยอย่างธรรมเนียมแล้ว ทางพระราชไมตรีก็จะยืนยาวสืบไปชั่วฟ้าและดิน ถ้าไม่ทำดังนี้แล้ว เหมือนทิ้งที่ดีหาที่ร้าย และการทั้งนี้กรุงเวียดนามว่ากล่าวมา เห็นถูกต้องประเพณีซึ่งตั้งอยู่ในยุติธรรมทุกประการแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะจัดประการใดก็สุดแต่กรุงพระมหานครนั้นเถิด เบื้องบนมีเทวดา เบื้องล่างนานาประเทศจะเห็นคดและตรง กรุงเวียดนามไม่ต้องว่ามากไปแล้ว พระราชสาส์นมา ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ(๑) มินมาง ๑๐(๒) ปีฉลู เอกศก

พระราชสาส์นฉบับนี้ไม่ได้ตัดรอน เพราะจะให้ท่านผู้อ่านฟังสำนวนญวนเล่น

พระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งใจความวิงวอนแต่จะขอเอาตัวพระยาณรงค-วิไชย พระวิชิตสงคราม หลวงนรา ไปอย่างเดียว แล้วลำเลิกเข้ามาว่าญวนได้

---

(๑) วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๒

(๒) หมายถึงศักราชแผ่นดินมินมางแห่งประเทศญวน

ซื่อตรงต่อกรุงเทพมหานคร พม่ามีราชสาส์นไปชวนให้เข้ามาตีกรุงเป็นศึกกระหนาบ ถ้าได้แล้วจะแบ่งเขตแดนกันคนละครึ่ง พระเจ้ากรุงเวียดนามก็มิได้รับประการหนึ่ง สำเภาหลวงแต่งไปค้าขายเมืองจีน ถูกพายุซัดเข้าเมืองญวน พระเจ้ากรุงเวียดนามก็เอาธุระเหมือนกับของพระเจ้ากรุงเวียดนามเองประการหนึ่ง เขมรป่าดง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์นั้น ตื่นกบฏ หนีเข้าไปในเขตแดนกรุงเวียดนาม ๆ สั่งให้จ่ายเสบียงอาหารให้แล้ว ให้กลับไปอยู่บ้านเมืองตามเดิม

หนังสือองเลโบถึงเจ้าพระยาพระคลังฉบับหนึ่ง ใจความว่า เมื่อต้นฤดูหนาวปีกลายนี้ ขุนนาง ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาชื่อชิดชุมกุมคุมกองทัพล่วงเกินเข้าไปในเมืองกำโล เมืองฤตือ ตำบลเป็นเขตแดนกรุงเวียดนามความ ๒ ข้อ ซึ่งกระทำผิดเกินดังนี้หาชอบที่ผู้สัตย์ธรรมจะพึงไม่ และอนุแต่ก่อนเป็นข้า ๒ พระนคร ครั้นจับตัวได้แล้วที่เมืองเวียงจันทน์จะนิ่งดูให้ว่างเปล่าอยู่จะคิดจัดตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็หาบอกออกไปให้รู้ด้วยไม่ จะได้ตั้งให้พร้อมด้วยกัน กรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะใคร่ได้แผ่นดินและไพร่บ้านพลเมืองเวียงจันทน์แต่ฝ่ายเดียวหรือ จึ่งไม่บอกออกไปให้รู้ ความข้อนี้ยิ่งสงสัยคลางแคลงเป็นอันมาก

ทรงทราบความในพระราชสาส์น และหนังสือเลโบแล้ว จึ่งทรงพระราชดำริว่า เจ้ากรุงเวียดนามขัดเคืองจนถึงลำเลิกแล้ว จึ่งคิดบัญญาบ้าขึ้นมาอย่างไรก็ไม่รู้ จะต้องแต่งทูตไปเกลี้ยกล่อมเสีย

ในปีนั้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถวายช้างสีประหลาดทอกงาเดียวช้างหนึ่ง สูง ๓ ศอก ๖ นิ้ว ถึงกรุงเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔

แรม ๓ ค่ำ[๑] พระราชทานชื่อขึ้นระวางเป็นพระบรมเอกทันต์ สรรพศุภลักษณ์ ศักดิ์ดามพคชาพรรณพิจิตร สฤษดิรัตนมงคลพาหนเลิศฟ้า

พระราชสาส์นถึงพระเจ้าเวียดนาม

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ[๒] ในปีฉลู นั้น จึ่งโปรดให้พระจักราเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปว่า ซึ่งทุงวิไชยฆ่าญวนลาวผู้ถือหนังสือ กับว่าชิดชุมกึม หลวงนรา คุมกองทัพล่วงเข้าไปในเขตแดนกรุงเวียดนามนั้น ความทั้งนี้เมื่อขุนนางผู้ใหญ่นายทัพนายกองมาถึงพร้อมกัน ได้ไล่เลียงพระยาวิชิตสงครามซึ่งคุมกองทัพเรือไปอยู่เมืองนครพนมนั้นแล้ว ได้ถามหลวงนรา หลวงจงใจยุทธ ตามเรื่องความแต่ต้นมา ซึ่งพระยาวิชิตสงครามให้ฆ่าญวนฆ่าลาวผู้ถือหนังสือที่เมืองนครพนมนั้น ก็เพราะมีเหตุเกิดขึ้นที่เมืองเวียงจันทน์ก่อน ด้วยญวนนำอนุราชวงศ์มาพูดล่อลวงไทย ไทยหลงเชื่อตามถ้อยคำญวนมาพูด อนุราชวงศ์จึ่งฆ่าพวกไทยตายเสียเป็นอันมาก ชิงเอาเมืองเวียงจันทน์ได้ พวกไทยเสียทีแก่อนุราชวงศ์ ด้วยไว้ใจเชื่อญวนจึ่งพากันตาย แม่ทัพนายกองพวกไทยมีความน้อยใจแก่ญวนนัก ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ญวนเข้ากับอนุคนผิด หาคิดถึงทางพระราชไมตรีไม่ จึ่งคิดกันให้มาล่อลวงทำการดังนี้ นายทัพนายกองเคยเข็ดที่เมืองเวียงจันทน์ หาไว้ใจญวนไม่ เมื่อแม่ทัพยกกองทัพขึ้นไปจะรบกับอนุราชวงศ์ ให้พระวิชิตสงครามเป็นแม่ทัพเรือคอยรักษาอยู่ทางแม่น้ำ ครั้นญวนลาวมาในระหว่างทัพศึกเห็นผิดประหลาด จะมาร้ายดีไม่ล่วงรู้ นายทัพนายกองสำคัญใจว่าญวนพวกนี้เป็นพวกอนุ เคยมาลวงให้ลาวฆ่าไทยที่เมืองเวียงจันทน์ จึ่งได้ฆ่าญวนลาวผู้ถือหนังสือเสีย เหลือ

---

(๑) วันที่ ๑๑ มีนาคม

(๒) วันที่ ๑๙ มีนาคม

ญวน ๑ ลาว ๒ ต้องอาวุธป่วยเจ็บลำบาก พระวิชิตสงครามส่งมาถึงแม่ทัพไทย เจ็บหนักลง ก็ตายเสียแล้ว แต่หนังสือนั้น พระวิชิตสงครามว่าใช้ให้คนลงไปค้นหาที่เรือก็หาพบไม่ ซึ่งเกิดเหตุฆ่าฟันกันล้มตายให้ทางพระราชไมตรีมัวหมองดั่งนี้ หาพอที่จะเป็นไม่ เหตุด้วยอนุคนเดียวพาให้เกิดการเป็นไปต่าง ๆ กรุงพระมหานครศรีอยุธยามีความวิตกถึงทางพระราชไมตรียิ่งนัก แล้วก็เห็นว่าไทยตายที่เมืองเวียงจันท์ก็ถึง ๒๐๐ เศษ เกือบ ๓๐๐ คน เพราะเชื่อคำญวน ไทยฆ่าญวนลาวตายที่เมืองนครพนม ๕๐ เศษ ซึ่งจะถือเอาผิดแต่ไทยข้างเดียวนั้นก็เห็นจะยังไม่เที่ยงธรรม ด้วยก่อเหตุเกิดการอันตรายขึ้นที่เมืองเวียงจันท์ก่อนเป็นความจริง ซึ่งหลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ ยกกองทัพล่วงเข้าไปถึงเมืองฦๅตือ เป็นเมืองขึ้นของกรุงเวียดนาม กองทัพไทยล่วงเกินเข้าไปนั้นเพียงนี้ เพราะเห็นว่าเมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร ๓ เมืองนี้เป็นแต่เมืองเล็กน้อยปลายเขตแดนต่อกัน แต่ก่อนมาก็เคยเป็นเมืองขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย เมืองพอง เมืองพลานขึ้นแก่เมืองขุขันธ์ เมืองชุมพรขึ้นแก่เมืองป่าสัก ภายหลังอนุมาขอเอาเมืองชุมพรไปขึ้นแก่เมืองเวียงจันท์ แม่ทัพนายกองรู้อยู่ว่า เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร เป็นเมืองขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย พระวิชิตสงครามจึ่งเกณฑ์ให้หลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ คุมไพร่ยกไปตามพวกกบฏ กับเที่ยวหาครอบครัวหัวเมืองที่ระส่ำระสายไปอยู่เมืองชุมพร จะรับกลับคืนมาอยู่บ้านเมืองตามเดิม ครั้นพบครอบครัวบ้างก็พาครัวมา หาได้เรียกเอาส่วยสาอากรแต่ผู้ใดไม่ และหัวเมืองเล็กน้อยปลายเขตแดนเช่นนี้ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะได้คิดปรารถนาที่จะให้ไปเบียดเบียนเรียกเอาส่วยสาอากรแต่บ้านเล็กเมืองน้อยนั้นหามิได้ ซึ่งหลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ ไปตามพวกกบฏและไปรับครอบครัวที่เมืองชุมพรครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าเป็นเมืองขึ้นอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงได้ไป ถ้าเป็นเมืองขึ้นเขตแดนกรุงเวียดนามฝ่ายเดียวแล้ว

นายทัพนายกองก็หาอาจล่วงเกินเข้าไปไม่ พระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระปัญญามากลึกซึ้ง ทรงตริตรองโดยสัตย์ธรรมก็ย่อมจะเห็นตลอดสิ้น มีความในพระราชสาส์นเป็นหลายประการ แจ้งอยู่ในพระราชสาส์นนั้นแล้ว

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ(๑) พระจักราราชมนตรี ทูตกราบถวายบังคมลาออกไป

ราชทูตไทยกลับจากเมืองญวน

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ พระจักราราชทูตกลับเข้ามาถึงกรุง กราบทูลว่า เจ้าเวียดนามได้ทราบในพระราชสาส์นดังนั้นก็ขัดเคืองไม่รับของทรงยินดี คืนให้ทูตกลับเข้ามาหมด มีพระราชสาส์นตอบเข้ามาใจความว่า กรุงเทพพระมหานคร ถ้ายังรักษาทางพระราชไมตรีอยู่ ขอให้เอาคนทั้ง ๓ มาทำโทษที่กลางตลาด ทางพระราชไมตรีจะไม่ม้วหมอง จึงจะยืดยาวไปภายหน้า

ความเรื่องนี้ได้มีพระราชสาส์นโต้ตอบไปมาหลายครั้งแล้ว จะกล่าวยืดยาวไปก็ป่วยการ ทุงวิไชยนั้นก็คือพระยาวิชิตสงครามซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นพระณรงค์วิชัย ญวนไม่รู้ว่ากระไร ก็เรียกชื่อเป็น ๒ คนออกไป

การจลาจลในเมืองญวน

ฝ่ายทางเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองจันทบุรี เมืองตราด แต่งให้ขุนหมื่นไปสืบราชการ และจีนที่อยู่เมืองไซ่ง่อน เมืองล่องโห้ หนีเข้ามาให้การต้องกันกับหนังสือบอกว่า ที่เมืองไซ่ง่อนองต๋ากุนมาสำเร็จราชการอยู่ตายลง เจ้าเวียดนามขัดเคืององต๋ากุนมานานแล้ว แต่ไม่รู้ที่จะทำประการใด

---

(๑) วันที่ ๑๘ มีนาคม

ด้วยเป็นคนเก่าเดิมขององเชียงสือพระราชบิดา ครั้นองต่ากุนตาย ก็ให้ข้าหลวงออกไปขุดศพองต่ากุนขึ้นทำโทษ ประจานต่าง ๆ เหมือนทำโทษคนเป็น

ขุนนางเก่าขององต่ากุน ชื่อองภอเบโคย องลันเบีย องภองาย องบงบาง เป็นผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน มีการกตัญญูต่อองต่ากุน ชักชวนสมัครพรรคพวกจับข้าหลวงกับเจ้าเมืองไซ่ง่อน องภอจันปลัดเมืองฆ่าเสีย แล้วฝังศพองต่ากุนไว้ดังเก่า จัดการบ้านเมืองเป็นกบฏขึ้นเมื่อ ณ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ องภอเบโคยเข้าอยู่ในเมืองไซ่ง่อน ตั้งตัวขึ้นเป็นงอยโซย องภอเบโคย จึงตั้งองบงบางให้เป็นเสียนหอง ตั้งโกบาให้เป็นลันบิน ตั้งขุนนางเมืองไซ่ง่อนซึ่งเข้าเกลี้ยกล่อมด้วย ๔ คนให้เป็นองตงกุน เป็นองต่ากุน เป็นองเตียนกุน เป็นองโหกุน ให้องจันเบีย เป็นองเฮากุน ธรรมเนียมเมืองญวนที่เมืองเว้นั้น ขุนนางผู้ใหญ่มีอยู่ ๕ คือ องต่ากุนหนึ่ง องตงกุนหนึ่ง องเตียนกุนหนึ่ง อง-โหกุนหนึ่ง องเฮากุนหนึ่ง แต่องต่ากุนนั้นมาเป็นข้าหลวงผู้สำเร็จราชการอยู่เมืองไซ่ง่อน องภอเบโคย องบงบางจึงให้โกบา องตงกุน องต่ากุน องเตียนกุน องโหกุน ที่ตั้งแต่งกันขึ้นให้ยกลงมาตีเมืองสมิถ่อ เมืองล่องโห้ เมืองสะแดเมืองโจฎก เมืองบันทายมาศได้ เจ้าเมืองหนีไป ตีเมืองล่องโห้จับเจ้าเมืองได้ส่งขึ้นไปเมืองไซ่ง่อน องภอเบโคยฆ่าเสีย ตีเมืองโจฎกได้ เจ้าเมืองโจฎกหนีไปอยู่ในแดนเมืองเขมร ตีเมืองบันทายมาศได้ จับเจ้าเมืองบันทายมาศฆ่าเสีย พวกจีนตั้วเหี่ยซึ่งอยู่ในเมืองบันทายมาศเห็นบ้านเมืองวุ่นวายขึ้นก็เข้าซ้ำเติมเอา

ฝ่ายโกบา องตงกุน องเตียนกุน องต่ากุน องโหกุน กลับทัพขึ้นไปเมืองโจฎก จึงคิดกลับใจปรึกษากันว่า องภอเบโคยเป็นคนชาติสกุลต่ำหาควรที่จะเป็นเจ้านายไม่ เราช่วยกันตีเอาเมืองไซ่ง่อนตัดศีรษะองภอเบโคย องบงบางไปถวายเจ้ากรุงเวียดนาม จะได้เป็นความชอบ จึงจะสมควรที่เป็นขุนนาง

สัตย์ซื่อต่อแผ่นดิน โกบา องตงกุน อาเตียนกุน องต๋ากุน องโหกุน ปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว จึงให้หลานเจ้าเมืองโจฎกไปตามเจ้าเมืองโจฎกกลับมาคิดราชการด้วยกัน เจ้าเมืองโจฎกกลับมาถึงเมืองแล้ว เจ้าเมืองโจฎกกับโกบา องตงกุน องเตียนกุน องต๋ากุน องโหกุน จึ่งเกลี้ยกล่อมญวนเมืองบันทายมาศ เมืองโจฎกได้คน ๗,๐๐๐ เศษ จะยกไปรบเมืองไซ่ง่อน องภอเบโคย องบงบางรู้ จึ่งให้กวาดเสบียงอาหารเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่น้อย กระสุนดินดำไว้ในเมืองให้ชำระพวกโกบา องตงกุน องเตียนกุน องต๋ากุน องโหกุน ซึ่งยังตกค้างอยู่ที่เมืองไซ่ง่อนฆ่าเสียเป็นคน ๖๗๐ เศษ ฆ่ามารดาองตงกุนเอาศีรษะผ่าออก ๔ ซีก แล้วเอาขี้ผึ้งปั้นห่อ เขียนฉลากปิดไปว่า เมื่อเล็กองตงกุนกินนมแม่ เดี๋ยวนี้ใหญ่ขึ้นกินเนื้อแม่ แล้วให้ญวนเอาศีรษะไปให้องตงกุน ๆ ให้ฆ่าญวนซึ่งเอาศีรษะไปให้นั้นเสีย แล้วเจ้าเมืองโจฎก โกบา องตงกุน องเตียนกุน องต๋ากุน องโหกุน ยกขึ้นไปเมืองไซ่ง่อน

ครั้น ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) องภอเบโคย องบงบาง ยกออกมารบกันนอกเมือง เว้นวัน ๑–๒ วันรบกันครั้งหนึ่ง ผู้คนล้มตายทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นอันมาก ตั้งรบกันตั้งแต่ ณ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ(๒) มาจนเดือน ๑๑ จีนญวนตายประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ

เจ้าเวียดนามทราบหนังสือบอกแล้ว จึ่งให้องเตียนกุนเป็นแม่ทัพ องทำตานดายท่านเป็นข้าหลวงกำกับทัพยกลงมา พวกองภอเบโคยทั้ง ๖ คนที่กลับใจเข้าด้วยเจ้าเวียดนามก็เข้าหาแม่ทัพเมืองเว้ เข้าล้อมเมืองไซ่ง่อนไว้ แต่จะหักเอามิได้ ก็ล้อมไว้ให้อดเสบียงอาหาร

---

(๑) อังคารที่ ๒๔ กันยายน

(๒) พฤหัสบดีที่ ๔ กรกฎาคม

โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา และเจ้าพระยาพระคลังไปรบญวน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองญวนอยู่ จึงทรงพระราชดำริว่า ครั้งองจันทร์เป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ อนุเป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ แล้วกลับแต่งขุนนางพาอนุมาตั้งบ้านตั้งเมืองอย่างเก่า ทำเหมือนเมืองเขมรเหมือนกัน มีแต่คิดเกียดกันเขตแดนฝ่ายไทย ข่มขี่ยกตัวขึ้นเป็นดึกวางเด่ ให้องเลโบมีหนังสือมาว่าให้ที่กรุงลงชื่อไปในพระราชสาส์น ว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามดึกวางเด่ ฝ่ายที่กรุงเห็นแก่ทางไมตรีก็ทำให้ตามชอบใจ ภายหลัง ก็ให้เลโบมีหนังสือมาอีกว่า ให้เอาตราหลวงสำหรับแผ่นดินประทับสำเนาพระราชสาส์นออกไป ด้วยยกตัวขึ้นเป็นใหญ่ดังนี้ จะเป็นไมตรีกันไปอย่างไรได้ จึงให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นแม่ทัพบกคุมไพร่พลทั้งในกรุงและหัวเมือง ๔๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองเขมร โปรดให้องอิ่ม องด้วงไปด้วย แล้วให้ไปช่วยพวกกบฏ ให้ไปถึงเมืองไซ่ง่อน ให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่ทัพเรือรบมีชื่อคุมไพร่พล ๑๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองบันทายมาศ ให้เข้าทางคลองขุดใหม่ไปบรรจบทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองไซ่ง่อน ให้พระมหาเทพ (ป้อม) พระราชรินทร์ (ขำ) ขึ้นไปตีเมืองแง่อานคือเมืองล่าน้ำ ซึ่งขึ้นแก่ญวน ให้เกณฑ์คนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกไปเป็นไพร่พลทหารด้วย

กองทัพได้ยกจากกรุงเทพมหานคร ณ วันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[๑] วันเดียวกันทั้ง ๓ ทัพ รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ[๒] เกิดแผ่นดินไหว ๆ ครั้งนั้นมากกว่าเดือน ๑๐ กรุงเทพมหานครก็ขาดทางพระราช

---

(๑) วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน

(๒) วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน

ไมตรีกับญวนตั้งแต่นั้นมา แล้วทรงพระราชดำริว่าเมืองหัวพันห้าทั้งหกที่ขึ้นแก่ญวนใกล้เมืองหลวงพระบาง ยังไม่มีกองทัพไปตี จึงสั่งให้กรมมหาดไทยมีตราขึ้นไปเกณฑ์ทัพเมืองแพร่หัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย ให้ได้ ๔,๐๐๐ โปรดให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปพร้อมกันกับเจ้าเมืองหลวงพระบาง ถึงเมืองหลวงพระบาง ณ เดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ[(๑)] ปีมะเส็ง เบญจศก พักคอยกองทัพหัวเมืองอยู่

ฝ่ายทัพเรือเจ้าพระยาพระคลังยกไปตีเมืองบันทายมาศ สู้รบกันอยู่วันหนึ่ง ญวนก็ลงเรือหนีไปเมืองโจฎก กองทัพก็ข้ามไปทางคลองขุดใหม่ไปตีเมืองโจฎก ได้รบกันอยู่ ๒ วันกับคืนหนึ่ง พวกไทยลุยบึงเข้าไปทางหลังเมืองได้ ญวนเห็นดังนั้นก็พากันอพยพลงเรือหนีไป ทัพไทยได้เมืองโจฎกขึ้นตั้งอยู่

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชายกลงไปถึงเมืองเขมร องจันท์ไม่สู้รบอพยพครอบครัวลงเรือหนีไปเมืองไซ่ง่อน จึงแบ่งกองทัพให้อยู่เป็นเพื่อนองอิ่ม องด้วง ตั้งเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรอยู่ที่เมืองพนมเปญ

เจ้าพระยาบดินทรเดชายกลงไปจะข้ามลำน้ำโขง ที่เมืองบาพนม เดินบกไปเมืองไซ่ง่อน ครั้นรู้ข่าวว่าเจ้าพระยาพระคลังตั้งอยู่ที่เมืองโจฎก ก็ยกไพร่พลลงไปปรึกษาราชการกันที่เมืองโจฎก เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงปรึกษาเจ้าพระยาพระคลังว่า ทางลำแม่น้ำจะลงไปเมืองไซ่ง่อนเป็น ๒ แควอยู่ ด้วยลำแม่น้ำโขงลงมาถึงทะเลสาบเมืองเขมรแล้ว แยกออกที่บาพนมเป็น ๒ แควๆ ข้างซ้ายมือลงไปเมืองสะแดกล่องโห้ออกปากน้ำเมืองไซ่ง่อน และทางนั้นตื้นฤดูนี้เรือใหญ่ไปไม่ได้ แควข้างขวามือลงไปเมืองโจฎกแล้วแยกเป็น ๒ แควไปออกปากน้ำเมืองปาสักลำหนึ่ง แยกไปออกปากน้ำเมืองสมิถ่อ ก็แผ่นดินใน

---

(๑) อาทิตย์ที่ ๒ กุมภาพันธ์

ระหว่างแม่น้ำทั้ง ๒ แควขนาบนั้นมีคลองเล็ก ๆ ลัดไปได้หลายตำบล เรือใหญ่เดินไม่ได้ เดินได้แต่คลองวามะนาวคลองเดียว ด้วยคลองโตเท่าแม่น้ำใหญ่ เกาะที่นั้นจึงเรียกว่า เกาะแดง แต่เป็นหน้าที่ของท่าน ก็ต้องเดินบกตัดไปทางบาพนมไปตีเมืองไซ่ง่อน แต่เดี๋ยวนี้มาพบเจ้าคุณเข้าแล้วจะทิ้งเสียก็ไม่ได้ ด้วยเจ้าคุณยังไม่เคยทัพศึก ก็จะต้องไปทางเรือด้วยช่วยกัน แต่ทางบกนั้นจะให้แต่เจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกุล พระยาสีหราชเดโช พระยาพิไชยสงคราม และพวกทัพเมืองเหนือไปก็ได้ เจ้าพระยาพระคลังเห็นชอบด้วย เจ้าพระยาพระคลังจึงเรียนเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ครัวญวนจับไว้ได้มากแต่ชายฉกรรจ์ ๘๐ คนเศษ การข้างหน้ายังมีต่อไปมากอยู่ จะจำไว้ที่เมืองโจฎกก็ไม่ไว้ใจ จะส่งเข้าไปกรุงเรือใหญ่ก็ไม่มี มีแต่เรือรบจะทำประการใดดี เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงว่าเจ้าคุณกลัวบาปอยู่ก็ไว้ธุระดิฉัน จึงเรียกพระ-สุรินทรามาตย์มาสั่งว่าอ้ายญวนผู้ชายฉกรรจ์มีอยู่เท่าไรให้แจกเหล้าไปสำเร็จโทษเสียให้หมด แต่ครอบครัวของมันนั้นให้กวาดส่งลงไปเมืองบันทายมาศเสียให้สิ้น

กองทัพไทยกับกองทัพญวนเข้าสู้รบกัน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงแต่งให้พระยาราชนิกูล (เสือ) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) คุมกองทัพหัวเมืองเหนือและเมืองนครราชสีมา รวมเป็นคน ๗,๐๐๐ เศษ ยกข้ามไปทางบาพนม เดินตรงไปช่วยเมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้เรือเชลยเมืองเขมรกับเจ้าพระยาพระคลังรวมทัพกันไปทางเรือ ให้เจ้าพระยาพลเทพเป็นแม่ทัพหน้าล่วงไปก่อน ไปตามลำน้ำโจฎกเลี้ยวคลองวามะนาว พอพบทัพองทำตาน องจันเบีย มาตั้งรับอยู่ด่าน

ปากคลองข้างใต้ เมื่อ ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[(๑)] ได้สู้รบกันอยู่วัน ๑ ทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา ทัพเจ้าพระยาพระคลังลงไปทันก็เข้าระดมยิงทัพญวน ญวนก็สู้รบอยู่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พวกทัพบกซึ่งขี่เรือเล็กขึ้นตั้งค่ายบกประชิดค่ายญวนทั้ง ๒ ฟาก ญวนก็เข้าตีแตกไป แล้วทัพเรือฝ่ายไทยก็เข้ารุกไล่ยิง ทัพเรือญวนน้อยตัวกว่าก็ล่าถอยไปตั้งรับอยู่ปากคลองข้างเหนือทางจะลงไปเมืองสะแดก ที่นั้นเป็นค่ายเก่า ญวนมาตั้งรับทัพพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงเทพหริรักษ์แต่ก่อน ญวนซ่อมแซมไว้เป็นค่ายด่านไม่รื้อถอนเสีย การครั้งนี้ญวนได้อาศัยค่ายนั้นมั่นอยู่

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง เห็นทัพญวนล่าถอยไปแล้ว ก็จัดให้พระยาณรงคฤทธิโกษา พระยาวิเศษสงคราม ไปปิดปากคลององเจืองไว้ จะมิให้ญวนเอาเรือรบลัดตัดหลังมาได้ แล้วให้บาทหลวงเป๋ที่ไปด้วยพระยาวิเศษสงครามเกลี้ยกล่อมญวนเข้ารีต ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในคลององเจืองประมาณ ๓๐๐ เศษ ยอมสมัครเข้าเกลี้ยกล่อมด้วยสิ้นทั้งบ้าน แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชา สั่งให้เอาตัวปลัดยกกระบัตรเมืองสระบุรี ซึ่งทิ้งค่ายแตกหนีญวนไป กับหัวหมื่นตำรวจกรมนอกซ้ายนายหนึ่ง เป็นเชื้อสายของท่านอยู่ด้วย เมื่อเวลารบกับญวนอยู่นั้น ลงเรือช่วงไปแอบหางเสืออยู่ท้ายเรือรบท่านไปเห็นเข้า สั่งให้จับเอาตัวมาให้ เอาไปประหารชีวิตทั้งปลัดยกกระบัตรเมืองสระบุรีทั้ง ๓ คนด้วยกัน แล้วก็ยกตามญวนลงไปถึงปากคลองวามะนาวตั้งประชิดกันอยู่ ให้กองทัพออกจับญวนมาได้คนหนึ่ง ถามให้การว่า องเตียนกุนให้องทำตานดายท่านกับองจันเบียคุมคน ๓,๐๐๐ เป็นแม่ทัพมาแทนตัว ๆ นั้นล้อมเมืองโซ่งอนอยู่ ครั้นเวลาค่ำญวนก็ปล่อยแพไฟลงมาเป็นอันมากปรารถนาจะเผาทัพเรือ ก็ไม่ได้ไหม้แต่สักลำหนึ่ง เพราะญวนทำการไม่ถูก

---

(๑) อังคารที่ ๒๑ มกราคม

ปล่อยแพลงมาเหมือนอย่างลอยกระทงเล่น ก็ลอยเป็นทิวไปตามสายน้ำ ไม่ได้ถูกเรือแต่สักลำหนึ่ง

ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง ปรึกษากันว่า ญวนตั้งค่ายบก เอาเรือทอดกั้นขวางแม่น้ำไว้ จะต้องตีหักลงไปให้พร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ ญวนจึ่งจะไม่ช่วยกันได้ ครั้นปรึกษากันแล้ว จึ่งสั่งให้นายทัพนายกองเตรียมการไว้ให้เสร็จ ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ(๒) เวลา ๓ ยาม เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็คุมทัพบกเข้าปล้นค่ายญวน เจ้าพระยาบดินทรเดชาต้อนคนลุยขวากหนามเข้าไปจนถึงเสาค่ายญวน ๆ ก็จุดพลุขึ้นรอบค่ายสว่างเห็นตัวกันถนัด ญวนก็วางปืนใหญ่ปืนคาบศิลาระดมมาต้องทัพไทยล้มตายเป็นอันมาก จะปีนค่ายเข้าไปมิได้

ฝ่ายทัพเรือ เจ้าพระยาพระคลังก็เข้าตีทัพเรือญวนพร้อมกัน ญวนก็ยิงปืนสู้รบเป็นสามารถ นายทัพนายกองฝ่ายไทยก็ถอนสมอลงไป เรือพระยาอภัยโนฤทธิ์ (บุนนาค) ลำหนึ่ง เรือพระอนุรักษโยธาลำหนึ่ง แต่เรือพระยาท้ายน้ำลำหนึ่งนั้น ถอนสมอขึ้นแล้วเข้าไปแอบตลิ่งอยู่ เรือพระยาอภัยโนฤทธิ์ เรือพระอนุรักษโยธานั้นแจวลงไปไม่เห็นเรือข้างหลังตามไปก็ถอยหลังมาเสีย เจ้าพระยาพระคลังก็ลงเรือแง่ทรายพลแจว ๒๐ เที่ยวไล่เรือรบให้ถอนสมอลงไปโดยเร็ว คนในลำเรือถอนสมอขึ้นแล้ว ก็ไปไล่ลำอื่นต่อไป ครั้นท่านห่างไปแล้วก็ปล่อยสมอลงไปเสียดังเก่า เรือเจ้าพระยาพลเทพ พระยาราชวังสัน พระยาเพชรบุรี ว่าแต่ที่เป็นผู้ใหญ่ พระยา พระ หลวง เป็นนายลำอื่นอีกเป็นอันมาก แต่เห็นผู้ใหญ่ไม่ลงไป ก็ถอนสมอไม่ขึ้นเสียทั้งนั้น ถอนขึ้นมาที่หนึ่ง ก็ปล่อยลงไปเสียหนึ่ง ถ้าเห็นเรือไปเร่งรัด ก็ทำเป็นถอนสมอนั้นไม่ขึ้น ญวนเห็นว่าทัพเรือไม่ลงไปแล้ว ก็เอาเรือมาระดมกันขึ้นไปช่วยค่ายบก

---

(๑) อังคารที่ ๒๘ มกราคม

(๒) พุธที่ ๒๙ มกราคม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาซึ่งเข้าตีค่ายญวนเหลือกำลัง ผู้คนก็ล้มตายลงมาก ก็สั่งให้ล่าถอยออกมา เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังปรึกษากันว่า นายทัพนายกองไม่กลัวแม่ทัพใหญ่ดังนี้ จะทำการศึกสงครามไปที่ไหนได้ ให้เอาตัวผู้ที่ขลาดมาฆ่าเสียให้สิ้น เอาผู้น้อยที่กล้าแข็งแรงตั้งขึ้น เอาเครื่องยศให้แก่มัน ยกเข้าตีอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังจึงว่า ซึ่งโปรดดังนี้ก็ชอบอยู่ แต่ท่านเหล่านี้เป็นผู้ใหญ่ ๆ ที่กินพานทองก็หลายนาย จะฆ่าเสียเห็นจะไม่ได้ จะเกิดภัยขึ้นข้างหน้า เดี๋ยวนี้เสบียงอาหารกระสุนดินดำก็น้อยลงแล้วก็เป็นเทศกาลฤดูเดือน ๔ น้ำน้อย การทำไปไม่ตลอดโทษก็มี จะกลับก็ยาก ถ้าจะรับสั่งเอาโทษตามอัยการศึกเหมือนอย่างทำแก่ท่านเหล่านี้ก็ตายเปล่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ถ้าอย่างนั้นก็ได้แต่ล่าถอยอย่างเดียว ปรึกษาตกลงแล้ว ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ(๑) ก็ถอนคนค่ายบกลงเรือแง่ทรายเซลยมาก่อน แล้วเรือรบมีชื่อก็ล่าตามมาต่อภายหลังถอนสมอขึ้นได้โดยเร็ว ญวนเข้ารีต อยู่ในคลองงองเจืองก็ลงเรือแง่บันล่องอพยพตามกองทัพมาสิ้น ทัพบกขึ้นรักษาอยู่เมืองโจฎก ทัพเรือก็ผ่อนกันเข้าคลองขุดมาเมืองบันทายมาศก่อน

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังยังอยู่ที่เมืองโจฎก ครั้นรุ่งขึ้น ณ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ(๒) เห็นทัพเรือญวนยกตามมาทอดอยู่ใต้เมืองโจฎก เรือค่าย ๑๕ ลำ เรือแง่โอ เรือแง่ทราย ๓๐ ทอดห่างเมืองอยู่ประมาณ ๒๐ เส้น ครั้นรุ่งขึ้นแรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ญวนก็ยกเข้าตีเมืองโจฎก คนประจำหน้าที่ก็วางปืนป้อมและกำแพงเชิงเทินระดมยิงไป ญวนก็มิได้ท้อถอย แจวผ่านหน้าเมืองขึ้นมา เหมือนไม่มีปืนยิง ด้วยกลองแม่ทัพยังตีเร่งอยู่ถอยไม่ได้ ขึ้นมาเหนือเมืองจึงเอาเรือจอดเข้าที่ตลิ่ง หมายจะขึ้นบกยกเข้าหัก

---

(๑) ศุกร์ที่ ๓๑ มกราคม

(๒) จันทร์ที่ ๓ กุมภาพันธ์

เอาเมือง พวกกองทัพก็เอาปืนตับคาบศิลาไปนั่งยิงที่ตลิ่ง ถูกญวนตายเป็นอันมาก เรือแม่ทัพเห็นดังนั้นก็ตีกลองให้ล่าถอย พวกญวนจึงได้เอาขอนลูกกลิ้ง ๆ ไปตามแคมนอก ให้เรือเอียงตะแคงขึ้นรับลูกปืน ลอยเรือลงไปถึงเรือแม่ทัพญวนแล้ว

ฝ่ายพวกทัพเรือเข้าคลองมาถึงกลางย่าน น้ำน้อยพอครือท้องเรือ ชิงแย่งกันจะไปก่อน เรือก็อัดกันเข้าไปไม่ได้ เจ้าพระยาพระคลังทราบแล้ว จึงสั่งให้กองช้างไปชักลากเรือจนตกลึกหมดแล้ว ก็ให้ช้างเดินบกมาทางเมืองกำปอด

อ้ายเขมรกำเริบขึ้น ก็เข้าฆ่าพวกกองช้างเสีย ตีชิงเอาช้างไปได้สิ้น

ญวนถอยทัพจากเมืองโจฎก

ฝ่ายเจ้าพระยาพระคลัง ครั้นญวนเข้ามาตีเมืองโจฎกไม่ได้ ญวนถอยลงไปแล้ว ก็ลงเรือเร็วตามเรือใหญ่ ออกมาพักอยู่เมืองบันทายมาศ ให้เรือเร็วไว้คอยสืบราชการอยู่เป็นเพื่อนกัน ๒ ลำ ภายหลังเจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกให้เรือเร็วมาแจ้งราชการว่า ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) อ้ายญวนยกเข้ามาตีเมืองโจฎกอีกครั้งหนึ่งก็ถูกปืนยับเยินไปอีก เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะล่าถอยไปเมืองเขมร จะเอาปืนใหญ่ของญวนอุดชนวนลงน้ำเสียให้หมด เจ้าพระยาพระคลังแจ้งดังนั้นแล้วก็กวาดครอบครัวเมืองบันทายมาศ เมืองกำปอด เมืองกะพงโสม ได้บ้างเล็กน้อย ก็ยกเข้ามาพักอยู่เมืองจันทบุรี และญวนเข้ารีตที่ซุ่มซ่อนอยู่เมืองโจฎกรู้ว่าพวกเข้ารีตคลององเจืองสมัครมาหมด ก็ออกหากองทัพ เจ้าพระยาพระคลังก็เอาเรือเชลยให้พวกเข้ารีตเข้ามา ครั้นถึง

(๑) พฤหัสบดีที่ ๖ กุมภาพันธ์

กรุงเทพพระมหานคร ก็โปรดให้ไปอยู่ที่เหนือบ้านเขมรเข้ารีตริมวัดส้มเกลี้ยง โปรดให้สักว่าญวนสวามิภักดิ์

เขมรเป็นกบฏ

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชายกกองทัพกลับไปเมืองเขมรเดินไปตามทาง อ้ายเขมรก็ออกลอบฆ่าพวกกองทัพที่บอบช้ำเมื่อยล้าอยู่เสียเป็นอันมาก เจ้าพระยาบดินทรเดชาโกรธ ก็ให้หยุดกองทัพลงไว้เที่ยวค้นป่าได้ครอบครัวเขมรก็คลอกเสียสิ้น แล้วไปพักอยู่เมืองเชิงกะชุม ได้ข่าวว่าเขมรเป็นกบฏขึ้นทุกเมือง ฆ่าพวกกองทัพที่รักษาเมืองอยู่นั้นตายเป็นอันมาก จึงแต่งให้คนถือหนังสือไปถึงองอิ่ม องด้วง พระพรหมบริรักษ์ พระยาราชโยธา หลวงราชเสนา พระยาอภัยภูเบศร ที่เมืองพนมเปญ ว่าให้รื้อกำแพงเมืองแล้วให้กวาดครอบครัวขึ้นมาเสียเถิด ครั้นแม่ทัพนายกองแจ้งดังนั้นแล้ว ก็รื้อกำแพงเมืองกวาดครัวแขก จีน เขมรมาถึงค่ายกะพงหลวง พวกครัวแขก จีน เขมรกำเริบขึ้นได้สู้รบกับกองทัพ พาครัวของตัวหนีไปได้ กองทัพกันเอาครัวจีนเข้ามาได้ ๕๐๐เศษ ลงมาเมืองบัตบองส่งเข้ามา ณ กรุง ก็โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองนครชัยศรี แล้วพระยาราชโยธา พระยาอภัยภูเบศร นายทัพนายกองจึงถอยมาตั้งอยู่เมืองโปริสาท

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงถอยมาจากเมืองเชิงกะชุม มาอยู่ที่เมืองโปริสาท แล้วพระยาพิษณุโลก พระยามหาธิราช เจ้าเมืองเชิงกะชุมกวาดครอบครัวตามมาเป็นคน ๒,๐๖๙ คน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ที่เมืองโปริสาทแจ้งว่า ช้างพลายสีประหลาดของจันทร์ช้าง ๑ เมื่อองจันทร์จะหนีไป ให้ปล่อยเสียที่ป่าหลังเมืองพนมเปญ

(๑) เสาร์ที่ ๑๕ กุมภาพันธ์

จึ่งบนบานให้เขมรไปเที่ยวค้นหาได้มาไปพักอยู่ที่เมืองบัตบอง ช้างนั้น สีก้าน สัตตบุษย์ จักษุ ขน เหมือนช้างเผือก

ฝ่ายพระยาราชนิกูล เจ้าพระยานครราชสีมา ยกไปเกือบจะถึงเมืองไซ่ง่อน เห็นพวกเขมรญวนกำเริบขึ้น เข้ามาลอบฆ่าพวกกองทัพเนือง ๆ ก็จับเขมรได้ไล่เลียงได้ความว่า ทัพบกทัพเรือล่าถอยไปแล้ว พระยาราชนิกูลแม่ทัพนายกองจึ่งปรึกษากันว่า ได้ข่าวดังนี้ก็เห็นจะจริง ด้วยกิริยาเขมรผิดประหลาดกว่าเมื่อแรกยกมา ก็ถอยล่าลงมาถึงแม่น้ำโขง เรือที่ข้ามไปนั้นก็หายไปสิ้น พระยาพิไชยสงครามชื่อเพชร เป็นผู้ฉลาดในการช่างต่าง ๆ จึงคิดทำแพผูกติดกันตีแตะดาดหลังแพออกไป แล้วทอดสมอเป็นระยะ ๆ จนถึงฝั่งฟากโน้นเหมือนขึงทุ่นข้ามแม่น้ำ จึ่งข้ามคน ช้างม้าโคกระบือนั้นจูงเลียบแพมาในน้ำขึ้นถึงฝั่งพร้อมกัน

กองทัพไทยเข้าตั้งในเมืองบัตบอง

ฝ่ายพระยานครสวรรค์คุมทัพ ๑,๐๐๐ มิได้สามัคคีรสด้วยเจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกูล พระยานครสวรรค์ไม่ช่วยทำแพ ก็พาคนในกองทัพของตัวเดินเลียบแม่น้ำโขงจะไปข้ามที่เมืองลาว ญวนเขมรก็ตามไปทัน ได้สู้รบกัน ญวนเขมรฆ่าเสียสิ้น

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งแต่งคนไปสืบทัพเจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกูล ได้ความว่าข้ามฟากโขงมาได้แล้ว ญวนเขมรก็ตีตัดทัพ ได้สู้รบกับญวนเขมรล่าถอยไป ทัพเจ้าพระยานครราชสีมายกมาตั้งอยู่พรหมศก ทัพพระยาราชนิกูล พระยาจ่าแสนยบดี พระยาพิไชยสงคราม ยกมาตั้งอยู่บ้านอินกุมาร แขวงเมืองกะพงสวาย แต่ทัพพระยาสีหราชเดโชหายไป สืบยังหาได้ความไม่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่าจะตั้งอยู่เมืองโปริสาท ขัดสน

ด้วยเสบียงอาหาร จึ่งกวาดครอบครัวเมืองลงมาตั้งอยู่เมืองบัตบอง แต่ครั้งนั้นหนีเข้าอยู่ในป่าระนามมาก ได้มาแต่น้อย แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือไปถึงพระยาราชนิกูล เจ้าพระยานครราชสีมา ให้เร่งคิดอ่านกวาดครอบครัว แขวงเมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย และเมืองรายทางขึ้นไปไว้ที่เมืองนครราชสีมา เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะให้ได้ในฤดูฝนนี้

ลุศักราช ๑๑๙๖[(๑)] ปีมะเมีย ฉศก เป็นปีที่ ๑๑ ฝ่ายองเตียนกุนแจ้งว่ากองทัพไทยเลิกกลับมาหมดแล้ว ก็ให้องจันทร์เบยี่คุมไพร่ญวน ๑,๐๐๐ พานักองจันทร์มาตั้งอยู่เมืองพนมเปญก่อน ตัวนั้นก็ยกขึ้นไปล้อมเมืองไซ่ง่อนอยู่

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ส่งช้างองจันทร์เข้ามาถึงกรุง ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ[(๒)] โปรดให้ทำขวัญสมโภชแล้วขึ้นระวางเป็นพระยามงคลหัสดิน คชินทรสีก้านสัตตบุษย์ กัมพุชพ่ายแพ้ภินิหาร สู่สมภารสมโพธิอโยธยาพาหนะนาถ วรวิลาศเลิศฟ้า

ฝ่ายพระมหาเทพ พระราชรินทร์ ยกขึ้นไป พระมหาเทพไปตั้งอยู่เมืองนครพนม พระราชรินทร์ไปตั้งอยู่เมืองหนองคาย พระมหาเทพมีใบบอกลงมาว่า จะไปตีเมืองล่าน้ำ ยกกองทัพไปถึงด่านกือเหิบเป็นทางช่องแคบ เดินกองทัพลงไปมิได้ จึ่งไปตีได้เมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร แต่เมื่อเดือน ๓ ข้างขึ้น ปีมะเส็ง เบญจศก[(๓)]นั้นแล้ว กวาดได้ครอบครัวข้ามฟากมา คน ๖,๐๐๐ เศษ ส่งมาเมืองนครราชสีมา แต่ ณ วันเดือน ๔ ปีมะเส็ง เบญจศก ขึ้น ๕ ค่ำ ๖ ค่ำแล้ว

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๗๗

(๒) วันศุกร์ที่ ๔ เมษายน

(๓) วันที่ ๑๑ – ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๖

ฝ่ายพระราชรินทร์บอกลงมาว่า พระราชรินทร์กับพระปทุมเทวา เจ้าเมืองหนองคาย พระพิทักษ์เขตขัณฑ์ นายทัพนายกองยกขึ้นไปบ้านโพธิ์งาม ได้แต่งให้คนไปสืบราชการเมืองพวน ได้ความว่า ญวนมาอยู่รักษาเมืองพวน ๕๐๐ คน ญวนกับเพี้ยเมืองแสนคุมไพร่ ๒๐๐ คนมารักษาเมืองเชียงดี พระราชรินทร์จึงมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงขวางให้พันลูกท้าวมาบอกว่า ญวนมาอยู่ ๕๐๐ คน คุมอุปฮาดไปอยู่เมืองสุย ๑๐๐ คน เจ้าเมืองเชียงขวางออกมาอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ และจัดทัพไว้ ๑,๐๐๐ คน ช่วยกันระดมฆ่าฟันญวนตาย ๓๐๐ เศษ จับเป็นได้ ๔๑ คน

ฝ่ายทัพเจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) มีบอกลงมาว่า ได้ยกขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบางพักคอยกองทัพอยู่ เมื่อ ณ วันเดือน ๓ ข้างแรม เดือน ๔ ข้างขึ้น กองทัพเมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองแพร่ ยกขึ้นไปถึงเจ้าเมืองหลวงพระบาง จัดให้อุปราชแสนท้าวเพี้ยลาวมีชื่อ คุมกองทัพเมืองหลวงพระบาง ๒,๐๐๐ คนเข้ามาบรรจบกองทัพ ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก[๑] ได้ยกกองทัพออกจากเมืองหลวางพระบางไปขึ้นเมืองแถง

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก[๒] พระยาสวรรคโลก หลวงมหาใจภักดิ์ พระพิจิตร หลวงมหาดไทย หลวงสุภาวดี เมืองพิษณุโลก พระแก้ว พระวังขวา เมืองแพร่ เจ้าอุปราช พระยาเชียงเหนือ พระยาเมืองแผนเมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองบอกส่งตัว เจ้าอุปราช เจ้าโงน เจ้าด้วงเมืองพวนลงมาถึงเมืองหลวงพระบาง ใจความว่า พระยาสวรรคโลก นายทัพนายกองไทยลาวยกจากเมืองหลวงพระบางขึ้นไปถึงด่านหลวงแต่ ณ วันเดือน ๔

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๗๖

(๒) พ.ศ. ๒๓๗๗

แรม ๓ ค่ำ(๑) ยังอีกวันหนึ่งจะถึงด่านท่าดือ พระยาสวรรคโลก เจ้าราชบุตร พระยาเชียงเหนือ เมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองปรึกษาพร้อมกัน ให้พระยาเมืองแผนซึ่งขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองพวนว่า กองทัพกรุงยกขึ้นไปเป็นอันมาก พระยาเมืองแผนกลัวว่าเมืองพวนจะเสียบ้านเมืองครอบครัวไพร่พลแล้ว อย่าให้เจ้าเมืองพวนสู้รบกรุงเทพมหานครเลย ให้เจ้าเมืองสวามิภักดิ์เป็นข้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยดีเถิด แล้วเมืองพวนกับเมืองหลวงพระบางจะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันสืบไป

เจ้าเมืองพวนยอมสวามิภักดิ์

ฝ่ายเจ้าเมืองพวน เจ้าอุปราช มีหนังสือตอบพระยาเมืองแผนมาว่า ซึ่งพระยาเมืองแผนมีหนังสือมานั้น ข้าทั้งปวงมีความยินดีหาที่สุดมิได้ แล้วว่าพระราชรินทร์และเจ้าเมืองหนองคายก็ได้มีหนังสือมาเกลี้ยกล่อมด้วยฉบับหนึ่ง เจ้าเมืองพวนทราบความแล้ว ได้ให้พันแสนบุตรพระยาเชียงดีมารับกองทัพพระราชรินทร์ทางท่าข้ามช้าง แล้วแต่งให้เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เจ้าด้วง ออกมาคอยรับกองทัพพระยาสวรรคโลก เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง ณ บ้านซวด พระยาสวรรคโลกได้แจ้งหนังสือเจ้าเมืองพวนแล้ว นายทัพนายกองยกไปทางด่านท่าดือ

เจ้าเมืองพวนรับรองกองทัพไทย

ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ(๒) พบเจ้าเมืองสุย นายไพร่ ๑๓ คน มาบอกว่า เจ้าเมืองพวนใช้ให้ออกมาคอยรับกองทัพเข้าไปในเมืองพวนแล้ว

(๑) อังคารที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๖

(๒) ศุกร์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๖

เจ้าเมืองสุยก็นำกองทัพเข้าไปถึงบ้านสอด เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ย เมืองพวนกลัวพระยาสวรรคโลกและนายทัพนายกองจะไม่ไว้ใจ จึ่งให้เก็บเครื่องศัสตราวุธมาส่งให้พระยาสวรรคโลกที่บ้านสอดแล้ว แจ้งความว่า เจ้าเมืองพวนให้มาคอยรับท่าน และว่าญวนมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองสุย ๑๐๐ คน ขอให้ท่านรีบยกไปตีเสียโดยเร็ว

กองทัพได้ยกไปตีค่ายญวน ณ เมืองสุยแตกไปแล้ว จะเข้าไปตีค่ายญวน ณ เมืองพวน ครั้นเวลากลางวันนายทัพนายกองยกติดตามขึ้นไปทันญวนซึ่งแตกหนีไปรับอยู่ที่น้ำงึม ญวนต่อสู้รบกันกับกองทัพ ๆ เอาปืนยิงและพุ่นแทงญวนตาย ๔๗ คน ยังเหลือญวนอยู่อีก ๕๓ คนแตกหนีไป กองทัพลาวพวนเมืองก่าง เมืองสุย ติดตามญวนต่อไป ครั้นเวลาเย็นกองทัพพระยาสุโขทัยยกขึ้นไปถึงพร้อมกันที่เมืองสุย ครั้นเวลาค่ำเจ้าเมืองพวนมีหนังสือมาถึงเจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เมืองก่าง เมืองสุย ใจความว่า เจ้าเมืองพวนท้าวเพี้ย ได้รับกองทัพพระราชรินทร์เข้าไปในเมืองพวนแต่ ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ(๑) ปีมะเส็ง เบญจศก ครั้นเวลา ๓ ยามเศษ เจ้าเมืองพวนรับกองทัพพระราชรินทร์เข้าล้อมจับองตุพ องญวน ซึ่งรักษาอยู่ในเมืองพวนนายไพร่ ๔๐๐ คน พวกลาวเมืองพวนจับฆ่าเสียสิ้นแล้ว แต่ญวน ๑๐๐ คนซึ่งไปตั้งค่ายรับรักษาอยู่ ณ เมืองสุยนั้น เจ้าเมืองพวนก็ได้มีหนังสือมาบอกให้เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เจ้าด้วง เมืองก่าง เมืองสุย พร้อมกันจับฆ่าเสียให้สิ้น

พระยาสวรรคโลกจัดให้หลวงนาเมืองสวรรคโลก เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง แต่งให้พระยาเมืองแผน เมืองหลวงพระบาง พระเมืองแก้ว เมืองแพร่ ให้พระวังขวาเมืองแพร่คุมเอาตัวเจ้าอุปราช เจ้าโงน เจ้าด้วง มาส่งเจ้าเมือง

(๑) วันศุกร์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์

หลวงพระบาง แจ้งราชการต่อเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพใหญ่ แต่ตัวเจ้าราชบุตรเมืองพวนนั้น พระยาสวรรคโลกเอาตัวนำกองทัพขึ้นไปเมืองพวน แล้วเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพใหญ่ให้นายทัพนายกองทั้งปวงเร่งรีบยกขึ้นไปตีแต่บรรดาเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้สิ้นเชิง แต่ตัวเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางนั้นให้กลับขึ้นไปรวบรวมครอบครัวแล้ว เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพกับเจ้าเมืองหลวงพระบางแต่งให้ท้าวคำสุก ท้าวคำมงคล เมืองหลวงพระบาง กับไพร่ ๑๕ คนพาเจ้าโงนเจ้าด้วง และคำให้การเจ้าอุปราช กับทองคำก้อนหนัก ๑๓ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ของเจ้าอุปราชเมืองพวนลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

พระยาอภัยภูเบศรถึงอสัญกรรม

ฝ่ายราชการข้างเมืองเขมร รับสั่งให้มีตราออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า พระยาอภัยภูเบศรเจ้าเมืองบัตบองถึงอสัญกรรมแล้ว จะตั้งแต่งกรมการผู้ใหญ่ขึ้นเป็นเจ้าเมืองก็จะได้ แต่ทรงเห็นว่า นักองอิ่ม นักองด้วงเป็นเชื้อสายเจ้านายเขมรอยู่ที่นั้นแล้ว ก็ควรจะยกย่องขึ้นให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองต่อไป จะได้เป็นที่นับถือพวกเขมร โปรดให้นักองอิ่มเป็นผู้ว่าราชการเมืองบัตบอง นักองด้วงไปว่าราชการเมืองมงคลบุรี พระยาราชนิกูลเจ้าพระยานครราชสีมา กวาดครอบครัวเขมรเอาไปไว้บ้านเมืองฝ่ายเรา แล้วก็ให้เจ้าพระยานครราชสีมากลับไปบ้านเมือง เจ้าพระยาบดินทรเดชากับพระยาราชนิกูล ให้เข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพพระมหานคร แล้วมีตราให้หาเจ้าพระยาพระคลังเข้าปรึกษาราชการ เจ้าพระยาพระคลังเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๖

กรมหลวงเสนีบริรักษ์สิ้นพระชนม์

ฝ่ายที่กรุงเทพพระมหานครนั้น กรมหลวงเสนีบริรักษ์ประชวรสิ้นพระชนม์ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ(๑) โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่วัดอมรินทราราม แล้ว ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ(๒) ได้ชักพระศพไปสู่พระเมรุ ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ(๓) พระราชทานเพลิง

แต่งคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพันห้าทั้งหก

ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมาแต่งคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพันห้าทั้งหก ก็รับว่าจะมาสวามิภักดิ์ เจ้าพระยาธรรมาอยู่จนเข้าฤดูฝนและป่วยลงก็เลิกทัพกลับลงมา ณ กรุงเทพฯ ครั้นหายป่วยแล้วเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพก็เข้ามาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาว่า กองทัพยกขึ้นไปตีได้เมืองพวนแล้ว นายทัพนายกองกับกองทัพเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปจะตีเมืองหัวพันห้าทั้งหก ได้ความว่าเจ้าเมืองท้าวเพี้ยไพร่พลเมืองหัวพันห้าทั้งหก อพยพครอบครัวหนีไปจากบ้านเมือง จึงแต่งให้เพี้ยศรีอรรคหาดปากเหือง ซึ่งเคยเป็นล่ามเมืองหัวพันห้าทั้งหกมาแต่ก่อน ให้ขึ้นไปสืบข่าวพวกหัวพันห้าทั้งหก เพี้ยศรีอรรคหาดมีหนังสือลงมาถึงนายทัพนายกองว่า เพี้ยศรีอรรคหาดขึ้นไปถึงเมืองเหียม เจ้าเมืองเหียม เมืองห้อ เมืองขำเหนือ เมืองขำใต้ เมืองซวน เมืองโสย เมืองเชียงค้อ แต่งท้าวเพี้ยมาหาเพี้ยศรีอรรคหาด ว่าเจ้าเมืองท้าวเพี้ยเมืองหัวพันห้าทั้งหก คิดพร้อมใจกันจะสวามิภักดิ์ กลับคืนมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพพระมหานครเหมือนแต่ก่อน เจ้าเมืองท้าวเพี้ยทั้งปวงจะแต่งคนลงมาหาเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ ณ เมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองจึงงดกองทัพไว้หาได้ยกขึ้นไป

---

(๑) วันที่ ๗ มิถุนายน

(๒) อังคารที่ ๒๑ ตุลาคม

(๓) พฤหัสบดีที่ ๒๓ ตุลาคม

ตีเมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่ พอเข้าฤดูฝน กองทัพจึ่งเลิกกลับลงมากรุงเทพพระมหานคร

เกณฑ์ต่อเรือป้อมอย่างญวน

แล้วจึ่งมีรับสั่งว่าจะถูกหลอกลวงพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกเสียดอกกระมัง ถ้าเป็นดังนั้นก็จะเสียพระเกียรติยศ จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาธรรมายกกองทัพกลับขึ้นไปใหม่ เจ้าพระยาธรรมาได้ยกขึ้นไปเมื่อเดือนอ้าย แล้วทรงพระราชดำริถึงการพระนครไม่ไว้พระทัย กลัวญวนจะยกเข้ามาตอบแทนบ้าง จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กอง ขอแรงข้าราชการ เจ๊สัว เจ้าภาษีนายอากรต่อเรือป้อมอย่างญวนขึ้น ๘๐ ลำ ครั้นเรือแล้วเอาไว้ที่กรุง ๔๐ ลำ ไปขุดอู่ทำร่มไว้ที่คลองสารหงส์ จ่ายไปรักษาหัวเมืองชายทะเล ๔๐ ลำ พระราชทานเงินค่าเรือลำละ ๒๐ ชั่ง

เจ้าพระยาพระคลัง
เป็นแม่กองสร้างเมืองจันทบุรีและวัดโยธานิมิต

ครั้นการเรือแล้ว เมื่อเดือนอ้าย โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กองไปสร้างเมืองจันทบุรี เจ้าพระยาพระคลังให้รื้อกำแพงเมืองเก่าเสีย เพราะด้วยอยู่ลึกเข้าไปนัก ไม่เป็นที่รับรองข้าศึก จึ่งสร้างเมืองใหม่ขึ้นเนินวงด้วยบ้านราษฎรอยู่ลึกเข้าไป ข้างหลังเมืองเป็นที่ป้องกันครอบครัวพลเมืองได้ แล้วจึ่งสร้างวัดขึ้นสำหรับเมืองวัดหนึ่ง ชื่อวัดโยธานิมิต แล้วให้จมื่นราชามาตย์ชื่อขำ ไปทำป้อมที่แหลมด่านปากน้ำป้อมหนึ่ง ชื่อป้อมภัยพินาศ ที่เขาแหลม-สิงห์ป้อมเก่าทำเสียใหม่ป้อมหนึ่ง ชื่อป้อมพิฆาฏปัจจามิตร แล้วโปรดให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ชื่อช่วง ต่อกำปั่นขึ้นลำหนึ่ง ปากกว้าง ๑๐ ศอก เป็น

ตัวอย่าง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ช่วง) นำเข้ามาถวาย พระราชทานชื่อว่า แกล้วกลางสมุทร แล้วโปรดให้กลับไปต่อใหม่อีกลำหนึ่ง ปากกว้าง ๔ วา พระราชทานชื่อว่า ระบิลบัวแก้ว

สร้างป้อมเมืองฉะเชิงเทราและป้อมคงกระพัน

ฝ่ายที่กรุง โปรดให้กรมหลวงรักษรณเรศรไปสร้างป้อมกำแพงที่เมืองฉะเชิงเทราขึ้นอีกตำบลหนึ่ง ที่เมืองสมุทรปราการนั้นก็โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร กรมหมื่นเสพสุนทร กรมหมื่นณรงคหริรักษ์ เป็นแม่กองไปรักษาเมืองสมุทรปราการ ทำการที่ยังค้างอยู่ต่อไป ได้ทำกำแพงเชิงเทินขึ้นโอบหลังมาปลายปีกกา แล้วขุดคูล้อมกำแพงด้านหลังเมือง ที่ปากคลองบางปลากดนั้นก็สร้างป้อมขึ้นอีกป้อมหนึ่ง ชื่อป้อมคงกระพัน เป็นทางเข้ามาปากน้ำสงขลาได้

องเตียนกุนจับองภอเบโคยกับพรรคพวกได้

ฝ่ายองเตียนกุนไปล้อมองภอเบโคยกับพวกกบฏที่เมืองไซ่ง่อนจนถึง ๙ เดือน พวกกบฏเมืองไซ่ง่อนอดอาหาร จึ่งได้แตกหนีออกมาหากองทัพ แต่องภอเบโคยกับพรรคพวกที่เป็นกบฏนั้น จับได้ตัวให้ส่งไปเมืองเว้ เจ้าเวียดนามให้ฆ่าเสีย องเตียนกุนจึ่งยกทัพมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญ แล้วก็แต่งให้ญวนบ้างเขมรนุ่งห่มเป็นญวนบ้าง ไปช่วยรักษาเมืองใหญ่ ๆ ที่ทางทัพไทยจะลงไปได้ คือเมืองโปริสาท เมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย ทุก ๆ เมือง ด้วยเข้าใจว่าไทยจะยกทัพไปตีเมืองเขมรอีก

องจันทร์ถึงพิราลัย

ครั้น ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๑) องจันทร์ป่วยเป็นไข้พิษถึงแก่พิราลัย อายุได้ ๔๔ ปี เมื่อได้เป็นเจ้าเมืองเขมรอายุได้ ๑๖ ปี อยู่ในสมบัติ ๒๘ ปี องจันทร์ไม่มีบุตรชาย มีแต่บุตรหญิง ๔ คน ชื่อนักองแบน นักองมี นักองเภา นักองสงวน ญวนยกเจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ คน ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน องแบนเป็นบุตรผู้ใหญ่ มารดาชื่อนักเทศ เป็นน้องสาวพระองค์แก้ว พระองค์แก้วกับนักเทศตกเข้ามาอยู่เมื่อองจันทร์หนีไปเมืองญวน ครั้นญวนตั้งเจ้าผู้หญิงขึ้นเป็นเจ้า ญวนก็อยู่กำกับว่าราชการด้วย เจ้ากรุงเวียดนามคิดจะเอาเมืองเขมรเป็นสิทธิ์ของตัว จึงมีหนังสือลับมาถึงองเตียนกุน ให้ว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ ว่าเมืองเขมรมีแต่เจ้าผู้หญิง จะว่าราชการให้ยืดยาวไปไม่ได้ พระเจ้ากรุงเวียดนามจะให้พระราชบุตรมาเสกด้วยนักองแบน จะให้ครองเมืองเขมรต่อไป พระยาพระเขมรผู้ใหญ่ผู้น้อยแจ้งดังนั้นก็อ้อนวอนองเตียนกุนว่า เขมรกับญวนผิดชาติต่างภาษากันแล้วก็เป็นเมืองน้อย ไม่คู่ควรจะเสกด้วยเมืองใหญ่ พวกเขมรไม่ยอมให้เจ้านายผู้หญิงเป็นภรรยาเจ้านายฝ่ายญวน องเตียนกุนเห็นว่าพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ผู้น้อยพูดจาขึ้นขัดแข็งแรง ก็เกรงอยู่ว่าจะหักหาญเอา เขมรก็จะเป็นกบฏขึ้น จะระงับลงยาก ก็สงบความอยู่

พระยาพระเขมรขอเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพ

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา แต่งคนให้ไปสืบราชการที่เมืองโปริสาท ได้ความว่าองจันทร์ตายแน่แล้ว พระยาพระเขมรผู้ใหญ่ผู้น้อยก็สอดหนังสือลับมาว่า จะขอเข้ามาเป็นข้าพึ่งพระบารมีบรมเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่สมัครเป็นข้าญวน จึงบอกเข้ามา ณ กรุง ขอเสนาบดีผู้ใหญ่ออกไปช่วยคิด

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๔ มกราคม

ราชการที่เมืองบัตบอง ได้ทรงทราบแล้วดำรัสว่า เมืองเขมรคราวนี้จะเป็นหายนะ องจันท์ก็ยังหนุ่มอยู่ มาตายเสียในระหว่างทัพศึกดังนี้ เป็นที่นักหนา ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาคิดเอาเมืองเขมรคืนมาขึ้นกับกรุงให้ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน ถ้าไม่ได้ดังนั้นก็ให้กระทำเมืองเขมรเป็นป่า เอาผู้คนมาใส่บ้านเมืองเสียให้ได้ ซึ่งจะให้เสนาบดีผู้ใดดีกว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปก็ไม่มีตัวแล้ว จึงโปรดให้พระยาราชสุภาวดี (โต) ออกไปเป็นผู้ส่งลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ขัดสน พระยาราชสุภาวดีไปตั้งอยู่ที่เมืองกระบินทร์บ้าง เมืองปราจีนบ้าง ได้ส่งข้าวเกลือออกไปเมืองบัตบองเนือง ๆ

ขุนตระเวนนาเวศกับพวกญวนจับได้

ฝ่ายจมื่นมนเทียรพิทักษ์ จมื่นมหาดเล็ก ซึ่งตั้งอยู่ที่เกาะกง แต่งให้ขุนตระเวนนาเวศ นายเพ็ง กับจีน ๑๓ คน ลงไปสืบราชการเมืองบันทายมาศ พบเรือตระเวนญวน ๆ จับไปได้ไปส่งที่เมืองบันทายมาศ องตุมผู่ให้ถามก็สารภาพว่า จมื่นมหาดเล็กให้ลงมาลาดตระเวนสืบราชการ องตุมผู่ถามว่าเมื่อเข้าจับได้สู้รบหรือไม่ ขุนตระเวนนาเวศว่าไม่ได้สู้รบ ยอมให้จับโดยดี องตุมผู่ถามพวกเรือตระเวนญวนว่าไทยได้สอดเครื่องหรือไม่ พวกเรือตระเวนญวนว่าไม่ได้สอดและไม่ได้สู้รบ แล้วองตุมผู่บังคับให้เอาตัวไปจำไว้ บอกขึ้นไปเมืองเว้

เจ้าพระยาพระคลังให้ล่ามแปลหนังสือขององตุมผู่

พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางมีหนังสือรับสั่งมาว่า เขาไม่ได้สู้รบให้ปล่อยไป ให้คืนทรัพย์สิ่งของเขาไปเสียให้หมด องตุมผู่ก็ให้ชำระเอาทรัพย์สิ่งของและเรือมอบให้ขุนตระเวนนาเวศมาด้วยฉบับหนึ่ง ขุนตระเวนนาเวศเข้ามาถึงเมืองจันทบุรีนำเอาหนังสือมาส่งเจ้าพระยาพระคลังให้ล่ามญวนที่เมือง

จันทบุรีแปลออก มีความในหนังสือว่า ญวนคิดถึงพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น ได้ช่วยทำนุบำรุงพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองมาจนได้เป็นเจ้าแผ่นดินญวน ๆ ไม่สู้รบ เมื่อญวนทิ้งเมืองบันทายมาศเสีย ไปตั้งอยู่เมืองโจฎก ครั้นกองทัพกรุงยกไปถึงเมืองโจฎกก็ทิ้งเมืองโจฎกเสีย ไปตั้งอยู่ปากคลองวามะนาว กองทัพกรุงไปถึงปากคลองวามะนาว ก็ทิ้งคลองวามะนาวเสีย มาตั้งอยู่ค่ายเจียนทราย ไทยเรียกว่าเกาะแตง แม่ทัพนายกองญวนเห็นว่าถอยหนีให้ถึง ๓ ครั้งแล้วจึงได้สู้รบ ไทยก็ถอยไปเอง ถ้าพระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางยังมีใจคิดพยาบาทอยู่ ขณะเมื่อกองทัพญวนชนะได้ท่วงที มีไพร่ทหารอยู่ถึงสิบหมื่น มีเรือรบอยู่ถึง ๑,๐๐๐ ลำ ตีกระหนาบไปทั้งบกทั้งเรือพร้อมกัน จะไม่ได้ชัยชนะหรือ ญวนถือรับสั่งพระเจ้าเวียดนามยาลองอยู่จึงไม่ได้ไล่ตาม ด้วยพระเจ้าเวียดนามยาลองมีรับสั่งประกาศไว้ให้รู้ทั่วกันทั้งบกทั้งเรือ ให้รักษาแต่เขตแดนไว้ อย่าให้ก่อเหตุนอกเขตแดนออกไป บอกกล่าวไว้เป็นคุณชั่วพันปี เพราะฉะนี้ญวนจึงไม่ทำอะไรแก่ไทย

ครั้นพิเคราะห์ดูความข้อนี้เห็นจะไม่จริง ที่เมืองบันทายมาศ เมืองโจฎก คลองวามะนาว ญวนก็สู้รบเป็นสามารถทุกแห่ง การที่ถอยทิ้งเมืองไปนั้นก็เพราะผู้คนมีน้อย เกณฑ์ไปล้อมพวกกบฏเมืองไซ่ง่อนอยู่เป็นอันมาก สู้ไม่ได้จึงได้ทิ้งเมืองบันทายมาศ เมืองโจฎก ปากคลองวามะนาวเสีย ครั้นกองทัพล่าถอยมา ญวนก็ตามตีลงมาที่เมืองโจฎก ได้รบกันถึงสองครั้ง

ปรึกษาเรื่องจัดเมืองหัวพันห้าทั้งหก

ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมายกขึ้นไปถึงเมืองพิชัย พบท้าวคำอ่อนพาพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกลงมาถึงเมืองพิชัย เจ้าพระยาธรรมาเห็นว่าเป็นผู้น้อย จึง

พาเอาตัวกลับขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง ครั้นถึงเมืองหลวงพระบาง เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ เจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช นายทัพนายกองปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าเมืองหัวพันห้าทั้งหกเหล่านี้ แต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ เป็นหัวเมืองปลายเขตแดน ข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพพระมหานคร หาได้เป็นเมืองขึ้นของเมืองออกญวนไม่ อนุเป็นกบฏต่อกรุงเทพพระมหานครหนีไปพึ่งญวน อนุเอาเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปยกให้ขึ้นกับญวนเหมือนกับเมืองพวน ญวนจึ่งครอบงำเอาเมืองพวน เมืองหัวพันห้าทั้งหกเหล่านี้ไว้ ครั้นกองทัพยกขึ้นไปปราบปรามเมืองพวนเมืองหัวพันห้าทั้งหกกลัวกองทัพ จึ่งคิดอ่านกันกลับใจจะมาขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง เป็นข้าขอบขัณฑสีมาตามเดิม ครั้นจะให้กองทัพยกไปตีเมืองหัวพันห้าทั้งหก บ้านเล็กเมืองน้อยเหล่านี้ก็จะยับเยินเสียเปล่า จึ่งให้เพี้ยศรีอรรคหาดพาพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกที่มาให้กลับไปบอกให้เจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่มาหาจึ่งจะรับ เพี้ยศรีอรรคหาดไปแล้วพาเจ้าเมืองเหียมกับปลัดเมืองหัวเมือง ปลัดเมืองซวน ท้าวพลเมืองชำเหนือ ท้าวเพี้ยมีชื่อจึ่งพากันลงมาหาเจ้าพระยาธรรมา เจ้าเมืองหลวงพระบางแจ้งความว่าเจ้าเมืองท้าวเพี้ยหัวเมืองพันห้าทั้งหก ปรึกษาพร้อมกันทุกเมือง จะสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมา จะทำราชการสนองพระเดชพระคุณขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง เมืองชำใต้ เมืองโสย เมืองเชียงค้อ จะจัดกันให้ตามมาภายหลัง เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพจึ่งให้พาตัวเจ้าเมืองเหียม กับปลัดเมืองหัวเมือง ปลัดเมืองซวน ท้าวพลเมืองชำเหนือ ท้าวเพี้ยมีชื่อ ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพพระมหานคร จึ่งให้ถามเจ้าเมืองเหียม ปลัดเมืองหัวเมือง ปลัดเมืองซวน ท้าวพลเมืองชำเหนือ ให้การว่าแต่ก่อนเมืองหัวเมือง เมืองชำเหนือ เมืองเชียงค้อ เมืองโสย เมืองชำใต้ เมืองซวน เมืองเหียม กับหัวเมืองขึ้น ๔๑ เมือง เป็นเมืองขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์มาแต่เดิม หาได้ขึ้นกับญวนไม่ ครั้นเมื่ออนุ

คิดประทุษร้ายต่อกรุงเทพพระมหานคร สู้รบกองทัพมิได้ อนุแตกหนีไปเมือง ญวน อนุจึงเอาเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปยกให้ขึ้นกับเมืองญวน ญวนจึงแต่งขุนนางมาจัดการบ้านเมือง ให้เมืองหัวพันห้าทั้งหกขึ้นกับเมืองซือเง เมืองซือแทง เจ้าเมืองท้าวเพี้ยพวกหัวพันห้าทั้งหกหามีที่พึ่งไม่ กลัวญวนจึงต้องเสียส่วยให้แก่ญวนต่อมา

เมื่อปีมะเส็ง เบญจศก กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกขึ้นไปตีเมืองพวน กลัวกองทัพจะไปตีบ้านเมืองหัวพันห้าทั้งหก เจ้าเมืองท้าวเพีย เมืองหัวพันห้าทั้งหก คิดพร้อมกันสวามิภักดิ์กลับคืนมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพพระมหานครฝ่ายเดียว ไม่ขึ้นกับญวน จะขอทำราชการขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง จะได้พึ่งพระบารมีพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไปเหมือนแต่ก่อน จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วดำรัสว่า เมืองหัวพันห้าทั้งหกเหล่านี้เป็นแต่ช่วงเมืองกึ่งเมืองอยู่ปลายเขตแดน หาได้ร่วมคิดเป็นกบฏกับอนุไม่ ไปพึ่งเมืองญวนก็เพราะอนุชักนำเอาไป บัดนี้เมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่คิดขัดแข็งกลัวกองทัพจะย่ำยีบ้านเมือง ปรึกษากันกลับใจมาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑ-สีมาเหมือนแต่ก่อน อ่อนน้อมโดยดี เจ้าเมืองเหยียมกับปลัดเมือง ท้าวเพีย ก็ได้ลงมาถึงกรุงเทพพระมหานคร ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานุสัตย์แล้ว ก็ต้องงดกองทัพซึ่งจะไปตีเมืองหัวพันห้าทั้งหกไว้ ดูใจพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปก่อน เมื่อพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกสวามิภักดิ์จงรักภักดีโดยสุจริต บ้านเมืองก็จะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป เมื่อพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่มีความสัตย์สุจริตกลับขึ้นแข็งบ้านเมือง ไม่ทำตามอย่างธรรมเนียม เมืองหัวพันห้าทั้งหกเหล่านี้นั้นก็หาพ้นมือทแกล้วทหารกองทัพฝ่ายเราไม่ ซึ่งเมืองหัวพันห้าทั้งหกทำราชการขึ้นกับเมืองหลวงพระบางนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระ-

หม่อมให้เมืองหัวพันห้าทั้งหกทำราชการขึ้นกับเมืองหลวงพระบางตามสมัคร จึ่งให้ท้าวคำอ่อน ท้าวเล็ก ท้าวพัน พาพวกหัวพันห้าทั้งหกกลับขึ้นไป มีตราบังคับขึ้นไปว่าให้แต่งคนไปสืบสวนดูพวกเมืองหัวพันห้าทั้งหกเหล่านี้ มันแตกร้าวจากฝ่ายเราไปหลายปี เพิ่งจะกลับใจมาสวามิภักดิ์โดยกลัวกองทัพจะเป็นการโดยสุจริตหรือจะคิดเป็นใจ ๑ ใจ ๒ ประการใดก็ยังไม่รู้ ถึงมาตรว่ามันจะสวามิภักดิ์จริง มันยังไม่สนิทกับเมืองหลวงพระบาง จึ่งให้เกณฑ์กองทัพเมืองหัวพันห้าทั้งหกมาสมทบทัพเจ้าเมืองหลวงพระบาง ไปตีเมืองพวน ถ้ามันสวามิภักดิ์โดยจริง มันก็จะยกมาตามกะเกณฑ์ไป ถ้ามันไม่ไว้ใจฝ่ายเรา กลัวว่าจะลวงจับเจ้าเมืองและไพร่ประกันไว้ มันจะคิดไปโดยกลัวต่าง ๆ จะไม่ยกกองทัพมาเหมือนว่ากล่าวไป ความก็จะเป็นที่สงสัยเคลือบแคลง ก็เห็นมันจะไม่สมัครโดยแท้ ให้คิดเกลี้ยกล่อมเมืองที่ยังไม่ได้มา ให้ลงไปเผ้าให้สิ้นเชิง ถ้าการผันแปรไปอย่างใด จะได้มีตราขึ้นมาต่อภายหลัง

องเตียนกุนเตรียมฝึกซ้อมทหารญวนทหารเขมร

ในปีมะแม สัปตศก นั้น เมื่อ ณ วันเดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ(๑) เจ้าเวียดนามมีหนังสือมาถึงองเตียนกุนว่า เมืองเขมรทั้งปวงก็ได้เป็นบ้านเมืองของญวนเสร็จแล้ว ให้องเตียนกุนเกณฑ์ญวนเขมรรักษาบ้านเมืองเขตแดนไว้ให้มั่นคง ถ้ารักษาบ้านเมืองเขมรไว้ได้ดีแล้ว จะให้องเตียนกุนเป็นใหญ่ในเมืองเขมร องเตียนกุนจึ่งมีหนังสือไปถึงองอานภู และเจ้าเมืองกรมการทั้งปวงให้รักษาเขตแดนบ้านเมืองให้มั่นคง อย่าให้เสียไปได้ ถ้าบ้านเมืองเสียไปจะเอาโทษถึงตาย องเตียนกุนก็ตั้งฝึกหัดทหารญวนเขมรอยู่ที่เมืองพนมเปญ จึ่งทำกฎหมายสำหรับทัพแจกไปทุกกองทุกหัวเมืองว่า กองหนึ่ง ไพร่ ๕๐๐ คน

(๑) เสาร์ ที่ ๒๑ พฤศจิกายน

แล้วให้มีจันเกอติดเบียนคนหนึ่ง พอเกอคนหนึ่ง ถ้ามีการศึกสงครามให้ไพร่ถือปืน ๒๐๐ คน ถือทวน ๒๐๐ คน ตัวนายคุมไพร่ ๑๐ คน ถือธงสำหรับทัพไพร่ยังเหลืออยู่ ๑๐๐ คน จ่ายใช้สอยในกำลังหมวด ๑๐ คน หามกลอง ๒ คน ถือม้าล่อบ้าง กั้นร่มจันเกอบ้าง กั้นร่มพอเกอบ้าง ให้ฟังเสียงกลอง เสียงม้าล่อ สังเกตดูธงใหญ่จะให้ทำอย่างไรก็ให้ทำตามสัญญาณ ถ้าไพร่กลัวข้าศึกให้นายสิบฆ่าเสีย ถ้านายสิบกลัวให้จันเกอ พอเกอฆ่าเสีย ถ้าได้รบนายถูกอาวุธป่วยเจ็บหรือตาย ให้บ่าวที่แข็งแรงเข้าแทนนาย ถ้าจันเกอ พอเกอ ป่วยหรือตายในระหว่างศึก ก็ให้องโดย องกายผู้ใดมีสติปัญญาก็ให้ตั้งขึ้นเป็นจันเกอหรือพอเกอคนหนึ่ง ถ้าไม่ทำตามบังคับนี้โทษถึงตาย ไพร่ตายมากน้อยเท่าไรเสียงกลองยังไม่ให้ถอย ถอยออกมาโทษถึงตาย นายกองก็ดี จันเกอก็ดี พอเกอก็ดี ไพร่หนีไปไม่บอกแม่กองใหญ่โทษถึงตาย ถ้าพวกไทยกองทัพยังตกอยู่บ้านใดเมืองใด ก็ให้เขมรสืบจับเอาตัวส่งไปให้แม่ทัพใหญ่จนสิ้น อย่าให้เหลืออยู่แต่สักคนหนึ่งได้

ครั้นมาถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๓ ในปีมะแมนั้น นักองด้วงมีแม่นางคนหนึ่ง ชื่อนักแป้น เป็นบุตรพระยาสุภาธิบดี มีครรภ์สมภพบุตรชายคนหนึ่งชื่อนักองราชาวดี

ข้าหลวงออกไปทำบัญชีเขมรป่าดง ๓๑ เมือง

ทรงพระราชดำริถึงลาวฝ่ายตะวันออกเขมรป่าดง ยังไม่ได้จำนวนบัญชีชายฉกรรจ์เป็นแน่ว่ามากน้อยเท่าใด จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปทำบัญชีเขมรป่าดง เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองศรีทันดอน เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองป้ตบือ รวม ๑๓ เมือง

ให้พระมหาเทพ (ป้อม) ซึ่งเป็นพระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ (ขำ) ขึ้นไปชำระบัญชีคนเก่าและคนที่ข้ามมาใหม่ พระยามหาอำมาตย์ชำระตัวเลข เมืองนครพนม บ้านท่าอุเทน เมืองสกลนคร เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ เมืองคงเจียม เมืองสะเมีย เมืองสารวัน เมืองคำทองใหญ่ รวม ๑๒ เมือง พระพิเรนทรเทพชำระเลข เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง รวม ๖ เมือง

เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ ได้ยกไปเมื่อ ณ เดือน ๒ ขึ้น ๖ ค่ำ[๑]

ในปีนั้นหมื่นราชากลกรณ์จับได้ช้างพลายสีทองแดงตาขาว เล็บขนหูยาวสีเหลืองเรียกว่าขลุมประเจียด ลูกโขลงที่บ้านเหล่าช้างหนึ่ง สูง๔ศอก๓นิ้ว นำเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร ณ วันอังคาร เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ[๒] พระราชทานชื่อขึ้นระวางเป็นพระบรมกุญชร บวรขลุมประเจียด เกียรติคุณวิบุลยยศ คชอัคนีพงศ์ มงคลลักษณเลิศฟ้า

เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างป้อมกำแพงเมืองบัตบอง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกออกไปถึงเมืองบัตบอง ณ วัน เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ[๓] แล้วบอกเข้ามาว่า ค่ายเมืองบัตบองทำไว้แต่ก่อนยาว ๒๓ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๑๐ เส้น ชำรุดหักพังไปเป็นอันมาก ที่หน้าเมืองเก่าถึงฤดูฝนหน้าตลิ่งพัง จะขอทำอิฐเผาปูนก่อป้อมกำแพงสร้างเมืองขึ้นไปข้าง

(๑) พฤหัสบดีที่ ๑๒ มกราคม
(๒) จันทร์ที่ ๒๓ มกราคม
(๓) ศุกร์ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์

เหนือน้ำ ที่เจ้าองอึ่มตั้งอยู่เป็นที่ดอนน้ำไม่ท่วมตลิ่งไม่พัง ขอตัวอย่างป้อมกำแพงออกไป ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็โปรดอนุญาตยอมให้ทำขึ้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงกะเกณฑ์เลกหัวเมืองทำอิฐเผาปูนตระเตรียมไว้

ฝ่ายที่กรุงเทพพระมหานคร เมื่อ ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ[(๑)] พระประทุมเทวาเจ้าเมืองหนองคาย บอกลงมาว่า พระลครบ้านพร้าวชักเอาไพร่เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร ครัวเวียง ครัวพวน ไปถวายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรรังสรรค์เป็นอันมาก พระพิเรนทรเทพข้าหลวงขึ้นไปชำระบัญชีคนก็ไม่รู้ที่จะทำอย่างไรได้ โปรดให้มีตราตอบขึ้นไปถึงพระพิเรนทรเทพ พระประทุมเทวาว่า พระลครเอาครัวลาว เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร ครัวพวน ครัวเวียง ไปให้เป็นข้าเจ้าต่างกรม ทั้งนี้ให้ชำระดูถ้าได้ความจริงแล้ว พระลครล่วงพระราชอาชญามีโทษมากอยู่ รายหนึ่งขุนประเสริฐเมืองภูเขียว ไปเกลี้ยกล่อมชักชวนเลกเมืองสุวรรณภูมิประหารชีวิตเสียแล้ว ตัวพระลครนั้นก็ให้พระพิเรนทรเทพริบราชบาตร แล้วให้ทำโทษให้เหมือนกันกับขุนประเสริฐ การที่เก็บความขึ้นมากล่าวไว้ดังนี้ มีความปรารถนาให้เจ้าและขุนนางต่อไปภายหน้ารู้ไว้ จะได้ไม่คิดตั้งซ่องสุมผู้คนหาผลประโยชน์

ลุศักราช ๑๑๙๙[(๒)] ปีระกา นพศก เป็นปีที่ ๑๔ เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็ยกไปเมืองขุขันธ์ แต่งให้ข้าหลวงแยกย้ายกันไปทำบัญชีไพร่หัวเมืองให้ได้จำนวนชายฉกรรจ์ไว้ให้แน่นอน พระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพก็ไปทำบัญชีในหน้าที่ของตัว ได้บัญชีคนครั้งนั้นทั้ง ๓ กอง เป็นคน ๘๐,๐๐๐ เศษ แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชากลับมาทำป้อมกำแพงเมืองบัตบอง ยาวตามลำน้ำ ๑๓ เส้น สกัดขึ้นไปบนบก ๑๖ เส้น มีป้อม ๖ ป้อม

---

(๑) พฤหัสบดีที่ ๑๖ กุมภาพันธ์

(๒) พ.ศ. ๒๓๘๐

องด้วงเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวเมือง

ฝ่ายข้างเมืองบัตบอง เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ (๑) พระยาณรงค์วิชัย หลวงอนุรักษ์ภูเบศร พระศรีผาวังข้าหลวง องอิ่ม พระยาปลัด พระยกกระบัตร พระยาศาสตราฤทธิรงค์ พระภักดีบริรักษ์ บอกเข้ามาว่า องด้วงกับพระพิทักษบดินทร์ พระมหาดไทย พระพล ร่วมคิดกันให้อ้ายโพกเขมรคนสนิทเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวบ้านชาวเมืองบัตบองจะกวาดเอาครอบครัวหนีไปเมืองพนมเปญ ครั้นจะจับตัวอ้ายโพกมาชำระไต่ถาม อ้ายโพกไม่อยู่ องด้วงใช้ไปเมืองระสือ แล้วพระยาปลัดมาแจ้งความว่า องด้วงได้พรรคพวกพร้อมแล้ว ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ จะทำการกำเริบขึ้น หลวงอนุรักษ์ภูเบศร พระศรีผาวัง องอิ่ม พระยาปลัด พระภักดีบริรักษ์ พระยกกระบัตร พร้อมกันให้คนไปหาตัวองด้วงกับพระพิทักษบดินทร์ พระมหาดไทย พระพล ๔ นายมาถามให้การว่า ได้ร่วมคิดกันกับพระพิทักษบดินทร์ พระมหาดไทย พระพลและกรมการเล็กน้อย ณ เมืองพระตะบอง เป็นอันมาก เว้นเสียแต่พวกองอิ่ม จะทำร้ายแก่องอิ่มก่อน ด้วยโกรธว่าองอิ่มนั้นนับถือเชื่อคำปลัดแก้ว หานับถือองด้วงผู้น้องไม่ ถ้าข้าหลวงจะยกไปช่วยองอิ่มจึงจะรบข้าหลวงต่อภายหลัง จึงให้พระพลคุมตัวองด้วง พระมหาดไทยไว้

องด้วงถูกคุมตัวลงมากรุงเทพ ฯ

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ (๒) พระยามโนไมตรี เจ้าเมืองระสือ ยกกองทัพเข้ามา หาได้มีหนังสือบอกล่วงหน้าเข้ามาด้วยเหตุอย่างไร พระยามโนไมตรีรับว่าองด้วงมีหนังสือไปว่าองด้วงคิดจะหนีไปเมืองพนมเปญ

(๑) วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๒ มกราคม

จึงได้เข้ามาฟ้องราชการด จึงให้คุมตัวพระยามโนไมตรีไว้ แล้วถามองด้วงกรับสารภาพว่าได้มีหนังสือให้พระยามโนไมตรีเข้ามาจริง แต่ที่จะคิดทำร้ายนายทัพนายกองกรุงเทพพระมหานครนั้นหามิได้ เดชะพระบารมีได้รู้ความเสียก่อนจึงได้ระงับลง หาไม่ก็จะเกิดการใหญ่รบพุ่งฆ่าฟันกัน ครั้นจะชำระที่เมืองบัต-บองก็กลัวจะฟุ้งเฟื่องไป จึงให้หลวงวิชิตราชา พระยามหาธิราช พระเมืองหลวงอินทรเสนา กับไพร่ ๑๐๐ คนเศษ คุมตัวองด้วง พระพิทักษบดินทร์ พระมหาดไทย พระพล หลานพระพิทักษบดินทร์ หลวงอนุรักษมนตรี บุตรพระพิทักษบดินทร์ เข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพพระมหานคร ครั้นได้ทรงทราบหนังสือบอกแล้ว โปรดให้ถาม องด้วงให้การใจความว่า เมื่อญวนกวาดเอาเจ้านายผู้หญิงและครอบครัวองจันทร์ลงไปไว้เมืองไซ่ง่อนแล้ว เขมรไม่มีเจ้านายระส่ำระสายไม่สมัครด้วยญวน ฟ้าทะละหะจึงให้คนสนิทชื่อตั้งเค้าสุกคนหนึ่ง เล็ดลอดมาหาองด้วง แจ้งว่าฟ้าทะละหะได้ข่าวว่า องเตียนกุนมีหนังสือลับมาถึงองอิ่มให้หนีลงไป องเตียนกุนจะยกแผ่นดินให้ ฝ่ายฟ้าทะละหะไม่ชอบใจ ถ้าองด้วงรับเป็นเจ้าแผ่นดินเขมร ฟ้าทะละหะจะไปช่วยคิดการให้องด้วง องด้วงจึงตอบไปว่า บ้านเมืองของปู่และบิดาต่อ ๆ มาก็อยากจะได้อยู่แต่กลัวญวนจะไม่เลี้ยง ภายหลังฟ้าทะละหะให้ตั้งเค้าสุกกลับมาบอกว่า พระยาพระเขมรทั้งปวงนิยมยินดีพร้อมใจกันเป็นอันมากแล้ว ถ้าองด้วงหนีลงไปเมื่อไร พระยาพระเขมรก็จะช่วยกันสู้รบต่อญวนให้แพ้จงได้ องด้วงจึงได้คิดการที่จะหนีไป ได้ทรงทราบดังนั้นแล้ว รับสั่งให้พระยามหาเทพ (ปาน) เอาตัวองด้วงกับพวกพ้องไปจำไว้ที่ทิม

ภายหลังมาเจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่อยู่ออกไปราชการแล้ว พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) จึงกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ว่า นักองด้วงต้องรับพระราชอาญาจำอยู่ที่ทิมได้ความลำบากนัก กลัวนักองด้วงจะมีความ

โทมนัสตรอมใจตาย จะขอรับพระราชทานนักองด้วงคุมตัวไว้ที่บ้าน จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานนักองด้วงให้พระยาศรีสหเทพรับนักองด้วงคุมไว้ที่เรือนขุนจำนงอักษร (กลิ่น) ส่งกับข้าวของกินเลี้ยงนักองด้วงอยู่มิได้อนาทร

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องสร้างเมืองพระตะบอง

ครั้นมาถึงเดือน ๔ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกมาว่า การซึ่งสร้างเมืองบัตบองได้ขุดคูรอบเมือง ถมดินเชิงเทินทำทุ่นต้นโกลนแล่นสายโซ่ไว้สำหรับขึงข้ามแม่น้ำไว้ที่หน้าป้อมแห่งหนึ่งแล้วปลูกศาลเจ้าหลักเมือง ฉางข้าวตึกดิน ทำวังให้นักองอิ่มก่อกำแพงรอบ ครั้น ณ เดือน[๑] ขึ้น ๙ ค่ำ ได้ตั้งพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์ ฝั่งอาถรรพณ์หลักเมือง อัญเชิญเทพดาสถิตหลักเมือง สมโภชเวียนเทียนทำตามตำราจดหมายซึ่งโปรดออกไปทุกประการแล้ว กับว่าพระพิทักษบดินทร์ พระนรินทรโยธา พระมหาดไทย พระพลคบคิดกันกับนักองด้วง ส่งออกไปชำระนั้น ได้เอาตัวนายทัพนายกองพระเขมรมาสืบถามได้ความว่า อ้ายโพกเข้ารับใช้สอยองด้วง เที่ยวชักชวนพระยามโนไมตรี พระยาภักดีบริรักษ์ ชำระได้ความจริง จะทำโทษอ้ายโพกตามกฎหมาย แต่พระพิทักษบดินทร์ พระนรินทรโยธา พระมหาดไทย พระพล ชำระได้ความว่า มีผู้มากล่าวโทษองด้วงว่าคิดไม่ชอบก็รู้อยู่แล้ว กลับไปนับถือคบหากันมีความผิด โทษนั้นแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ลุศักราช ๑๒๐๐[๒] ปีจอ สัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๑๕ โปรดให้มีตราตอบออกไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างป้อมกำแพงเมืองแล้วเสร็จใน

---

(๑) ในต้นฉบับไม่มีไว้

(๒) พ.ศ. ๒๓๘๑

ปีหนึ่ง ก็เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดินสืบไป แต่ความพระพิทักษบดินทร์ พระ-นรินทรโยธา พระมหาดไทย ชำระได้ความก็เป็นแต่คนประจบประแจงมีความผิดอยู่ ครั้นจะเอาโทษคนเหล่านั้นก็เป็นบุตรหลานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เป็นข้าหลวงเดิมคนเก่ามีความชอบมาก ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาภาคทัณฑ์โทษไว้ครั้งหนึ่งก่อน ราชการญวน เขมรสงบอยู่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็ให้กลับเข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานคร

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบท้องตราแล้ว กลับเข้ามาถึงกรุงในเดือน ๖ ทันการพระศพกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย

สร้างป้อมกำแพงเมืองนครเสียมราฐ

ในปีจอนั้น โปรดให้ชำระผีนยกใหญ่ ทั้งในกรุงและหัวเมืองแล้วทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาทำเมืองบัตบองแล้วกลับเข้ามากรุง ราชการข้างเมืองเขมรก็ยังมีอยู่จะไว้ใจมิได้ จึ่งรับสั่งให้พระยาราชสุภาวดีเป็นแม่ทัพออกไปพึ่งราชการพักทัพอยู่พลางก่อน แต่เมืองนครเสียมราฐยังมิได้ทำป้อมกำแพงเมืองบัตบอง จึ่งโปรดให้พระยาราชสุภาวดีเป็นแม่กองทำเมืองนครเสียมราฐด้วย คุมทัพกรุงและกองรามัญเป็นคน ๒,๘๘๓ คน ทั้งคนหัวเมืองเป็นคน ๑๐,๐๐๐ คน พระยาราชสุภาวดีได้ยกจากกรุง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) ไปถึงเมืองนครเสียมราฐ ได้จัดการทำอิฐเผาปูนลงมือทำป้อมกำแพงเมืองนครเสียมราฐ ยาวตามลำน้ำ ๑๒ เส้น สกัดขึ้นไปบนบก ๑๐ เส้น ทำทุ่นทิ้งสายโซ่ไว้ด้วย แต่ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ(๒)

---

(๑) วันที่ ๒๗ ธันวาคม

(๒) ศุกร์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

ใบบอกพระยาราชสุภาวดี เรื่องสร้างเมืองเขมร

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ(๑) พระยาราชสุภาวดีบอกว่า การที่ทำป้อมกำแพงเมืองนครเสียมราฐแล้วไป ๔ ส่วน ยังอีกส่วน ๑ ครั้นเดือน ๕ ข้างแรม ป้อมกำแพงก็จะแล้วเสร็จ ยังให้ขุดคูรอบเอามูลดินถมเชิงเทินอยู่ พระยาราชสุภาวดีให้ไปสืบราชการทางเมืองเขมรอยู่ ถ้าว่างสงบไม่มีราชการประการใดแล้ว กำหนดพระยาราชสุภาวดีจะได้กลับเข้ามาเฝ้าแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ(๒) จะให้พระยาสีหราชเดโชอยู่คอยฟังราชการที่เมืองเสียมราฐก่อน พระพรหมบริรักษ์ พระอัคเนษรนั้นจะให้อยู่จัดแจงดูนายด้านนายงานเจ้าเมือง กรมการขุดคูถมป้อมกำแพงเมืองให้สำเร็จแล้วในเดือน ๖ สิ้นเดือน

นักองอิ่มจับกรมการเมืองบัตบอง และกวาดครอบครัวหนีไปพนมเปญ

ฝ่ายข้างเมืองเขมร นักองอิ่มได้ความว่า ญวนตั้งองแบนเป็นใหญ่ว่าราชการเมืองเขมรแล้วญวนมากำกับอยู่ ญวนให้พระยาพระเขมรแต่งตัวเป็นญวน เรียกว่าญวนใหม่ ให้ใช้กฎหมายของญวน เขมรไม่ชอบใจพากันระส่ำระสาย นักองอิ่มจึงคิดว่าถ้าตัวได้ลงไปถึง ญวนก็คงจะยกตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร จึงมีหนังสือลับลงไปถึงญวนว่า ตัวสมัครลงไปทำราชการด้วยองญวน ถ้าเคลือบแคลงสงสัยอยู่ จะจับพระยาปลัด พระยายกกระบัตรกรมการเมืองบัตบอง และกวาดครอบครัวลงไปให้เห็นความจริง องญวนก็มีหนังสือขึ้นมาว่าจะชุบเลี้ยง ครั้น ณ วันเดือนอ้าย แรม

---

(๑) อาทิตย์ที่ ๒๔ มีนาคม

(๒) อาทิตย์ที่ ๗ เมษายน

๓ ค่ำ(๑) เวลาเช้า องอิ่มกับบ่าวไพร่เป็นอันมากพากันไปที่บ้านพระยาปลัด องอิ่มถือดาบ ๒ มือ ประตูบ้านพระยาปลัดปิดไว้ องอิ่มให้เรียกคนในบ้านพระยาปลัดให้เปิดประตู คนซึ่งเฝ้าประตูไม่เปิด พวกองอิ่มเอาปืนยิงคนซึ่งเฝ้าประตูตายคนหนึ่ง ไปถูกผู้หญิงในเรือนพระยาปลัดตายคนหนึ่ง แล้วทลายประตูเข้าไปในบ้านพระยาปลัด พวกองอิ่มเอาปืนยิงเข้าไปในเรือน กระสุนปืนถูกภรรยาน้อยพระยาปลัดตาย ๓ คน พระยาปลัดจับดาบวิ่งออกมาจะสู้กับพวกองอิ่ม ภรรยาหลวงพระยาปลัดห้ามไว้ว่าอย่าสู้เขาเลย คนข้างเขามาก ถ้าสู้รบลูกเมียจะตายหมดทั้งเรือน พระยาปลัดก็นั่งวางดาบเสีย องอิ่มจึงให้อ้ายแก้วพี่เมียองอิ่ม อ้ายรามโยธาตุฝรั่งเข้ารีต ขึ้นไปจับตัวพระยาปลัดกับภรรยา ๖–๗ คน ครั้นจับตัวพระยาปลัดได้แล้ว ก็ให้จับตัวพระยายกกระบัตร พระภักดีบริรักษ์ พระสาตราธิบดี พระมหาพิมล สมบัติพระคลัง พระบวรนายก หลวงอภัยบุตรพระยาปลัด หลวงภักดีชุมหล หลวงเพ็ชรสงคราม หมื่นภักดี สมบัติพระคลังปลัดคนฝรั่ง เอามาจำไว้ที่บ้านองอิ่มกับพระยาปลัดด้วยกัน สมบัติพระคลังนั้นเป็นคนมั่งมีกว่าขุนนางเขมรทั้งปวง องอิ่มก็ริบทรัพย์สิ่งของรูปพรรณไปเสียสิ้น แล้วองอิ่มจึงสั่งให้พระหลวงขุนหมื่นไปกวาดครอบครัวเมืองบัตบอง เมืองระสือ ประมาณชายหญิง ๕,๐๐๐ – ๖,๐๐๐ เศษ ไปทางบกบ้างทางเรือบ้าง ออกจากเมืองบัตบองในวันนั้นเวลาพลบ ครั้นไปถึงเมืองโปริสาท องอันผู้จึงให้แยกครอบครัวที่องอิ่มกวาดมานั้น แยกไว้เมืองขลุงเมืองคลอง เมืองตะครอ เมืองลาปะเอีย เมืองบริบูรณ์ ตัวองอิ่มกับพระยาปลัด พระยายกกระบัตร พระยานราธิราช พระยาโกษา หลวงเสน่ห์นายกกับครอบครัวองอิ่ม ๓๐๐ เศษ องอันผู้ให้องเดชโปพาลงไป ณ เมืองพนมเปญ เมื่อ ณ วันเดือนอ้าย แรม ๑๒ ค่ำ(๒)

---

(๑) อังคารที่ ๒๔ ธันวาคม

(๒) พฤหัสบดีที่ ๒ มกราคม

ใบบอกกรมการเมืองบัตบอง

ฝ่ายกรมการที่เมืองบัตบองที่เหลืออยู่ มีหนังสือบอกเข้ามาว่า องอิ่มหนีอพยพครอบครัวเมืองบัตบองไปเป็นอันมาก ครั้นได้ทรงทราบแล้ว ก็เร่งให้เจ้าพระยาบดินทรเดชารีบออกไป เจ้าพระยาบดินทรเดชายกไปเมืองบัตบองเมื่อ ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ[(๑)]

เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปจัดการเมืองบัตบอง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปอยู่ที่เมืองบัตบอง จึ่งได้ตรวจผู้คนเสบียงอาหาร แล้วมีใบบอกเข้ามาว่า ได้ให้ทำบัญชีตรวจครัวองอิ่มกวาดไป่ พระยา ๓ พระ ๑๓ หลวง ๒๐ ขุนหมื่น ๑๓๑ กำนัน ๑๔ รวม ๑๘๑ ครัว ครัวพลเมืองนับหลังเรือนได้ ๕๐๓ เมืองระสือ ๓๑๖ เรือน เป็นจำนวนสำมะโนครัวมากน้อยเท่าใดยังไม่แจ้ง แต่ประมาณดูไพร่ยังอยู่สัก ๒ ส่วน องอิ่มกวาดไปสักส่วน ๑ ที่ยังอยู่ พระยา ๑ พระ ๙ หลวง ๑๑ ขุนหมื่น ๙๘ รวม ๑๑๙ คน เสบียงอาหารขัดสนนัก จะเกณฑ์ทัพหัวเมืองมามากก็ไม่ได้ด้วยไม่มีข้าวจะให้กิน

ครั้น ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[(๒)] หลวงรักษาเทพ หลวงหัสนัยณรงค์ คุมกองทัพเมืองขุขันธ์ ๑,๕๐๐ คน เมืองสุรินทร์ ๑,๐๐๐ คน เมืองสังขะ ๕๐๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๑,๐๐๐ คน เมืองเดชอุดม ๓๐๐ คน รวม ๔,๓๐๐ คน มาถึงเมืองบัตบอง จึ่งจัดให้พระพรหมบริรักษ์ พระรามณรงค์ พระยาประจิม คุมกองทัพไปรักษาเมืองระสือ พระพิเรนทรเทพ พระพรหมสุรินทร์ คุมกองทัพไปรักษาค่ายกะพงพระ ให้พระยาราชนิกูล พระยาอภัย

---

(๑) ศุกร์ที่ ๑๗ มกราคม

(๒) อาทิตย์ที่ ๑๙ มกราคม

สงคราม คุมกองทัพไปรักษาเมืองนครเสียมราฐ แต่หลวงอินทรคชลักษณ์ พระยาราชนายก พระพล หลวงสุรเสนา คุมไพร่ประมาณ ๔๐๐ คน เรือรบต่อใหม่ ๕ ลำ ออกทะเลสาบไปลาดตระเวนตั้งแต่พัทโลงแขวงเมืองโปริสาท ห่างปากน้ำโปริสาททางกึ่งวัน เจ้าพระยาบดินทรเดชานั้นอยู่ที่เมืองบัตบอง จัดการบ้านเมือง ถ่ายเสบียงอาหารเข้าไว้ในเมือง

เจ้าเมืองโปริสาทพาครอบครัวมาหาเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ครั้น ณ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) พระยาสังขโลก เจ้าเมืองโปริสาท พาครอบครัวเดินบกเข้าหาเจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาบดินทรเดชาถามพระยาสังขโลกว่า ได้ความเดือดร้อนเป็นประการใด จึงพาครอบครัวหนีเข้ามา ณ เมืองบัตบอง พระยาสังขโลกกราบเรียนว่า องอิ่มพาครอบครัวหนีออกไปถึงเมืองโปริสาท องอันผู้ให้ญวน ๓๐๐ คนลงไปส่งองอิ่ม ณ เมืองพนมเปญ องอันผู้หาไว้ใจพระยาสังขโลกและพระยาพระเขมรไม่ คุมเชิงอยู่ แล้วเกณฑ์ใช้ราษฎรกดขี่ ได้ความเดือดร้อนนัก พระยาสังขโลกรู้ว่าองอิ่มลงไปเมืองพนมเปญ องเตียนกุนหาได้ยกย่องขึ้นเป็นเจ้าไม่ ให้ส่งไปเมืองไซ่ง่อน พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่เมืองบัตบอง แล้วได้ยินว่า ญวนให้ฆ่ากรมการผู้น้อยเมืองบัตบองเสียที่เมืองพนมเปญ ๑๐ คน องอิ่มและพระยาปลัดกรมการผู้ใหญ่นั้น เจ้าเวียดนามให้ส่งขึ้นไปจำไว้ที่เมืองเว้ พระยาสังขโลกไม่มีที่พึ่ง จึงเข้ามาขอพึ่งพระบารมี เมื่อพระยาสังขโลกเข้ามานั้น ได้พูดจาชักชวนพระยาพระเขมรราษฎรคิดอ่านสมัครจะเข้ามาเป็นหลายนาย แต่มาหาทันพระยาสังขโลกไม่ จะตามเข้ามาครั้งหลัง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาถามพระยาสังขโลกว่า เมืองขึ้นกับเมืองเขมร ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง พระยาสังขโลก

(๑) ศุกร์ที่ ๑๑ กันยายน

กราบเรียนว่า ข้างตะวันออก เมืองนครวัด พระยาลครเป็นเจ้าเมือง เมืองกะพงสวาย พระยาเดโชเป็นเจ้าเมือง เมืองไพร่กะดี พระยามนตรีเสน่หาเป็นเจ้าเมือง เมืองโคกแสะ พระยาแสนท้องฟ้าเป็นเจ้าเมือง เมืองเชิงไพร พระยาเพ็ชรเดโชเป็นเจ้าเมือง เมืองกะพงเสียมราฐ พระยามนตรีเสน่หาเป็นเจ้าเมือง เมืองสตึงตรอง พระยาราชาโชเป็นเจ้าเมือง เมืองสมบูรณ์ พระยาธรรมาเป็นเจ้าเมือง เมืองสมบุก พระราชาเสน่หาเป็นเจ้าเมือง เมืองทโบงขมุม พระยาวรชุนเป็นเจ้าเมือง เมืองศรีสุนทร พระยามนตรีสงครามเป็นเจ้าเมือง เมืองไพรแวง พระยานราธิบดีเป็นเจ้าเมือง เมืองบาพนม พระยาธรรมาเดโชเป็นเจ้าเมือง เมืองสวายพาบ พระยาสงครามธิบดีเป็นเจ้าเมือง เมืองลำดวน พระยาภูจักรีเป็นเจ้าเมือง รวม ๑๗ เมือง ข้างตะวันตก เมืองอุดงภูไชย พระยามโนไมตรีเป็นเจ้าเมือง เมืองโปริสาท พระยาสังขโลกเป็นเจ้าเมือง เมืองตะครอ พระยาชำนะสงครามเป็นเจ้าเมือง เมืองตรอง พระยาเสนาราชสงครามเป็นเจ้าเมือง เมืองขลุง พระยายศเดโชเป็นเจ้าเมือง เมืองบริบูรณ์ พระยาเสนาธิบดีเป็นเจ้าเมือง เมืองลาปะเอีย พระยาเสน่ห์ธิบดีเป็นเจ้าเมือง เมืองละแวก พระยาเสน่ห์เสนาเป็นเจ้าเมือง เมืองสำโรงทอง พระยาอุทัยธิราชเป็นเจ้าเมือง เมืองพนมเปญ พระยาราชาไมตรีเป็นเจ้าเมือง เมืองบาที พระยาวงษาอันชิตเป็นเจ้าเมือง เมืองไพรกะบาท พระยาไชโยธาเป็นเจ้าเมือง เมืองกะพงโสม พระยาราชาเสน่หาเป็นเจ้าเมือง เมืองกำปอด พระยาเสนาอันชิตเป็นเจ้าเมือง เมืองพุทไธมาศ พระยาโยธาธิบดีเป็นเจ้าเมือง เมืองเชิงกระชุม พระยาพิษณุโลกเป็นเจ้าเมือง เมืองบาสัก พระยาอธิกวงศาเป็นเจ้าเมือง รวมทั้งตะวันตก ตะวันออก ๓๒ คน และเมืองขึ้นกับเมืองใหญ่ ก็ยังมีอยู่เป็นหลายเมือง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พระมหาดไทยพาพระยา

สังขโลกออกไปตามพระยาณรงค์วิชัย พระอัคเนษร พระนรินทรโยธา ซึ่งอยู่ ณ เมืองระลือ ให้คิดราชการเกลี้ยกล่อมครัวที่จะสามิภักดิ์เข้ามา

ฝ่ายองอันผู้ซึ่งรักษาเมืองโปริสาท เห็นว่าพระยาสังขโลกหนีแล้ว จึ่งตั้งให้พระยาพิบูลย์มาเป็นเจ้าเมืองโปริสาท พระยาพิบูลย์ไม่สมัคร พาครอบครัวหนีไปอยู่ป่า แล้วญวนตั้งพระยาสุริวงศ์ขึ้นมาแต่เมืองพนมเปญให้เป็นเจ้าเมืองโปริสาท พระยาสุริวงศ์เจ้าเมืองโปริสาทใหม่ไม่เต็มใจ หนีญวนไปเข้าหาพระยาพิบูลย์เจ้าเมืองโปริสาทคนก่อนคิดอ่านกัน พระยาพิบูลย์ พระยาสุริวงศ์ก็ไปเข้าด้วยพระยากุเชนทร์นายก จะยกมารบญวนที่เมืองโปริสาท องเตียนกุนจึ่งให้องเดดกยกกองทัพมาช่วยอีก

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องจัดการทัพไว้ต่อสู้ญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็บอกเข้ามา มีใจความว่า พระยาพระเขมรแต่งคนมาแจ้งว่า จะขอนักองค์ด้วงออกไปเป็นเจ้านาย แล้วว่าองเตียนกุนจะยกมาตีเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ ในเดือน ๑๒ ฤดูน้ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่ไว้ใจแก่ราชการ จึ่งเกณฑ์กองทัพเมืองสุรินทร์นายไพร่ ๒.๙๐๐ เมืองสังขะนายไพร่ ๕๐๐ ให้ยกลงมารักษาเมืองนครเสียมราฐ เมืองสุวรรณภูมินายไพร่ ๒,๖๐๐ เมืองยโสธรนายไพร่ ๑,๕๐๐ เมืองร้อยเอ็ดนายไพร่ ๒,๐๐๐ คน เมืองขอนแก่นนายไพร่ ๔๐๐ เมืองนครราชสีมา ๒,๐๐๐ ให้ไปรักษาเมืองบัตบอง ปากน้ำตึกโช เมืองมงคลบุรี แต่เขมรป่าดงขขันธ์ ๔,๐๐๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๓,๓๐๐ เมืองป่าสัก ๓,๕๐๐ เมืองศรีทันดร ๑,๐๐๐ เมืองแสนปาง ๘๐๐ เมืองเชียงแตง ๖๐๐ เมืองเดชอุดม ๑.๕๐๐ เมืองไทรบุรี ๓๐๐ รวม ๑๔,๐๐๐ คน ให้เตรียมไว้ กับพวกลาวเมืองอุบล ๔,๓๐๐ เมืองเขมราฐ ๑,๗๐๐ เมืองมุกดาหาร ๑,๑๐๐ เมืองขึ้น

เมืองนครพนม ๕๐๐ เมืองสกลนคร ๑,๓๐๐ เมืองกาฬสินธุ์ ๙๐๐ เมืองหนองหาร ๖๐๐ เมืองหนองคาย ๑,๕๐๐ รวม ๑๒,๕๐๐ คน ให้เตรียมไว้อีกพวกหนึ่ง มีราชการเมื่อไร จะได้เอาตัวไปโดยเร็ว

ความเรื่องนี้กล่าวไว้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลาย รู้ประมาณผู้คนบ้านเมืองฝ่ายเรา เมืองใดจะเป็นเมืองใหญ่เมืองน้อย กำลังผู้คนมีเท่าไร

แต่กองทัพกรุงขอจมื่นสรรเพชรภักดี กองรามัญ ๓,๐๐๐ คน กับนายทัพนายกองหัวเมืองที่เคยใช้สอย ที่กรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองพรหม เมืองอินท์ เมืองชัยนาท เมืองนครสวรรค์ เมืองสิงห์ เมืองสรรค์ เมืองอุทัยธานี เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองสระบุรี เมืองลพบุรี เมืองวิเชียร เมืองเพชรบูรณ์ เมืองฉะเชิงเทรา ลาวท่าสาน เมืองนครนายก กับข้าราชการที่เคยออกไปครั้งก่อนกลับเข้ามา ขอให้ออกไป ณ เดือน ๑๑ ข้างขึ้น กับขอปืนจ่ารงค์ ๒๐ กระบอก นอกจากเตรียมไว้ที่เมืองปราจีน ปืนคาบศิลา ๑๐,๐๐๐ กระบอก ปืนหามแล่น ๒๐๐ กระบอก กระสุนดินดำศิลาปากนกสำหรับปืนด้วย ราชการเป็นทีจะได้ทำแก่ญวนเมืองโปริสาททางหนึ่ง เมืองสะโทงทางหนึ่ง พระยาภักดีเดโช เขมรทางเมืองกะพงสวายทางหนึ่ง

กับว่าเมื่อเดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ นั้น เขมรกำเริบขึ้นฆ่าญวนทุกบ้านทุกเมือง แล้วเจ้าเมืองตะบงขมุม เมืองศรีสุนทร เมืองไพรแวง เมืองลำดวน เมืองสวายพาบ กับพวกแขก บ้านดง ดำริพร้อมกันยกไปรบฆ่าญวนดงดำริตายสิ้น แล้วฆ่าญวนที่เกาะระคลอดไปถึงบ้านเบียมจอ แล้วพระยาวังตุม พระยาราชาเดช พระยาราชไมตรี อ้ายนก อ้ายอินทรวิชัย คุมทัพญวน ทัพแขก ทัพเขมร ๑,๐๐๐ คน มารบกับเจ้าเมืองลำโรงทองๆ ก็ได้ตีกองทัพญวนเขมรแตกหนีไป ฆ่าญวนตายเป็นอันมาก แล้วอ้ายเหียบตั้ง

องเวียนไว้ คุมไพร่ญวนแขก ๑,๐๐๐ คน เรือรบ ๒๐ ลำ มารบกับพระยาทิพบ้านฉนวน ได้สู้รบกับญวนแตกหนีไป พระยาทิพบ้านฉนวนไล่ติดตามไปถึงบ้านแขกขวาคลองหลวง เผาบ้านเรือนแขกเสีย พระยาราชเดชกวาดครอบครัวเมืองพนมเปญ ตะวันตกตะวันออก เลือกเอาแต่ชายฉกรรจ์ได้ ๓,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ข้างทางเจียนสวาย แล้วยกไปตีค่ายญวนโรงดำริ ฆ่าญวนตาย ได้เรือแงโอ ๗ ลำ ปืนใหญ่ ๕๐ กระบอก ปืนคาบศิลา ๗๐ กระบอก พระยาทิพตีญวนที่เมืองป่าสักแตกได้เรือแงโอ ๗ ลำ ปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก พระยาโยธาเสนา แม่กองเมืองกำปอด พระยาภิมุขวงศากับพระยาพระเขมรยกไปรบญวนที่ตำหนักจังเวอ ฆ่าญวนตายเป็นอันมาก ครั้น ณ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ(๑) พระยาโยธาเสนาซ้ายคุมไพร่ ๑๐๐ คนตั้งอยู่คลองลำภู ได้ยกมารบญวน ฆ่าญวนตาย ๕๐ คน เก็บได้ปืน ๑๓ กระบอก เดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ(๒) พระยามโนราชาสงคราม (สุด) คุมกองทัพไปตีค่ายญวนที่วันลง กบฏฆ่าญวนตาย ๔๘ คน แล้ว ณ วันเดือน ๑๐ แรม(๓) พระยามโนราชสงคราม (สุด) พระมนตรีเสน่หา พระยามโนราชากลาภาษ (เภา) พร้อมกันยกไปตีค่ายพระยาสุริวงศ์ (เมียด) พระยาพิษณุโลกและค่ายญวนตั้งอยู่ที่เมืองตรังแตก แล้วไล่ติดตามไปถึงกะพงปรงใหญ่ จับได้ตัวพระยาพิษณุโลก ฆ่าญวนตายครึ่งหนึ่ง หนีไปได้ครึ่งหนึ่ง แล้วเอาตัวพระยาพิษณุโลกมาไว้ไกรเชิง แล้วยกไปตีค่ายกะพงเกษ ฆ่าญวนตาย ๒ คน แล้วยกไปตีค่ายกะพงบาย ฆ่าญวนตาย ๑๕ คน พระยาโยธาเสนา (เตียง) ยกไปรบกับญวนที่ตำหนักวังเจอ ฆ่าญวนตาย ๕๐ คน พระยาเขตคุมไพร่ ๖๐๐ คน ยกมาล้อมจับเจ้าเมืองกะพงเสียมกับญวนที่รักษาเมือง ฆ่าเสีย ๓๐ คน พระยาบันสันเจ้า-

---

(๑) ศุกร์ที่ ๑๘ กันยายน

(๒) เสาร์ที่ ๑๙ กันยายน

(๓) จันทร์ที่ ๒๑ กันยายน

เมืองเชิงป่า ฆ่าญวนซึ่งรักษาเมืองเชิงป่า ตาย ๕๐ คน เขมรพร้อมใจกันจับญวนฆ่าเสียทุกบ้านทุกเมือง จนชั้นแต่ไพร่พลเมืองมันก็คุมกันเข้าหมวดละ ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง เห็นญวนเข้าที่ใดน้อยตัวกว่าก็ฆ่าเสีย ญวนก็คับแคบเข้าต้องรักษาตัวอยู่ในค่ายองเดดก องอันผู้เมืองโปริสาทก็ถอนเอาญวนที่รักษาอยู่ตามค่ายตะมองชุด ค่ายตะพานจัน ค่ายตะโล เป็นคน ๑,๗๐๐ คน มารวมอยู่ในเมืองโปริสาทถึง ๒,๐๐๐ คนเศษ และครัวท่องอิ่มกวาดไปก็หนีกลับมาเมืองบัตบองได้หมด

ความเรื่องนี้กล่าวไว้ เพื่อให้ท่านทั้งหลายเห็นความว่า เขมรกำเริบเช่นนี้เหลือที่นายทัพนายกองจะปราบปราม อย่าว่าแต่ญวนเลย ถึงกองทัพไทยเมื่อยกไปบึงมะเส็ง เบญจศก ก็ถูกเขมรซ้ำเติมฆ่าฟันกองทัพไทยเหมือนกันเช่นนี้

ทัพไทยตีค่ายกะพงหมและค่ายญวนเมืองชีแครง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ครั้นนายทัพนายกองมาถึงพร้อมกันแล้ว ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) จัดให้พระยาราชนิกูล พระยาอภัยสงครามหลวงรักษาเทพ นายทัพนายกอง คุมไพร่ลาว ๒,๐๐๐ คน เขมรป่าดง ๑๑,๐๐๐ คน รวม ๑๓,๐๐๐ คน ยกไปเมืองสะโทง เมืองกะพงสวายไปช่วยพระยาเดโชเจ้าเมืองกะพงสวายตีค่ายกะพงทม และตีค่ายญวนเมืองชีแครง รวมทั้งพวกพระยาเดโชเป็นคน ๑๕,๐๐๐ เข้าล้อมค่ายญวนเมืองชีแครงตีแตกไป นายทัพนายกองก็ตั้งอยู่ที่เมืองชีแครง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาก็จัดกองทัพให้พระพิเรนทรเทพคุมทัพกรุงเทพมหานคร ๑๗๖ คน ลาวหัวเมือง ๒,๖๑๒ คน รวม ๒,๗๘๘ คน ยกไปเมืองโปริสาทเมื่อเดือน ๑๒

(๑) เสาร์ที่ ๗ พฤศจิกายน

แรม ๗ ค่ำ[๑] ให้พระพรหมบริรักษ์ คุมกองทัพกรุง ๒๐๕ คน กับเจ้าพระยานครราชสีมาลาวหัวเมือง ๒,๔๔๕ คน รวม ๒,๖๕๐ คน กองหนึ่งยกไปเมื่อ ณ วัน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ[๒]

พระยาพระเขมรมีหนังสือมาขอองด้วง

ครั้นรุ่งขึ้นเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็ยกตามไปเป็นจำนวนคนกรุง ๕๒๐ คน ลาวเขมรหัวเมือง ๓,๐๐๐ คน รวม ๓,๕๒๐ คน รวม ๓ ทัพ เป็นคน ๙,๐๐๐ เศษ ยกลงไปถึงเมืองโปริสาท เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ[๓] พระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงมีหนังสือบอกข้อราชการ ๑๘ ฉบับมาขอองด้วงออกไปเป็นเจ้า เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็บอกส่งต้นหนังสือเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร แล้วก็ให้ตั้งค่ายประชิดเข้าไปใกล้ค่ายญวนทั้ง ๔ ด้าน ห่างค่ายญวนอยู่ประมาณ ๓๐ เส้น ด้วยที่นั้นยังเป็นน้ำเป็นโคลนอยู่ ญวนนายไพร่ประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ คน ออกมารบนอกค่าย พระพิเรนทรเทพ พระพรหมบริรักษ์ พระยาประจิมบุรี นายทัพนายกองได้สู้รบ

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้ระดมตีทัพญวน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา จัดให้พระอัคเนษร หลวงสิทธิ พระอินทรธิบาล พระศรีผาวัง กับกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา นายไพร่ ๔,๐๐๐ คน ไปช่วยระดมตีญวน ได้สู้รบกันแต่เวลาเที่ยงจนบ่าย ๕ โมงเศษ ญวนตายประมาณ ๖๐ คน ป่วยเจ็บเป็นอันมาก ญวนกลับเข้าค่าย ยิงปืนใหญ่เล็กโต้ตอบกันจนเพลาพลบค่ำ ไพร่ไทยลาวเขมรตาย ๖ คน ป่วยเจ็บ ๑๙ คน

---

(๑) จันทร์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน

(๒) ศุกร์ที่ ๒๐ พฤศจิกายน

(๓) เสาร์ที่ ๒๘ พฤศจิกายน

ครั้นน้ำแห้งลงแล้ว สั่งให้นายทัพนายกองตั้งค่ายประชิดเข้าไปห่างค่ายญวนอยู่ ๑๑ เส้น ๑๒ เส้น ให้พูนดินเป็นป้อมสูงขึ้นพ้นเสาค่ายญวน ๕ ศอก ๔ ป้อม ชักปีกกาขุดสนามเพลาะถึงกันแล้ว เอาปืนใหญ่กระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ขึ้นยิงป้อม ป้อมละ ๓ กระบอก ปรำลงไปในค่ายญวน ๓ วัน ถูกญวนในค่ายใหญ่ค่ายปีกกาตายประมาณ ๕๐ เศษ ป่วยเจ็บเป็นอันมาก ญวนขุดหลุมอยู่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงให้เอาค่ายตับล้อมประชิดเข้าไปอีกชั้นหนึ่ง ห่างค่ายญวน ๓ เส้น ชักปีกกาถึงกันรอบค่ายญวน ๆ ยิงปืนสู้รบอยู่แต่ในค่าย ๕ วัน ๖ วัน พอพระยาสังขโลก พระยาอุทัยธิราช เจ้าเมืองสำโรงทองส่งญวนกองทัพเมืองพนมเปญซึ่งเขมรลาดตระเวนจับได้ส่งมา ณ ค่ายโปริสาท ๘ คน ถามญวนได้ความว่าองเตียนกุนยกทัพไปตีพระยาราชนิกูลเมืองชีแครงแตกไปแล้ว ๆ องเตียนกุนจะยกมาช่วยองเดดกที่เมืองโปริสาท

เจ้าพระยาบดินทรเดชาปรึกษาเรื่องการทัพญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงปรึกษาด้วยเจ้าพระยานครราชสีมา นายทัพนายกองทั้งปวงว่า การซึ่งจะทำศึกกับญวนต่อไปครั้งนี้เห็นจะไม่สำเร็จด้วยกำลังญวนยังมากนัก แล้วเสบียงอาหารฝ่ายเราก็ขัดสนจะกินไปได้สัก ๙ – ๑๐ วัน องเตียนกุนก็ไปตีทัพพระยาราชนิกูลแตกแล้ว บัดนี้ได้ความว่าจะมาช่วยเมืองโปริสาท ถ้ายกมาจริงดังว่า เราก็จะต้องศึกกระหนาบ จะหักเอาโดยกำลังกองทัพเห็นจะไม่ได้ จะต้องผ่อนปรนทำไมตรีไว้ดูสักครั้งหนึ่ง เจ้าพระยานครราชสีมา นายทัพนายกองเห็นด้วย

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงสั่งให้พระนรินทรโยธาทำหนังสือให้ญวน ๘ คนถือไปว่า ถ้าองญวนไม่สู้รบให้ออกมาอ่อนน้อมโดยดีจะปล่อยไป ญวนในค่ายรู้หนังสือแล้วยกธงผ้าขาวปักขึ้น แล้วองเดดกองอันผู้แม่ทัพให้

องภอลันบิน องกวานยาเธอออกมาแจ้งกับนายกองว่า เดิมหารู้ว่าทัพใหญ่ยกออกมาไม่ จึงสู้รบ ครั้งนี้รู้ว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพยกมาถึงแล้วไม่สู้รบ จะขอลาไปบ้านเมือง

ญวนยอมทำพระราชไมตรีตามเดิม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้องญวนกลับไปบอกองอันผู้ องเดดกแม่ทัพว่า ให้ออกมาพูดจาทำหนังสือสัญญาเสียก่อน ครั้นแล้วองเดดก องอันผู้ องภอลันบิน นายทัพนายกองออกมาคำนับรับผิดเจ้าพระยาบดินทรเดชา ว่าได้สู้รบกับกองทัพหน้านั้นโทษองญวนผู้ใหญ่ผู้น้อยผิดนักหนาแล้ว ซึ่งให้ชีวิตไว้ไม่ฆ่าฟัน ปล่อยให้กลับไปครั้งนี้พระคุณหาที่สุดมิได้

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งว่า ให้ทำหนังสือสัญญาเสียก่อนจึงจะปล่อยไป พวกญวนจึ่งลากลับเข้าไปในค่าย ทำหนังสือสัญญาประทับตรา ๑๒ ดวง ใจความในสัญญาว่า พวกข้าพเจ้ามีชื่อในหนังสือนี้ จะขอเลิกทัพไปรวบรวมกัน ณ เมืองโจฎก แล้วจะมีหนังสือไปถึงองนายทัพนายกองญวนที่ยังตั้งรบพุ่งอยู่กับพระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวง ให้ถอยเลิกทัพกลับคืนไปบ้านเมือง แล้วจะได้มีหนังสือไปกราบทูลพระเจ้ากรุงเวียดนาม ขอให้มีพระราชสาส์นแต่งทูตเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร เป็นทางพระราชไมตรีเหมือนอย่างแต่ก่อน

เจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือถึงเสนาบดีเมืองเว้

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เห็นว่าองเดดก องอันผู้ พูดเกินตัวนัก เห็นไม่จริง ก็แต่ออกปากว่าจะปล่อยให้เขาไปแล้ว ก็จะปล่อยไปเอาเกียรติยศไว้สักคราวหนึ่ง จึ่งสั่งให้ทำหนังสือไปถึงเสนาบดีเมืองเว้ฉบับหนึ่ง ใจความว่า นายทัพนายกองญวนทำข่มเหงจับเอาเจ้านายและขุนนางไปทำโทษบ้าง ฆ่าเสีย

บ้าง เป็นอันมาก เขมรได้ความเดือดร้อนนัก ขอให้ยกกองทัพกรุงออกมาช่วยดับร้อนของราษฎร จึ่งทรงพระราชดำริว่า เมืองเขมรก็เป็นข้าขอบขัณฑสีมามาแต่โบราณ จึ่งให้เราคุมทัพออกมาช่วยเขมร บัดนี้องเดดก องอันผู้ นายทัพนายกองเมืองโปริสาทยอมไม่สู้รบ จะขอไปตั้งอยู่เมืองโจฎก แล้วจะบอกไปถึงองญวนผู้ใหญ่ที่รักษาเมืองพนมเปญให้เลิกถอยไป จะมีหนังสือขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าเวียดนามให้แต่งพระราชสาส์นเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ขอเป็นทางพระราชไมตรีเหมือนอย่างแต่ก่อนนั้น ฝ่ายเราผู้เป็นแม่ทัพเห็นว่าทางพระราชไมตรีจะได้ติดต่อกันเข้าอีกก็เป็นการมงคล จึ่งได้ปล่อยญวนที่รักษาเมืองโพธิสัตว์ทั้งชายหญิง ๒,๓๐๐ คนไป องเดดกนายทัพนายกองรับหนังสือแล้วก็ลาไป

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดการส่งขุนนางญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชา จึ่งให้พระนรินทรโยธา พระยาราชนายก คุมไพร่เขมร ๑,๐๐๐ คน ช้างพลาย ๓๐ ช้าง ไปส่งองเดดก องภอลันบิน ญวนนายไพร่ ๑,๕๐๐ คน ให้พระยากุเชนทรเสนา สนองโส หลวงวงศากุเชนทรนายไพร่ ๑๐๐ คน นำองอันผู้นายไพร่ครอบครัวญวน ๘๐๐ คน ไปทางเรือบรรจบกัน ณ ท่ากะพงฉนัง แต่ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ[(๑)]

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะรอฟังราชการอยู่ที่เมืองโปริสาทก็ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร จึ่งสั่งให้พระยาสังขโลกคนเก่าคุมไพร่ ๕๐๐ คนอยู่เมืองรักษาโปริสาท เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งถอยเข้ามาตั้งฟังราชการอยู่ ณ เมืองบัตบอง

---

(๑) พฤหัสบดีที่ ๓๑ ธันวาคม

องเตียนกุนโกรธองเดดก

ฝ่ายองเดดก องอันผู้ กลับไปหาองเตียนกุน เล่าความให้องเตียนกุนฟังว่า ยอมเลิกทัพทำหนังสือสัญญาให้ไว้กับเจ้าพระยาบดินทรเดชา องเตียนกุนโกรธว่าเอาแผ่นดินเมืองเวียดนามไปยกให้ไทยเสีย องเดดกว่าการนี้ก็แจ้งอยู่แล้ว ได้ปรึกษากันเห็นว่า ถ้าจะสู้รบตัวก็จะตาย ไพร่พลก็จะตายมาก ถ้ายอมเสียดังนี้ก็คงจะตายแต่ตัวนายเท่านั้น คิดว่าเอาชีวิตไพร่พลของเจ้านายไว้สักครั้งหนึ่ง โทษผิดแล้วแต่จะโปรด องเตียนกุนก็ทำหนังสือบอกส่งต้นหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาและหนังสือสัญญาขึ้นไปเมืองเว้

เจ้าเวียดนามให้พระสงฆ์ถือหนังสือไปหาพระยาพระเขมร

ฝ่ายเจ้าเวียดนามทราบความว่าเขมรกำเริบขึ้น จึงให้องตาเตียงกุนคุมไพร่พล ๓,๕๐๐ คน ยกลงมาเมืองพนมเปญ องตาเตียงกุนจึงให้พระสงฆ์ถือหนังสือไปหาพระยาพระเขมรทั้งปวง ใจความว่า เจ้าเวียดนามให้ถามพระยาพระเขมรดูว่าโกรธกันอย่างไร จึ่งพากันเป็นกบฏขึ้นทุกบ้านทุกเมือง นายทัพนายกองญวนเบียดเบียนข่มเหงอย่างไรหรือ ให้พระยาพระเขมรมาหา ได้ความแล้วก็จะได้บอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าเวียดนาม พระยาพระเขมรก็ไม่มีผู้ใดไปหาสักคนหนึ่ง

องตาเตียงกุนยกมาถึงเมืองพนมเปญ เมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ(๑) องเตียนกุนรู้ก็ยกไปตั้งค่ายอยู่เมืองกะพงทม องตาเตียงกุนมีหนังสือหาองเตียนกุนมาที่เมืองพนมเปญว่า เจ้าเวียดนามมีรับสั่งให้มาคาดโทษ องเตียนกุนก็ไม่ไปว่าไม่มีหนังสือรับสั่งมาถึงตัวด้วย

---

(๑) เสาร์ที่ ๒๓ มกราคม

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาก็บอกเข้ามาว่า ได้รบญวนที่เมืองโปริสาท ญวนไม่สู้ ได้ปล่อยไปเสีย ฝ่ายพระยาราชนิกูล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ ตั้งอยู่เมืองชีแครง องเตียนกุนยกเข้าไปตี ไพร่พลในกองทัพเป็นแต่ลาวเขมรป่าดงทั้งนั้น ไทยน้อยตัว พอได้ยินเสียงกลองรบญวนสนั่นใกล้กระชั้นเข้ามา มันก็ทิ้งค่ายเสียพากันหนีเข้าป่าไปเหมือนไก่เถื่อน นายทัพนายกองจะกดไว้ก็ไม่อยู่ พระยาราชนิกูลเห็นน้อยตัวจะสู้ญวนไม่ได้ ก็ทิ้งค่ายเสีย ล่าหนีเข้าป่าไปบ้าง องเตียนกุนได้ชัยชนะแล้ว ก็ยกมาช่วยองเดดกเมืองโปริสาท พอเจ้าพระยาบดินทรเดชาปล่อยองเดดกไป จึงมิได้ยกขึ้นมาเมืองโปริสาท

พระองค์ด้วงครองเมืองบัตบอง

พระยาสีหราชเดโช พระองค์ด้วงได้ยกไป เมื่อเดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ(๑) พร้อมด้วยพระยาวิบูลยราช พระยาพระเขมร ๗ นายที่เข้ามารับพระองค์ด้วงก็ได้รับพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าด้วย ไปถึงเมืองบัตบองเมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ(๒) เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พักอยู่เมืองบัตบองก่อน ได้มีหนังสือประกาศไปให้พระยาพระเขมรรู้ทั่วกันว่า ซึ่งขอพระองค์ด้วงออกมาเป็นเจ้านายบัดนี้ก็โปรดให้ออกมาอยู่ที่เมืองบัตบองแล้ว ให้พระยาพระเขมรทั้งปวงเข้ามารับน้ำพระพิพัฒน์พระองค์ด้วง แล้วจะได้กลับไปทำราชการสู้รบกับญวน ที่ติดรบพุ่งอยู่ก็ให้แต่งบุตรหลานเข้ามาแทนตัว

(๑) พฤหัสบดีที่ ๑๔ มกราคม

(๒) พุธที่ ๓ กุมภาพันธ์

เจ้าพระยาบดินทรเดชา
ขอเจ้าพระยายมราชออกไปช่วยราชการ

ฝ่ายพระยาราชนิกูลซึ่งแตกญวนไปตั้งอยู่เมืองกะพงสวาย จัดให้พระยาเสนาราชกุเชนทรอยู่รักษาเมืองสะโทง ให้พระวงศาป่าเทศอยู่รักษาเมืองชีแครง พระยาราชนิกูล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพถอยมาตั้งอยู่ด่านพนมศกแขวงเมืองนครเสียมราฐ แล้วบอกข้อราชการมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๆ ไม่ไว้ใจแก่ราชการ ให้พระยาณรงควิไชย พระพรหมบริรักษ์ พระอินทรธิบาล ไปจัดทัพชักคนในกองทัพพระยาราชนิกูล ให้พระยานุภาพไตรภพ เจ้าเมืองนครเสียมราฐไปรักษาเมืองสะโทง แต่ตัวพระยาราชนิกูล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ ให้หากลับมาเมืองบัตบอง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า เจ้าพระยานครราชสีมาป่วยกลับไปเมืองนครราชสีมาแล้ว ไม่มีผู้ใดช่วยคิดราชการ ขอเจ้าพระยายมราชออกไป ข้อ ๑ ว่าโปรดจะให้ตั้งเมืองโปริสาทเป็นเมืองใหญ่ให้พระองค์ด้วงอยู่นั้น เมืองโปริสาทค่ายคูก็ชำรุดทรุดโทรม น้ำก็ท่วม จะต้องทำมากอยู่เดือนยี่ เดือน ๓ นี้ เสบียงอาหารก็ขัดสน ขอให้งดรอไว้ก่อน

ฝ่ายนายเสาทนายองอิ่มซึ่งไปด้วยองอิ่มถึงเมืองเว้ เห็นญวนจำองอิ่มกับพระยาปลัดไว้ ก็หนีกลับลงมาเข้าหาองด้วง แจ้งว่าเมื่อเดือน ๕ ปีชวด มีกำปั่นฝรั่งเศส ๓ ลำ ตัวนายชื่อกำมะโดลาเบียเข้ายิงป้อมปากน้ำแล้วก็ไป นายเสาได้สืบถามว่า เป็นเหตุอย่างไรฝรั่งเศสจึงได้มายิง พวกญวนที่พูดเขมรได้ เล่าความว่า แต่ก่อนเจ้าเวียดนามให้ฆ่าพระสังฆราชบาทหลวงฝรั่งเศสเสียเป็นหลายคน ฝรั่งเศสมาต่อว่า แล้วจะขอทำสัญญา เจ้าเวียดนามไม่ยอมสัญญา ฝรั่งเศสขัดใจก็ยิงเอาป้อมเรือรบกำปั่นของเจ้าเวียดนามซึ่งทอดอยู่ในอ่าวห้างนั้นแตก เสียหายเป็นอันมาก แล้วก็กลับไป

ในปีชวดนั้นพระองค์ด้วงเกิดบุตรชายด้วยแม่นางหนึ่ง ชื่อนักเภา เป็นบุตรพระมนตรีธิราชคนหนึ่ง ให้ชื่อองค์ศรีสวัสดิ์

เจ้าเวียดนามมินมางทิวงคต

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ[(๑)] เจ้าเวียดนามมินมางเสวยสุราเข้าไปเหลือขนาด ทิวงคต เจ้ามินมางเกิดเมื่อปีกุน ตรีศก อายุ ๓๐ ปี ได้ราชสมบัติในปีมะโรง โทศก เสวยราชสมบัติได้ ๒๑ ปี พระชนมายุได้ ๕๑ ปี

เตืองคำสือมีนคงได้เป็นเจ้าเวียดนาม

ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ[(๒)] วันดี ขุนนางจึ่งยกเตืองคำสือ-มีนคงราชบุตร อายุ ๑๖ ปี เป็นเจ้าแผ่นดิน ตั้งยิหัวว่า เทียวตรีองเกียนอาน เป็นอา เป็นน้องชายร่วมชนนีของเจ้าเวียดนามมินมาง ได้เป็นผู้สำเร็จราชการช่วยการแผ่นดิน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งญวนมากรุงเทพ ฯ

ในเดือน ๓ นั้น ที่ค่ายองเตียนกุนเกิดไข้ป่วงขึ้น พวกญวนในค่ายก็หนีออกมาหาพวกเขมร ๑๓๔ คน พระองค์แก้วส่งมาให้เจ้าพระยาบดินทร-เดชาที่เมืองบัตบอง เจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งเข้ามากรุงเทพมหานคร โปรดให้สักข้อมือว่า กองอาสารบญวน พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ใช้สอย ครั้นในภายหลัง ญวนในค่ายพนม-

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๗ กุมภาพันธ์

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

เปญหนีมาอีก ๒๐๐ คน เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้หมื่นมนเทียรพิทักษ์คุมเข้ามาเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ(๑) พร้อมกับช้างพังสีประหลาด ซึ่งจับได้ที่ป่าแขวงเมืองสำโรงทอง สูง ๔ ศอก มาถึงกรุง ณ วันเดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ(๒) โปรดให้ขึ้นระวางชื่อ พังหงษาสวรรค์ แต่ญวนนั้นก็ส่งให้ไปอยู่กับพวกก่อน

หนังสือขององเกรินตาเตืองกุนถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ฝ่ายองเกรินตาเตืองกุนตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ มีหนังสือตอบให้องอันยาง องอันเบียน กับไพร่ ๑๒๐ คน ถือมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองบัตบอง เมื่อ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ(๓) ให้แปลออกมีความว่า หนังสือองเกรินตาเตืองกุนขุนนางกรุงเวียดนามมาสำเร็จราชการอยู่เมืองพนมเปญ มายังเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก อัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุขุนนางแม่ทัพใหญ่กรุงเทพมหานครได้แจ้ง ด้วยกรุงเวียดนามกับกรุงเทพ-มหานคร แต่ก่อนเป็นไมตรีสนิทดีกันมา หามีร้าวฉานสิ่งใดไม่ เพราะแต่ก่อนด้วยการเมืองเวียงจันทน์ คนกรุงเทพมหานครฆ่าคนใช้กรุงเวียดนาม ๆ มีราชสาส์นมาต่อว่า กรุงเทพมหานครมีราชสาส์นไปถึงกรุงเวียดนามขอโทษคนที่ฆ่าญวนที่เมืองเวียงจันทน์ครั้งหนึ่ง กรุงเวียดนามคิดทางพระราชไมตรีก็งดไว้ ทางพระราชไมตรีก็เสมออยู่ตามเดิม เมื่อครั้งอ้ายภอเบโคยเป็นกบฏเมืองไซ่ง่อน กรุงเทพมหานครยกกองทัพใหญ่ออกไปตีเมืองพนมเปญ แล้วยกกองทัพล่วงเขตแดนออกไปถึงเมืองโจฎก เมืองบันทายมาศ เมืองยางพานกรุงเวียดนามทราบความว่า กองทัพกรุงเทพมหานครยกล่วงเขตแดนลงไปกรุงเวียดนามจึงให้ขุนนางคุมกองทัพมาป้องกันรักษาเขตแดนไว้ กองทัพกรุงก็

---

(๑) พุธ ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์

(๒) อังคาร ที่ ๘ มีนาคม

(๓) ศุกร์ ที่ ๒๖ กุมภาพันธ์

ยกกลับไป กองทัพกรุงเวียดนามก็หายกติดตามไม่ รักษาเขตแดนเมืองโปริสาท เมืองกะพงสวายไว้ หาได้เกินเขตแดนกรุงไทยเข้ามาจนก้าวหนึ่งไม่ เมื่อปีวอก อัฐศก อ้ายด้วงมีหนังสือลับออกไปจะขอกลับมาหากรุงเวียดนาม จะคิดอ่านกบฏต่อกรุงเทพมหานคร เมื่อปีกุน เอกศก อ้ายอิ่มกวาดครอบครัวกรุงเทพมหานครหนีไปหากรุงเวียดนาม แล้วอ้ายอิ่มว่า เมืองบัตบองทุกวันนี้ผู้คนเบาบาง ถ้าจะไปตีเอาเมืองบัตบองก็จะได้โดยง่าย เขมรมันว่าอย่างนี้ กรุงเวียดนามเห็นแก่ทางไมตรีที่สนิทกันมาแต่ก่อน หาเชื่อฟังพวกอ้ายเขมรไม่ ถ้าฟังคำอ้ายเขมรก็เป็นข้อพยาบาทกันต่อไป เขมรทั้งนั้นก็ได้พึ่งกรุงเวียดนามมาช้านาน กรุงเวียดนามมีใจโอบอ้อมป้องกันให้อยู่เย็นเป็นสุข หามีเหตุการณ์สิ่งใดไม่ องจันทร์ตาย องจันทร์หามีบุตรชายสืบวงศ์ต่อไปไม่ กรุงเวียดนามจึ่งตั้งให้องแป้นบุตรหญิงเป็นเจ้าเมืองเขมร องมี องเภา องสงวน ผู้น้องทั้ง ๓ คนก็ตั้งให้เป็นเวียนกุนเจ้า รองกันลงมา องแป้นมีหนังสือลับไปถึงเจ้าอ้ายผู้น้า จะให้อ้ายมาผู้ร้ายมาทำศึกกับญวน จะได้พาองแป้นหนีตามมารดามา องแป้นคิดการดังนี้ผิดด้วยอย่างธรรมเนียม จึ่งได้ทำโทษแต่องแป้นคนเดียว แต่องมี องเภา องสงวน หามีโทษผิดสิ่งใดไม่ ถ้าจะให้อยู่ที่เมืองเขมรต่อไป จะมีคนมายุยงเหมือนอย่างองแป้น จึ่งย้ายให้ไปอยู่เสียที่เมืองอื่นให้พ้นกัน จะได้อยู่ดีไม่มีความผิด บรรดาขุนนางผู้ใหญ่เมืองเขมร กรุงเวียดนามก็ได้ตั้งให้เป็นขุนนางญวน ทั้งไพร่บ้านพลเมืองก็เมตตาโอบอ้อมอารีให้อยู่เย็นเป็นสุข เจ้าเวียดนามมีความเมตตาแก่พวกเขมรมากมายยิ่งนัก หาได้ทรงคิดว่าขุนนางเขมร จะมีคนทรยศอยู่บ้าง บัดนี้พากันมาเกลี้ยกล่อมพวกเขมรให้คิดกบฏ ที่ยอมเข้าด้วยก็มี ที่ไม่ยอมเข้าด้วยก็มี ที่ไม่ยอมเข้าด้วยก็กดขี่ข่มเหงชักพาไปตามกัน การดังนี้ญวนจะนิ่งเสียก็ไม่ได้ กรุงเวียดนามจึ่งเกณฑ์กองทัพมาปราบปราม ถ้าพวกเขมรรู้สึกโทษตัวผิดกลับเข้ามาสามิภักดิ์รับผิด

กรุงเวียดนามก็ยกโทษให้ ไพร่บ้านพลเมืองกลับเข้าอยู่ตามภูมิลำเนาทำมาหากินตามเดิม หาอยากฆ่าฟันพวกเขมรไม่ การทั้งนี้โดยจึกก็รู้อยู่สิ้น โดยจึกยกกองทัพไปเมืองโปริสาท ได้ว่ากล่าวจะเป็นไมตรีกัน โปนจึกก็ได้บอกข้อความขึ้นไปกราบทูลเจ้าเวียดนามให้ทราบ บัดนี้ เจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งว่า สองพระนครจะเป็นไมตรีก็เป็นประโยชน์แก่อาณาประชาราษฎรทั้งสิ้น เป็นการใหญ่ บัดนี้ กรุงเทพมหานครคิดจะเป็นไมตรีก่อน ก็ต้องมีราชสาส์นมาก่อนเขตแดนของผู้ใดก็ต่างคนต่างรักษาแต่ในเขตแดน อย่าล่วงเกินปลายเขตปลายแดนให้เกิดความ กรุงเวียดนามรับสั่งมาดังนี้ พระทัยเจ้าเวียดนามก็จะคิดเป็นไมตรีอยู่ จึงมีหนังสือบอกมาให้โดยจึกแจ้งความ ก็เห็นว่าโดยจึกได้กราบทูลดึกพึ่ดเวืองแล้วคงจะมีราชสาส์นมา โปนจึกได้กราบทูลดึกวางเต่เมื่อใด ก็คงจะมีราชสาส์นตอบมาโดยทางไมตรี จะได้อยู่เย็นเป็นสุขยืดยาวไปถ้ากรุงเทพมหานคร จะมีพระราชสาส์นไปเมื่อใด จะไปทางไหนก็ให้โดยจึกมีหนังสือบอกไปให้โปนจึกรู้ก่อน จะได้คิดอ่านจัดการให้สมควรตามอย่างธรรมเนียมแล้ว เมื่อก่อนโดยจึกมีหนังสือมาว่า องเดดก องเกวียน องอันผู้องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน ได้ทำหนังสือสัญญาว่า จะพาบรรดากองทัพญวนที่ตั้งอยู่ที่เมืองเขมรทุกทาง ให้กลับไปรวมกันที่เมืองโจฎกนั้น ราชการเมืองเขมรเป็นราชการของโปนจึก ได้ว่ากล่าวการจึงสิทธิ์ขาดอยู่แต่ผู้เดียว องเดดก องเกวียน องอันผู้ องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน เป็นแต่ขุนนางผู้น้อยความซึ่งสัญญาไว้นั้นไม่สิทธิ์ขาดทำผิดอยู่ หาถูกต้องตามกฎหมายเมืองญวนไม่บัดนี้ องเดดก องเกวียน องอันผู้ องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน ซึ่งทำหนังสือสัญญานั้น ก็ลงโทษเสียแล้ว ความซึ่งทำหนังสือสัญญาไว้นั้นจะเชื่อถือเอาไม่ได้ ให้โดยจึกตริตรองดูก็คงจะแจ้งความ

หนังสือมา ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ(๑) ปีชวด โทศก

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

คำอธิบาย
ชื่อในหนังสือองเกรินตาเตืองกุน

คำที่ว่า ดึกพั่ดเวือง คือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

โดยจึก นั้น คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา

โปนจึก นั้น คือ องตาเตียงกุน

อ้ายมา นั้น คือ องแก้ว

อ้ายด้วง อ้ายอิ่ม นั้น คือ องด้วง องอิ่ม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็มิได้ตอบไป ให้ส่งต้นหนังสือญวนเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร

ฝ่ายที่เมืองเว้นั้นผลัดเปลี่ยนเจ้าแผ่นดินใหม่ มีตราให้หาองตาเตียงกุนกลับขึ้นไป ให้องเตียนกุนอยู่รักษาราชการแทนไปตามเดิม

ใบบอกพระยาเสนาภูเบศร เรื่องรบกับทัพญวน

ฝ่ายพระยาเสนาภูเบศรบอกมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า พระยาเสนาภูเบศรไปตั้งค่ายรักษาอยู่เมืองบาพื เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ[(๑)] ญวนยกทัพมาประมาณ ๓,๐๐๐ คน เข้าตีค่ายพระยาพระเขมร พระยาพระเขมรเห็นญวนมากกว่าก็หนีเข้าป่าหาครอบครัว พระยาเสนาภูเบศรก็ถอยเข้ามาตั้งอยู่เมืองโปริสาท ญวนก็ยกตามเข้ามาตีค่ายปีกกานอกเมืองโปริสาท พวกเขมรได้สู้รบกันอยู่ แล้วว่าองเตียนกุนยกพลลงมาจากค่ายกะพงทม เมื่อ เดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[(๒)] มาอยู่เมืองพนมเปญด้วยองตาเตียงกุน คนทั้ง ๒ ทัพประมาณ

๒๐,๐๐๐

---

(๑) อังคาร ที่ ๒๓ กุมภาพันธ์

(๒) ศุกร์ ที่ ๕ กุมภาพันธ์

เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างเมืองให้พระองค์ด้วง

เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้น จึ่งคิดว่าองเตียนกุนยกมาสมทบกันที่เมืองพนมเปญ จะคิดการใหญ่อย่างไรจะไว้ใจไม่ได้ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[(๑)] ก็พาพระองค์ด้วงยกไปเมืองโพธิสัตว์ ญวนรู้ดังนั้นก็ไม่อาจตีล่วงเข้ามาได้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งเกณฑ์คนตัดไม้แก่นทำเมืองให้พระองค์ด้วงอยู่ที่ปะไท้เสียดเหนือเมืองโปริสาทเป็นที่ดอน ได้ลงมือปักเสาค่าย ณ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ[(๒)] กว้าง ๑๐ เส้น ยาว ๑๒ เส้น

พระองค์ด้วงพาไพร่พลไปตั้งอยู่ที่เมืองอุดงฦๅไชย

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งทำเมืองโปริสาทอยู่ แต่งให้คนไปสืบราชการ ได้ความว่า องตาเตียงกุนเป็นเตียนกุนชิดกัน มีหนังสือเข้าไปขอเจ้าหญิงและนักมารดาองจันทร์อยู่ที่ไซ่ง่อน ตัวองอิ่ม พ้าทะละหะ พระยาพระเขมรซึ่งจำไว้ที่เมืองเว้ ขอให้ส่งลงมาด้วย เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้นจึ่งคิดว่าถ้าญวนเอาเจ้าหญิงและองอิ่มมาเชิดชูตั้งเป็นเจ้านายแย่งกันขึ้นดังนี้ พระยาพระเขมรที่นับถือองอิ่มและเจ้าหญิงก็จะไปเข้าฝ่ายญวน ความที่คิดไว้ก็จะไม่สำเร็จ พระองค์ด้วงก็อยู่ที่เมืองโปริสาทลึกเข้ามานัก จึ่งปรึกษาพระองค์ด้วงจะให้ไปตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร เขมรจะได้เห็นตัว เชื่อถือว่าเป็นพระองค์ด้วงแน่แล้ว จะได้นิยมเข้ามาหาพระองค์ด้วง ๆ ก็เห็นชอบด้วย เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งให้พระพรหมบริรักษ์ พระรามพิไชย พระณรงค์ฤทธิ์ นายทัพนายกองคุมเขมรป่าดงและลาว ๕,๐๐๐ กับเขมรซึ่งมาอยู่รักษาพระองค์ด้วง ตัวนาย ๘๙ คน ไพร่ ๔๐๐ คน ยกลงไปจากเมืองโปริสาท ณ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ[(๓)]

(๑) เสาร์ ที่ ๖ มีนาคม

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๘ มีนาคม

(๓) พฤหัสบดี ที่ ๒๙ เมษายน

ครั้นเดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ[๑] ไปถึงเมืองบันทายเพชร จึงให้ตั้งเมืองอยู่ที่อุดง-ฦๅไชย ที่เจ้าพระยาอภัยภูเบศรตั้งอยู่แต่ก่อน ห่างเมืองบันทายเพชร ๕๐ เส้น

ฝ่ายเจ้าเมืองไซ่ง่อนให้ส่งเจ้าหญิงทั้ง ๓ องค์และนักมารดามาถึงพนมเปญ เมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ[๒] องเตียนกุนปลูกเรือนให้อยู่หมู่หนึ่ง แล้วเอาตราของององจันทร์กับพระขรรค์สำหรับแผ่นดินเล่มหนึ่ง มอบให้องมี ให้องมีตั้งฟ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยาจักรี พระยากลาโหม พระยาราชเดชะ พระยาพระเขมร ผู้ใหญ่ผู้น้อยขึ้นเต็มตามตำแหน่ง แล้วให้ทำหนังสือเขมรเป็นหนังสือเจ้าผู้หญิงไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมร ราษฎรทุกบ้านทุกเมืองก็ไม่มีผู้ใดมาสามิภักดิ์

พระองค์ด้วงแต่งตั้งขุนนางแล้วส่งไปรักษาเขตแดน

ฝ่ายพระองค์ด้วงก็ตั้งแต่งพระยาพระเขมรที่สมัครด้วยพระองค์ด้วงขึ้นตามตำแหน่งบ้าง ตำแหน่งที่ขุนนางที่ ๑ เป็น ๒ ฝ่ายออกไป พระพรหมบริรักษ์พระองค์ด้วง จึงปรึกษากันให้นายทัพนายกองพระยาพระเขมรไปรักษาเขตแดนทางท่าระกำแห่งหนึ่ง ดงโสลกแห่งหนึ่ง จะเรามุกคำแห่งหนึ่ง จีกองแห่งหนึ่ง ให้พระยาเสนาราชกุเชนทร พระภักดีสุนทรอยู่รักษาเมืองกะพงเสียม เมืองเชิงไพร ให้พระยาเดโชภักดี พระยามนตรีเสน่หาอยู่รักษาเมืองบาราย กองทัพพระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ ตั้งอยู่บ้านอินทรกุมาร ช่วยพระยาเดโชป้องกันครอบครัวรักษาเขตแดนบ้านเมือง ให้พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรรเพธภักดี นายทัพนายกองมาตั้งรักษาเมืองสะโทง เมืองชีแครง ให้พระยาพระเขมรคุมไพร่ไปช่วยป้องกันรักษาเมืองกำปอด เมืองกะพงโสม ให้พระยาวิบุลยราชคุมคน ๑,๐๐๐ ให้ขุดทำนบคลองขุดใหม่ ปรารถนาไม่ให้ญวน

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๖ พฤษภาคม

(๒) อังคาร ที่ ๒๗ เมษายน

เอาเรือบรรทุกเสบียงอาหารมาส่งกันได้ ญวนเมืองโจฎกก็ยกมาตีพระยาวิบูลย-ราชแตกไป แล้วทลายทำนบเสีย

ทัพเขมรรบกับทัพญวน

ฝ่ายเจ้าผู้หญิง ๓ องค์กับนักมารดาองจันทร์ มีหนังสือมาถึงพระองค์ด้วง ให้แต่งพระยาพระเขมรไปรับ จะหนีมาอยู่ด้วย พระยาพระเขมรก็ขันรับอาสาจะไปรับพามาให้ได้ พอพระยาวังตุมซึ่งเข้าอยู่กับญวนรู้ความก็เข้ากระซิบบอกองเตียนกุนๆก็ให้คนระวังพิทักษ์รักษาแข็งแรงขึ้น พวกเขมรข้างพระองค์ด้วงก็ตั้งกองอยู่ ๑๑ กอง กองละ ๑,๐๐๐ บ้าง ๖๐๐ บ้าง ๕๐๐ บ้าง เหมือนกองโจรซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดง ถ้าเห็นญวนยกมาน้อยก็เข้าสู้รบฆ่าเสียบ้าง จับเป็นบ้าง ถ้าญวนมามากกว่าก็หลบหนีเข้าป่าหนีไป ถ้าญวนติดตามก็ยิงด้วยหน้าไม้และปืนถูกญวนล้มตายดังนี้เป็นอันมาก ที่จับเป็นมาส่งพระองค์ด้วง ๆ ก็ให้รางวัลแก่ผู้จับ ถ้าจับได้มากก็ถึง ๑ ตำลึง ถ้าจับได้น้อยก็ให้ ๑ บาท ได้ญวนชายหญิงส่งเข้ามาถวายตั้งแต่ปีชวดมาถึงปีมะแม ได้ญวนกว่า ๒,๐๐๐ โปรดให้ส่งไปเมืองกาญจนบุรีบ้าง ส่งไปเมืองเหนือบ้าง ถ้าเป็นญวนเข้ารีตก็ให้ไปอยู่ด้วยกันกับญวน เข้ามาครั้งปีมะเส็ง ฝ่ายนายทัพนายกองเขมรที่เป็นกองใหญ่ก็เที่ยวตีเมืองใหญ่ ๆ ที่ญวนตั้งรักษาอยู่ ได้รบกันเนือง ๆ แพ้บ้างชนะบ้าง ญวนก็หย่อนกำลังลงทุกที

องอิ่มทำหนังสือไปเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมร

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ(๑) เจ้าเมืองไซ่ง่อนส่งองอิ่มลงมาถึงเมืองพนมเปญ องเตียนกุนปลูกเรือนหลังหนึ่ง ให้อยู่ด้วยเจ้าหญิงเรียกว่าสำนักตาแก้ว องเตียนกุนจึงให้องอิ่มทำหนังสือให้คนไปเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรทุกแห่งทุกตำบล คนผู้ถือหนังสือก็ไม่มีผู้ใดกลับมาสักคน

---

(๑) พุธ ที่ ๖ ตุลาคม

กองทัพญวนขัดสนเสบียงอาหาร

ในเดือน ๑๑ นั้น เกิดความไข้ขึ้นที่กองทัพญวน เป็นโรคบิดบ้าง ไข้จับบ้าง ให้ฟกบวมเปื่อยพังบ้าง เสียไพร่พลเป็นอันมาก เสบียงอาหารขัดสนนัก ราคาข้าวสารถังหนึ่งคิดเป็นเงินไทยถังละ ๕ บาท เกลือถังละ ๒ บาท อดด้วยกันทั้งญวนทั้งเขมร แต่เขมรอยู่ที่กว้างก็เที่ยวหาหน่อไม้และมันกลอยกินได้ ญวนจะไปเที่ยวหากินบ้างเขมรก็ฆ่าเสีย องเตียนกุนจึงบอกขึ้นไปทูลเจ้าเวียดนาม เจ้าเวียดนามตอบมาว่า ให้พาองอิ่มและเจ้าหญิงไปตั้งอยู่เมืองโจฎก

องเตียนกุนกินยาตาย

ครั้น ณ เดือน ๑๒ องเตียนกุนจึงให้รื้อค่ายที่จะโรยจังวา และค่ายที่กะพงทมนั้น กวาดครัวจีน เขมร แขก ที่อยู่ในอำนาจจนสิ้นเชิงได้ประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ ให้ทำแพบรรทุกช้างไปแพละ ๒ ช้างบ้าง ๓ ช้างบ้าง เป็นช้าง ๒๘ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ โคกระบือก็บรรทุกแพล่องลงไปเหมือนกัน แล้วให้เรือรบป้องกันลงไปส่งที่เมืองโจฎก ครั้น ณ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ(๑) เวลา ๓ ยาม องเตียนกุนก็พาองอิ่มและเจ้าผู้หญิงยกทัพล่องลงไปเมืองโจฎก องเตียนกุนเสียใจว่าได้รับอาสาต่อเจ้าเวียดนามว่า จะคิดเอาเมืองเขมรให้เป็นสิทธิ์แก่ญวนให้จงได้ ครั้นการไม่สมคะเนก็ต้องตำหนิคาดโทษ ได้ความอายแก่เพื่อนขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย อยู่ที่เมืองโจฎกได้ ๒ วันก็กินยาตายเสีย

ครั้งนั้นองทำตาน องตาโด ได้เป็นใหญ่ จึงให้องดกโปกับนักองอิ่มคุมญวน ๕,๐๐๐ คนลงไปตีเมืองปาสัก เมืองพัดพัง พระยาทิศวงศาเจ้าเมืองปาสักเห็นจะสู้รบไม่ได้ ก็ยอมเข้าด้วยนักองอิ่ม แล้วนักองอิ่มก็มาตั้งอยู่เมืองโจฎกบ้านเดียวกันกับเจ้าหลานผู้หญิง

---

(๑) อังคาร ที่ ๘ พฤศจิกายน

ครั้งนั้นเขมรฝ่ายใต้ เมืองตรังเกรยกราช เมืองตึกเขมา เมืองประมวลสอ เมืองอุมอ เมืองมัจรุก เมืองปาสัก เมืองพระตะพัง เป็นของององอิ่ม เขมรฝ่ายเหนือเป็นขององด้วง

เจ้าเวียดนามจึ่งให้ถอดพ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม พระยาสุภาธิราช ที่เอาตัวขึ้นไปจำไว้เมืองเว้ให้พ้นโทษ พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมากแล้ว ให้มาช่วยราชการด้วยนักองอิ่ม พ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม พระยาสุภาธิราช ก็รับอาสาว่าจะมาคิดเอาเมืองเขมรถวายคืนด้วยอุบายให้จงได้

ท้องตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งว่า องเตียนกุนยกเลิกไปแล้วก็ยกลงไปถึงเมืองอุดงฦๅไชย เมื่อ ณ เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ[(๑)] เห็นท้องด้วงตั้งอยู่ไม่ชอบกล จึ่งเกณฑ์คนไปถางที่พระยาฦๅริมน้ำใหญ่ข้างตะวันออก ไปแต่เมืองบันทายเพชรทางประมาณ ๕๐ เส้นเศษ ห่างเมืองพนมเปญอยู่ประมาณ ๑,๕๐๐ เส้น เป็นชัยภูมิดีพอที่จะเป็นเมืองใหญ่ได้ แล้วภายหลังเห็นว่า เมืองพนมเปญเป็นทางร่วมพอจะพึ่งราชการได้ ทั้งตะวันตกตะวันออก เหนือ ใต้ ได้โดยเร็ว จึ่งพาพระองค์ด้วงยกไปเมืองพนมเปญ เมื่อ ณ เดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ[(๒)] จึ่งบอกข้อราชการเข้ามากราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วให้มีตราโปรดออกไปว่า องเตียนกุนกับนายทัพนายกองก็เลิกไปจากเมืองเขมรหมดแล้ว เมืองเขมรก็เป็นสิทธิ์อยู่แก่พระองค์ด้วง ถ้าคิดถมคลองขุดใหม่เสียก่อน อย่าให้อ้ายญวนกลับคืนมารื้อเลิกถอนเป็นคลองได้อีก ญวนขึ้นรักษาเมืองบันทายมาศ

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒ ธันวาคม

(๒) เสาร์ ที่ ๑๘ ธันวาคม

อยู่นั้น ก็จะขาดกระเด็นออก ฝ่ายเราจะทำแก่เมืองบันทายมาศ และเมืองโจฎก ได้ถนัด ถ้าเมืองบันทายมาศตั้งไม่ได้ ญวนเมืองโจฎกก็จะหวาดหวั่นเข้า เขมรได้ทีก็จะมีน้ำใจทำญวนกล้าแข็งขึ้นจะทนอยู่ที่ไหนได้ ซึ่งขอเรือรบไป ลาดตระเวนถ่วงหลังไว้ให้ญวนพะว้าพะวังนั้น ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระอนุรักษโยธา เป็นแม่กองคุมกำปั่นแกล้วกลางสมุทร เจ้ากรมปลัด กรมอาสาจามคุมเรือป้อม ๖ ลำ เรือไล่สลัด ๔ ลำ รวม ๑๐ ลำ พลนายไพร่ ๕๕๒ คน สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ ให้ออกมาบรรจบกับเรือลาดตระเวน เมืองจันทบุรี เมืองตราดซึ่งลาดตระเวนอยู่ที่เกาะกงแต่ก่อนรวมเป็นเรือ ๑๗ ลำ เรือพระอนุรักษโยธานั้นบรรทุกข้าวสารกล้อง ๕๑ เกวียน เกลือ ๘ เกวียน ๖๐ ถัง กับของกินเล็กน้อยออกมาส่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ด้วยจะให้ พระอนุรักษโยธาส่งที่เมืองไหน ก็ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือไปถึง พระอนุรักษโยธาเถิด พระอนุรักษโยธาได้ยกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ[๑] ก่อนหนังสือบอกนี้แล้ว ถ้าเห็นว่าจะถึงยกทัพเรือ เป็นทัพใหญ่ออกไปอีกทัพหนึ่งก็โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเกณฑ์ทัพใหญ่ยกไป ช่วยระดมกันทำเสียให้สำเร็จ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งใจอุตสาหะพากเพียร ทำเสียให้เสร็จราชการในปีนี้เถิด จะคิดการเห็นการอย่างไรจะบอกเข้ามา อย่า ระวังผิดระวังชอบ กลัวเหลือเกินเลย จะได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจัดการ ให้ถูกตามใจเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้กราบทูลถึงเรื่องถมคลองขุด

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบในท้องตราแล้ว บอกเข้ามากราบทูล ใจความว่า ซึ่งโปรดให้ไปถมคลองขุดนั้น ญวนยังตั้งค่ายรายอยู่ริมคลองถึง

---

(๑) จันทร์ ที่ ๑๑ ตุลาคม

๑๙ ค่าย มีคนรักษาค่ายอยู่ค่ายละ ๑๐๐ บ้าง ๒๐๐ บ้าง แม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ที่จะคุมทัพลงไปก็ไม่มีตัว ขอรับพระราชทานแม่ทัพบกจะยกคุมทัพลงไปสักนายหนึ่ง และแม่ทัพเรือนั้นจะโปรดให้มีแม่ทัพใหญ่ลงไปช่วยตีเมืองบันทายมาศให้ได้แล้ว จะได้มาบรรจบตีค่ายบกญวนตามริมคลองแตกไปแล้วจะได้ถมคลองขุดได้โดยสะดวก ที่เมืองเขมร เดี๋ยวนี้ข้าวเกลือเสบียงอาหารขัดสนนัก ถ้าทัพเรือยกออกไปขอให้บรรทุกข้าวเกลือเสบียงอาหารไปส่งที่เมืองกำปอด จะได้รับขึ้นไปจ่ายให้ไพร่พล แล้วจะได้ยกไปทำกับญวน

เจ้าอุปราชเกณฑ์ทัพหัวเมืองตีเมืองฝากโขง

ฝ่ายกรุงเทพมหานคร เมื่อเดือนอ้ายนั้น เจ้าอุปราช พระมหาสงครามบอกลงมาว่า ได้เกณฑ์ทัพเมืองนคร เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสกลนคร เมืองหนองหาร ๒,๐๐๐ คน ให้เจ้าอุปราชกับท้าวเพี้ย บุตรหลาน ๖ คน ไปทางเมืองเงยทางหนึ่ง ให้ท้าวเถื่อนบุตรอนุ ท้าวไข่หลานอุปราช กับท้าวเพี้ยคุมทัพเมืองอุเทน เมืองไทรบุรี เมืองสกล เมืองแสน รวมคน ๓,๓๐๐ คน ยกไปทางเมืองกะปองทางหนึ่ง พระปทุมเทวา เจ้าเมืองหนองคายคุมทัพเมืองหนองคาย เมืองภูเวียง เมืองมุกดาหาร รวมคน ๒,๐๐๐ คน ยกไปทางเมืองรายทางหนึ่ง ท้าวเหม็น ท้าวแรต บุตรเจ้าอุปราช คุมทัพเมืองเขมราฐเมืองอุบล เป็นคน ๓,๐๐๐ คน รวม ๔ ทัพ เป็น ๑๐๓,๐๐๐ คน จึงให้พระมหาสงครามอยู่รักษาเมืองนครพนม เมื่อ ณ วันเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ (๑) ได้ยกข้ามแม่น้ำโขงไปเข้าตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพิน เมืองนอง เมืองเชียงร่ม เมืองผาบังไม่สู้รบ หนีเข้าป่าไปสิ้น แต่งคนไปเที่ยวกวาดครอบครัวก็ถูกปืนและหน้าไม้ กองทัพล้มตายหลายคน เกลี้ยกล่อมมาได้บ้าง จับมาได้บ้าง

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๓๑ มีนาคม

เป็นครัว ๑,๑๗๗ คน ช้าง ๒๐ ช้าง ครั้นจะกวาดต่อไป ครัวก็หนีไปอยู่แดนญวนสิ้น ได้จุดเผาบ้านเรือนเสียหมด ทรงทราบแล้วจึงได้มีตราตอบขึ้นไปว่า เจ้าอุปราชบุตรหลานรับอาสาขึ้นไปว่า จะเกลี้ยกล่อมกวาดครัวฟากโขงตะวันออกมาให้สิ้นเชิง ขึ้นไปกะเกณฑ์ผู้คนได้ถึง ๑๐,๐๐๐ เศษ ไปตีครัวได้แต่ ๑,๐๐๐ เศษ ไม่สมควรแก่ทัพใหญ่ ให้รั้งรออยู่ทำเป็นการปี ถ้าครัวออกมาตั้งบ้านเรือนทำไร่นาให้คอยจับให้สิ้นเชิง อย่าให้ตั้งติดเป็นทางเสบียงอาหารญวนอยู่ได้

สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพเรือ

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงมีใบบอกเข้ามาว่า จะโปรดให้ส่งเสบียงอาหารที่เมืองกำปอด ก็จะแต่งให้นายทัพนายกองมารับขึ้นไป และการที่ว่าจะไปถมคลองขุดนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาป่วยเป็นไข้จับ ให้คลื่นเหียนอาเจียนแน่นหน้าอก รับพระราชทานอาหารได้วันละ ๑ ช้อน ๒ ช้อน ขอเจ้าพระยายมราชออกไปจะได้คุมทัพใหญ่ แล้วจะให้พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ไปด้วย ได้ทรงทราบจึงได้โปรดให้เจ้าพระยายมราชยกออกไปถึงเมืองพนมเปญ เมื่อ ณ เดือน ๓ ข้างขึ้น ได้มีตราให้เจ้าพระยายมราชถือออกไปใจความว่า ทัพเรือนั้นจะโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กับจมื่นไวยวรนาถ เป็นทัพใหญ่ ยกออกไปตีเมืองบันทายมาศไว้ ญวนจะได้พะว้าพะวัง ทัพบกจึงจะได้ถมคลองได้สะดวก กำหนดทัพเรือจะได้ยกไป ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ[๑] เป็นแน่ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้จมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพหน้า ไปด้วยเรือกำปั่นเทพโกสินทร์

---

(๑) วันที่ ๒๔ มกราคม

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงกำปั่นพุทธอำนาจ นายทัพนายกองไปเรือกำปั่นราชฤทธิ วิทยาคม อุดมเดช เรือป้อมปักหลั่นมัจฉาณุ บรรทุกข้าวสาร ๖๐๐ เกวียน เกลือ ๑๕๐ เกวียนไปส่งที่เมืองกำปอด ให้จ่ายขึ้นไปให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาพวกทัพบกด้วย ให้พระยาอภัยพิพิธคุมทัพหัวเมืองตะวันออก ๕ หัวเมือง เป็นคน ๓,๐๐๐ เข้ากระบวนทัพหลวง เป็นคน ๕,๐๐๐เศษ ทัพหลวงได้ยกไปเมื่อ ณ วันจันทร์เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ

เจ้าพระยายมราชคุมกองทัพไปตั้งค่ายที่เขาเชิงกะชุม

ฝ่ายทัพบก เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้เจ้าพระยายมราช พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ นายทัพนายกองคุมคนไทย เขมร ลาวโคราช เขมรป่าดง รวม ๑๑,๙๐๐ คน ยกลงไปคลองขุดใหม่ ได้ตั้งค่ายครัวที่เขาเชิงกะชุม เรียงกันไป ๑๐ ค่าย ห่างค่ายญวนประมาณ ๖๐ เส้น แล้วให้ทำค่ายตับตั้งประชิดเข้าไปหาค่ายพระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ หลวงฤทธิเดช จมื่นอินทรเสนา ค่ายหนึ่ง พระยาพิไชยสงคราม พระองค์แก้ว พระยานครเสียมราฐ พระยาเสนาราชกุเชนทร ค่ายหนึ่ง พระพรหมบริรักษ์ พระกำแหงมหิมา เมืองกระบินทร์ ค่ายหนึ่ง พระนรินทรโยธา พระยามหาเสนา ค่ายหนึ่ง พระยายกกระบัตรเมืองนครราชสีมา ค่ายหนึ่ง ให้พูนดินทำเป็นป้อมขึ้นทุกค่าย เมื่อขณะตั้งค่ายกับพูนสนามเพลาะทำป้อมอยู่นั้น ญวนยิงปืนใหญ่กราดไว้ ทำอยู่ตั้งแต่เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ(๑) จนถึงเดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำจึงแล้ว ได้เอาปืนขึ้นป้อมยิงไปในค่ายญวน ๆ ก็ยิงโต้ตอบกันอยู่เสมอทุกวัน

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๑๗ มีนาคม

กองทัพเรือไทยเผาค่ายญวน

ฝ่ายทัพเรือเสด็จออกไปถึงเมืองจันทบุรีแล้ว ได้จัดให้พระยาอภัยพิพิธ พระยาราชวังสัน พระยาพิไชยรณฤทธิ พระอนุรักษ์โยธา พระราชรินทร์ ยกล่วงหน้าลงไปก่อนถึงช่องกระบือ ณ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ[๑] พบเรือลาดตระเวนญวน ๗ ลำ ได้สู้รบยิงกัน เรือรบลาดตระเวนถอยหนีไปเมืองบันทายมาศ พระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาราชวังสัน พระอนุรักษโยธา ไปตีค่ายเกาะโดด ไม่เห็นมีผู้คน มีแต่รูปหุ่น ๓๐๐ เศษ จึงเผาค่ายเสีย พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ ลงเรือปั๊กหลั่นมัจฉาณุ ไปส่งข้าวสารส่งเกลือที่เมืองกำปอด ทัพหลวงก็เสด็จตามไปทอดสมออยู่ที่เกาะกะทะคว่ำ อ้ายญวนกองตระเวน ๗ ลำ ไปถึงเมืองบันทายมาศ ก็บอกแก่องตุมผู ๆ ก็บอกไปถึงเมืองโจฎก องตาโดก็ให้กองทัพมาช่วยรักษาเมืองบันทายมาศ และรักษาค่ายรายทางคลองขุดด้วย

ฝ่ายทัพเรือจึงรับสั่งให้จมื่นไวยวรนาถ จัดนายทัพนายกองเข้าตีเมืองบันทายมาศ ให้พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ พระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี คุมทัพเมืองจันทบุรี เมืองตราด เมืองระยอง ๖๐๐ คน พระยาโสรัชชะออกญาเสนาอันชิต เจ้าเมืองกำปอด คุมเขมร ๒,๐๐๐ เศษ เข้าตีค่ายญวนที่เขาโกนธมแตก ณ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ[๒] ได้เผาค่ายเสีย เอาปืนใหญ่ขึ้นยอดเขายิงเข้าไปในเมืองบันทายมาศ

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๓๐ มกราคม
(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๐ มีนาคม

จมื่นไวยวรนาถให้ยกทัพเรือทัพบกเข้าประชิดค่ายญวน

ฝ่ายทัพเรือ จมื่นไวยวรนาถจัดให้พระยาราชวังสันคุมทัพเรือยกเข้ามาประชิดป้อมปากน้ำเมืองบันทายมาศ จัดให้พระยาพิไชยรณฤทธิ พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา ยกขึ้นไปประชิดค่ายบึกกาญวนห่างหอลำผี แต่ ณ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ระดมยิงปืนรบกับญวน พร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ จมื่นไวยวรนาถเห็นว่าทัพบกทัพเรือรบญวนอยู่ถึง ๖ วัน ๗ วัน ญวนก็ยังยิงปืนโต้ตอบอยู่เสมอ จึงให้เจ้าเมืองเปี่ยมนายไพร่ ๒๐๐ คน ไทยกำกับยกข้ามไปขึ้นบกติดทางเขาการายโดงอีกทางหนึ่ง เรือรบฝ่ายญวนจอดรายอยู่ในลำคลอง ๓๐๐–๔๐๐ ลำ แล้วเรือเหล่านั้นถอยไป ยังอยู่ประมาณ ๒๐ ลำ ๓๐ ลำ แล้วกองพระยาอุไทยธรรมราชจับได้ญวนมาคนหนึ่ง ได้ถามญวน ให้การว่า เจ้าเมืองบันทายมาศมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองไซ่ง่อน ขอกองทัพเมืองไซ่ง่อนมาช่วยให้ทันท่วงที พระยาอุไทยธรรมราช จึงนำข้อความนี้เรียนจมื่นไวยวรนาถ ๆ ได้ทราบแล้ว จึงถอยเรือไปเฝ้า

ในปีนั้น นักชำบุตรพระยาธรมาเดโช มีครรภ์ด้วยพระองค์ด้วง สมภพบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อว่าองค์วัตถา

หนังสือบอกจมื่นไวยวรนาถ
ถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องถอยทัพเรือ

ลุศักราช ๑๒๐๔(๑) ปีขาล จัตวาศก เป็นปีที่ ๑๙ จมื่นไวยวรนาถกลับเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่เกาะกะทะคว่ำ มีรับสั่งให้บอกข้อราชการไปให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้รู้ความว่าจะต้องล่าถอยไป

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๘๕

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ(๑) จมื่นไวยวรนาถได้ทำหนังสือออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ใจความว่า ด้วยข้าพเจ้าบอกขึ้นมาแต่ก่อนว่าได้ถอยกองทัพพระยาวิไชยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธา ซึ่งขึ้นไปทำทางบกทางหอลำผี ถอนปืน ถอนคนลงมาประจำเรือ เข้าไปหนุนกองทัพพระยาราชวังสัน บีดปากน้ำเมืองบันทายมาศให้แน่นหนาขึ้น ญวนยกมาจะได้สู้รบเต็มมือแจ้งอยู่ในหนังสือบอกนั้นแล้ว บัดนี้พระยาราชวังสัน พระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระพรหมธิบาล พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา พระอินทรอาษา พระปลัดเมืองสมุทรปราการ ทอดอยู่ที่แหลมหอลำผี ข้าพเจ้ากลับเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ปรึกษาราชการ ข้าพเจ้ามาถึงเกาะกะทะคว่ำที่เสด็จประทับอยู่ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๒) เวลา ๒ ยามเศษ รับสั่งว่าการซึ่งจะทำเมืองบันทายมาศ อ้ายญวนก็เพิ่มเติมมารักษาบ้านเมืองมั่นคง การเบิ่นปลายมรสุมสิ้นที่อยู่แล้ว เดี๋ยวนี้ลมตะวันตกก็พัดกล้าขึ้นจะรั้งรออยู่ช้านัก เรือรบเรือไล่ของหลวงก็ออกมามาก จะยับเยินเสียด้วยคลื่นลม จะเสด็จกลับเข้าไปคอยท่าเรือนายทัพนายกองอยู่เมืองกะพงโสม ให้ข้าพเจ้าจัดส่งข้าวส่งเกลือที่เมืองกำปอดก่อน เมื่อลมตะวันตกพัดกล้าหนักมาเรือรบเรือไล่จะทอดทุ่นอยู่มิได้ จึงให้นายทัพนายกองเลิกถอยกองทัพตามเสด็จเข้าไป ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ(๓) เวลาเช้ามืด สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จกลับเข้าไปด้วยเรือกำปั่นวิทยาคม เรือรบไล่เรือค่าย ข้าในกรมก็ตามเสด็จเข้าไปสิ้น และเมื่อ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ข้าพเจ้าให้ขุนอักษรสมบัติ เสมียนตรากรมพระราชวังบวรสถานมงคล เข้าไปในเมืองกำปอด ขึ้นไปสืบทัพพระยาอภัยพิพิธ ขุนอักษรสมบัติเสมียนตราใช้

---

(๑) วันที่ ๒๘ มีนาคม
(๒) อังคาร ที่ ๒๒ มีนาคม
(๓) พฤหัสบดี ที่ ๗ เมษายน

คนมาแจ้งความว่า พระยาอภัยพิพิธถอยมาตั้งอยู่ค่ายลำภู ให้พระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี พระทุกขราษฎร์ไพร่ ๕๐๐ คน อยู่รักษาค่ายเขาลกสอ ให้พระยาโสรัชชะออกญาเสนาอันชิต เจ้าเมืองกำปอดคุมเขมร ๑,๒๐๐ คนตั้งอยู่เขาเมรี ค่ายโกนธมของอ้ายญวนนั้น พระยาโสรัชชะ ออกญาเสนาอันชิต เขมรเผาเสียแล้ว ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ข้าพเจ้ากับพระยาราชวังสัน กลับออกมาว่า กองทัพเรือทอดปิดปากน้ำเมืองบันทายมาศอยู่ที่แหลมหอลำผี ครั้น ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) ลมสลาตันตะวันตกพัดกล้าคลื่นใหญ่ เรือรบทอดอยู่ไม่ได้ จึ่งแล่นก้าวออกมาบังลมอยู่ที่เกาะสี่ เกาะห้า ลมตะวันตกก็ยิ่งพัดกล้าเป็นพายุฝนมาจนเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๒) ที่เกาะสี่ เกาะห้า ไม่มีบ่อน้ำจืดรับประทาน จึ่งถอยกองทัพออกมาทอดบังลมอยู่ที่เกาะโดด ตรงหน้าเมืองบันทายมาศเป็นที่มีน้ำจืด และการซึ่งถอยกองทัพออกมาให้ห่างเมืองบันทายมาศเพราะเหตุคลื่นลมพัดดังนี้ พระราชอาชญามิพ้นเกล้าพ้นกระหม่อม แต่เดี๋ยวนี้ยังเป็นต้นมรสุมลมสลาตันตะวันตกอยู่ ลมตะวันตกยังพัดไม่ยืนประตู เมื่อแปรเป็นลมสำเภาเมื่อไรก็จะกลับเข้าไปตีเมืองบันทายมาศอีก ให้อ้ายญวนพะว้าพะวังอย่าให้ถอยกองทัพขึ้นไปช่วยกันรักษาคลองขุด คงจะให้กองทัพเจ้าพระยายมราช พระพรหมบริรักษ์ กระทำสู้รบกับญวน ถมคลองขุดให้ถนัด เมื่อลมตะวันตกพัดยืนประตูเข้าแล้ว การทัพเจ้าพระยายมราช พระพรหมบริรักษ์ยังทำไม่สำเร็จ เรือรบทนคลื่นลมอยู่มิได้ จะถอยเข้าพักอยู่ในคลองเมืองกำปอดปากคลองน้ำตื้น น้ำขึ้นมาลึก ๒ ศอกคืบเศษ เรือรบเข้าไม่ได้ จะถอยแอบบังอยู่ที่เกาะโดด การจะอยู่ช้าเรือรบจะชำรุดลง ที่จะอาศัยซ่อมแซมก็ไม่มี ข้าพเจ้าปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า กองทัพยกออกมาครั้งนี้การไม่สำเร็จ จะเลิกถอน

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒๔ มีนาคม

(๒) เสาร์ ที่ ๒๖ มีนาคม

กองทัพเข้าไป พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้าพ้นกระหม่อม ถ้าการไม่สำเร็จจวนมรสุมลมตะวันตกพัดกล้าขึ้นแล้ว ขอรับพระราชทานถอยกองทัพเข้ามายังซ่อม-แซมเรือรบเรือไล่อยู่ที่เมืองจันทบุรี เมื่อสิ้นเทศกาลลมตะวันตกแล้ว จะนัดหมายยกกองทัพออกมาทำการฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จให้จงได้

กองทัพไทยแตกที่เมืองโจฎก

ฝ่ายญวนที่เมืองบันทายมาศเห็นกองทัพเลิกไปหมดแล้ว ก็ยกไปช่วยทัพโจฎกสมทบกันเข้าตีทัพเจ้าพระยายมราชและพระพรหมบริรักษ์ พระองค์ด้วงซึ่งตั้งค่ายประชิดอยู่ ณ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) เวลาเช้ามืดรบกันอยู่จนสว่าง ทัพไทยแตก ทัพแตกครั้งนั้นเสียพระยาอภัยสงครามคนหนึ่ง เสียพระองค์แก้วเขมรคนหนึ่ง พระยาพระเขมรก็เสียหลายนาย เสียนายแสงมหาดเล็ก บุตรเจ้าพระยายมราชคนหนึ่ง ตัวเจ้าพระยายมราชนั้นถูกปืนที่หน้าอกกระสุนปืนหุ้มดุมเสื้อห้อยอยู่จึงรู้ว่าถูกปืน หลวงรักษาเทพ เจ้ากรมพระตำรวจสนมซ้ายในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หูขาดมาทั้ง ๒ ข้าง ประคำทองที่คล้องคอก็หายไปด้วย หลวงรักษาเทพแก้ตัวว่าหนีไม่พ้นก็ลงนอนอยู่กับศพญวนคิดว่าตายก็ถอดเอาประคำทองที่คล้องคอ ตัดแต่ใบหูไป

ความเรื่องนี้ถ้าจะมีคำถามเข้ามาว่า ทำไมญวนจึงไม่ตัดเอาศีรษะไปเอาบำเหน็จความชอบ

แก้ว่า ศีรษะแกล้านไม่มีผมจะถือหิ้วไป ถ้าดังนั้นจะแก้เอาเสื่อและผ้าที่ตัวห่อเอาศีรษะไปไม่ได้หรือ ตอบว่า ไม่ถึงที่ตายอย่างหนึ่ง หรือญวนจับได้จะตัดใบหูปล่อยมาประจานก็ไม่รู้ คำที่ว่าทำตายนั้นไม่จริง ทัพแตกครั้งนั้นญวนก็ไม่ติดตาม ถ้าติดตามซ้ำเติมแล้ว ก็เห็นจะตายมาก

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๘ เมษายน

ฝ่ายองเตียนเลือกแม่ทัพโจฎกตีทัพไทยแตกไป ได้ปืนเครื่องศัสตราวุธ ตรวจได้ปืนคาบศิลา ๑๐๕ กระบอก ปืนกระสุนดิน ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๘ กระบอก ปืนหามแล่น ๑๐ กระบอก ดาบยาวเล่มหนึ่ง พร้าประกับเล่มหนึ่ง ไปอวดกับองอึ่มที่เมืองโจฎก แล้วบอกองอึ่มว่า นายทัพไทยตาย ขุนนางตาย ๗ คน ไพร่ตาย ๒๐๐ เศษ กองทัพญวนตาย องโดย ๒ ไพร่ ๑๐๐ เศษ ช้างถูกปืนตายช้างหนึ่ง

ฝ่ายเจ้าพระยายมราช พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ แตกไปถึงเมืองพนมเปญ

ลำเลียงข้าวเกลือส่งเมืองกำปอด

เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกข้อราชการเข้ามา จมื่นไวยวรนาถอยู่กำกับ พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ ส่งข้าวเกลือที่เมืองกำปอด ขนลำเลียงด้วยเรือเล็กส่งขึ้นไป ได้ข้าวสาร ๒๘๘ เกวียน ๒๘ ถัง ข้าวตัง ๑๖๗ ถัง เกลือ ๗๗ เกวียน ๒ ถัง ผ้าเม็ดงา ผ้าเขียวคราม ๔,๗๘๐ ผืน ครั้นจะส่งข้าวเกลือต่อไปอีกให้สิ้นจำนวนเห็นจะช้านัก ก็เลิกกลับเข้ามาเมืองจันทบุรี แล้วก็ตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร การที่มีพระราชประสงค์ที่จะให้ถมคลองขุดนั้น ก็เป็นอันไม่สำเร็จ

เจ้าพระยาบดินทรเดชา ให้เจ้าพระยายมราชคุมคนไปสร้างเมืองที่อุดงฦๅไชย

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร คิดจะกลับเข้ามาอยู่ที่เมืองอุดงฦๅไชย แต่เห็นว่า ที่เมืองพนมเปญนั้น

(๑) เสาร์ ที่ ๓๐ เมษายน

จะทิ้งเสียมิได้ กลัวญวนจะยกทัพเรือขึ้นมาตั้งอยู่อีก จึ่งให้รื้อค่ายญวนตึกเก๋ง โรงปืน โรงเรือของญวนเสีย แล้วตั้งค่ายใหม่หันหน้าลงไปข้างแม่น้ำอีก ๔ ค่ายที่โพธิ์พระบาท บ้านองจันทร์ ทำขึ้น ๒ ค่าย เกณฑ์ให้ลาวนครราชสีมา ๕,๐๐๐ เขมร ๓,๐๐๐ รักษาอยู่ ครั้น ณ เดือน ๗ ให้เจ้าพระยายมราช นายทัพนายกองที่แตกญวนมาคุมคน ๓,๐๐๐ คน ไปทำเมืองให้พระองค์ด้วงที่อุดงฦๅไชย ที่นั้นเรียกว่าคลองพระยาฦๅ ยาว ๑๔ เส้น กว้าง ๑๑ เส้น พูนดินขึ้นเป็นป้อม ๖ ป้อม

ทรงกริ้วเจ้าพระยายมราชและนายทัพนายกอง

ครั้นมาถึงเดือน ๘ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่าที่เมืองเขมรไม่ได้ทำไร่นามาถึง ๒ ปีแล้ว ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร ราษฎรและพระภิกษุสามเณรพากันออกไปตั้งอยู่ในป่าหาหน่อไม้ มันกลอยรับประทาน คนในกองทัพก็อดอยากซวดโซล้มตายลง ๑,๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งให้ข้าหลวงขึ้นไปซื้อข้าวแขวงเมืองลาวยังไม่กลับมา มีความเป็นหลายประการ จึ่งโปรดให้ตอบไปว่า ได้ทรงคะเนการทราบอยู่แล้วว่าไพร่พลจะอดอยากด้วยตรากตรำมาหลายปี ทัพเรือยกไปเมืองบันทายมาศก็ได้พระราชทานข้าวสาร ๘๘๓ เกวียน ๕๕ ถัง เกลือ ๑๖๐ เกวียน ๕๐ ถัง ให้ออกไปส่งที่เมืองกำปอด กองทัพเรือส่งข้าวเกลือเข้าไปที่เมืองกำปอดก็หาได้ครึ่งไม่ พาเอาข้าวเกลือกลับคืนเข้าไปกรุงเทพมหานคร แล้วแก้ตัวว่า ไม่มีเรือเล็กจะลำเลียงเข้าไปในปากน้ำเมืองกำปอด การที่ยกลงไปก็ไม่ได้นัดหมายให้พร้อมกันไปทำก็ไม่เป็นราชการได้ ตื่นข่าวคราวเลิกถอนเสียก่อน กองทัพบกยังเข้าประชิดติดพันอยู่ ฝ่ายทัพบกไพร่พลก็มีมาก จะคิดอ่านรีบรัดกระทำแก่ญวนประการใดก็ไม่ทำ ตั้งเก้อ ๆ อยู่ไม่เป็นการ เหมือนจะคอยแตกคอยวิ่งเล่นสนุกไม่ระวัง

รักษาตัวหมิ่นประมาทต่อการศึกสงคราม เจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ทั้งอายุก็มากแล้ว เขาก็ว่าตระกูลสุริยวงศ์เป็นข้าหลวงเดิมไม่รู้เท่าทันกับอุบายความคิดญวน จนกองทัพญวนยกมาไม่รู้ตัวจึงเสียทีกับญวนจนยับเยิน ถ้าไม่มีความประมาทรู้เท่าทันชั้นเชิงญวนอยู่แล้ว ถึงญวนจะยกมามากสักเท่าใด ๆ ก็ดี กองทัพอยู่ในค่ายได้เปรียบญวน ปืนใหญ่ปืนน้อยก็มี ถึงญวนจะมีอิทธิฤทธิ์เหมือนรี้พลขุนแผนก็เอาเถิด อ้ายญวนก็คงจะล้มตายด้วยเครื่องศัสตราวุธพอ ๆ อยู่ นี่พากันเสียทีอ้ายญวนยับเยิน ครั้งนี้จะให้ไปส่งข้าวที่เมืองกำปอดไปมายากเกลือกจะไม่เป็นการงาน ทรงเข็ดสติปัญญานายทัพนายกองเสียแล้ว ถ้าได้ส่งแต่เพียงเมืองกะพงโสมค่อยไกล ๆ กลิ่นอุจจาระปัสสาวะญวนเข้ามาพอจะกดขี่ให้เอาข้าวเกลือออกไปส่ง ลองดูตามบุญตามกรรมอีกสักครั้งหนึ่ง บัดนี้ได้ส่งสำเนาหนังสือพระยาอภัยพิพิธวิจิตรพันธุพงศา ปัญญาโกงโหงพรายกระต่ายผลุด[(๑)] แม่ทัพเรือหัวเมืองออกมาให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาดูสติปัญญาด้วย

เจ้าเวียดนามให้เกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมร

ฝ่ายพ่าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม ซึ่งรับอาสาเจ้าเวียดนามมานั้น ก็พาองอิ่มลงมาตั้งอยู่ที่ค่ายกะพงกระสัง แล้วก็ทำหนังสือมาเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรที่เป็นพวกพ้องถึง ๑๒ ฉบับ พระยาพระเขมรก็เก็บเอาหนังสือนั้นมาให้พระองค์ด้วงหมด หามีผู้ใดไปเข้าด้วยไม่ แล้วก็กลับไปตั้งอยู่ที่เมืองโจฎกดังเก่า

ในเดือน ๘ นั้น กองลาดตระเวนเมืองไทรโยค เมืองอุทัยธานี เมืองตาก ออกไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิมกลับเข้ามาได้ความว่า ที่เมืองอังวะ

---

(๑) เป็นข้อความที่เขียนด้วยกำลังกริ้ว จึ่งได้มีถ้อยคำสนุกสนานเช่นนี้

หัวเมืองขึ้นกับเมืองอังวะเกิดไข้ป่วง ผู้คนล้มตายมาก ไข้นั้นเป็นมาถึงเมืองเมาะตำเลิม อังกฤษ เจ้าเมืองเมาะตำเลิมก็หนีไปอยู่ที่เมืองบังกลา เจ้าอังวะว่าจะลงมาหล่อระฆังที่เมืองย่างกุ้ง ก็ไม่ได้มา

ครั้นมาถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ(๑) เสด็จพระราชดำเนินไปก่อพระฤกษ์พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ(๒) เวลาเที่ยง พระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุดับสูญ

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ(๓) เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า ให้เขมรลงไปสืบราชการที่เมืองไพรกะบาทต่อแดนเมืองโจฎก นายโสม นายมา นายหงส์ กลับเข้ามาถึงเมืองอุดงฦาไชยแจ้งว่า ลงไปถึงคลองบึงเป็นใต้ค่ายกะพงกระสังฝั่งตะวันออก เห็นญวนมาเรือออกจากตลาดหน้าเมืองโจฎก พายมา ๒ คน นายมา นายโสม นายหงส์ รู้จักชื่อ ชื่ออ้ายทุงอ้ายเกอ ได้เรียกเข้ามาพูดกัน นายโสม นายมา นายหงส์ ถามว่าองอิ่มป่วยหายแล้วหรือยัง อ้ายทุง อ้ายเกอ บอกว่าหายแล้ว เมื่อฟ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยาพระยากลาโหม ขึ้นมา ณ ค่ายจะโรยตามา องอิ่มก็มาด้วย แล้วอ้ายทุง อ้ายเกอบอกว่าองจันทร์ลันบินคุมไพร่เมืองบินเตรา ๓,๐๐๐ แล้วเกณฑ์คนหัวเมืองแถบนี้ได้อีก ๗,๐๐๐ รวมเป็นคน ๑๐,๐๐๐ มาถึงเมืองโจฎก ณ เดือน ๓ว่าจะยกลงมาตีเมืองเขมรให้แก่องอิ่ม แล้วเจ้าเมืองเวียดนามเกณฑ์ทัพเมืองเว้ลงมาเพิ่มอีกเป็นอันมาก มาถึงเมืองไซ่ง่อนแล้ว พอเกิดไข้ป่วงขึ้น พวกกองทัพที่มาอยู่เมืองโจฎก กองทัพอยู่เมืองไซ่ง่อน นายทัพนายกองไพร่พล

---

(๑) วันที่ ๒ กันยายน

(๒) วันที่ ๒๓ กันยายน

(๓) วันที่ ๒๓ ตุลาคม

ล้มตายเป็นอันมาก กองทัพญวนก็รั้งรออยู่ ฝ่ายที่เมืองเว้เกิดกบฏที่เมืองตังเกี๋ยขึ้น เจ้าเวียดนามมีหนังสือลงมาว่า ให้ถอนกองทัพที่ยกลงมานั้นกลับไป การที่ญวนจะทำแก่เมืองเขมรให้แก่องอิ่มนั้นสงบอยู่

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระภิกษุลังกาเข้ามาอยู่ได้ไปนมัสการพระเจดียฐานสำคัญในกรุงเทพมหานคร นอกกรุงเทพมหานครทั่วแล้ว หาโอกาสที่จะทูลลาก็ไม่ได้ รอมาถึง ๒ ปี

เจ้าพระยาบดินทรเดชาขอเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพ ฯ

เมื่อเดือน ๓ ปีเถาะนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า ที่เมืองญวนเกิดความไข้ตั้งแต่ปีขาลมาถึงปีเถาะ ก็ยังไม่สงบ ผู้คนล้มตายมาก ไร่นาก็ไม่ได้ทำ ข้าวก็แพง คิดเป็นถังไทยถังละ ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ราชการเมืองญวนสงบอยู่ จึงให้ตั้งค่ายเมืองตะบงขมุม ค่ายโรงตำริ ๕ ค่าย ที่โพธิ์พระอินทร์ค่ายหนึ่ง ให้หลวงพิพิธเสนา พระวิชิตสงคราม พระยาพลเทพ พระยาพระเขมรคุมไพร่ลาวเขมรไปอยู่รักษาค่ายทั้ง ๖ ค่าย เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะขอเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานครสักครั้งหนึ่ง จะให้พระพรหมบริรักษ์ นายทัพนายกองอยู่เป็นเพื่อนพระองค์ด้วง

ท้องตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ในเดือน ๔ มีตราโปรดออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ซึ่งจะขอเข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานครสักครั้งหนึ่งนั้น ก็ทรงระลึกถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ ถ้าเห็นว่าไม่มีราชการแล้วก็ให้เข้าไปเถิด ถ้าเห็นว่าญวนจะมากระทำกับเมืองเขมรอีก จะรื้อถอนผู้คนไม่ได้ ก็ให้รั้งรอฟังราชการอยู่ก่อน เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบท้องตราดังนั้นแล้ว ก็มิได้เข้ามา

ฝ่ายที่เมืองญวนเมื่อเดือน ๔ นั้น กำมะโดเลเวกมาด้วยเรือรบฝรั่งเศส ชื่อเฮรออิน มาทอดที่อ่าวตุรนแล้วไปขอเอาตัวบาทหลวงฝรั่งเศส ๕ คน ซึ่งเจ้าเวียดนามให้เอาตัวจำคุกไว้ประมาณ ๒ ปี ญวนได้ส่งตัวบาทหลวงให้กำมะโดเลเวก ๆ ก็พาบาทหลวงไปเมืองสิงคโปร์

ในปีเถาะนั้น ข้าวแพงฝนแล้ง ทำนาได้แต่เล็กน้อย ก็สมดังนักปราชญ์เขาว่า ฝนแล้งเพราะดาวหาง

เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเรื่องการทัพญวน

ครั้นมาถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า พระทุกขราษฎร์ เมืองนครราชสีมา พระยาพล เมืองบัตบอง พระยาวิบูลยราช นายทัพนายกอง ซึ่งตั้งรักษาด่านมะโรม แต่งให้คนไปสืบราชการที่เมืองได้ความว่า ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ องใบจันคนใหม่คุมไพร่๑,๕๐๐คน เรือแงโอ ๘ ลำ มาแต่เมืองโจฎกมาเพิ่มเติม ณ ค่ายเมืองเปี่ยม แล้วสืบได้ความว่า เมื่อ ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ องญวนจะมาตีเมืองกำปอด องญวนเกณฑ์ญวนเขมรให้ขนปืนใหญ่ กระสุน ๓ นิ้ว ๑๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๓๐๐ กระบอก บรรทุกเรือไว้แล้ว แต่ยังหาได้ยกมาไม่ ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ(๒) ขุนวิเศษซึ่งไปลาดตระเวนทางด่านกะพงตราด ส่งตัวอ้ายพรมอ้ายทนเขมร ซึ่งญวนใช้ถือหนังสือองตงภู องโสจัน องอ้นสาด มาถึงพระยาพระเขมร จีนแขกจามทั้งปวงว่า องผู้ใหญ่รับคำสั่งเจ้าเวียดนามให้พาเจ้าหญิงขึ้นม ตั้งที่เมืองพนมเปญอีก ถ้าพระยาพระเขมรจีนแขกจามไม่เข้าด้วย จะยกกองทัพมาจับฆ่าเสียให้สิ้น และเรือกองทัพญวนตั้งอยู่ที่แหลมอังโดน แขวง

---

(๑) จันทร์ ที่ ๑๖ ธันวาคม

(๒) อังคาร ที่ ๑๘ กุมภาพันธ์

เมืองเปี่ยม ๕ ลำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่ไว้ใจแก่ราชการ จัดให้พระเมือง พระวันษาพิมล ออกญาสุริยวงศ์คุมไพร่ ๑๕๐ คนไปช่วยรักษาเมืองกำปอด ให้หลวงมหาดไทย หมื่นชำนิอัตรี ออกญาเสนาบดีคุมไพร่ ๕๐ คนไปช่วยรักษา เมืองเปี่ยม ให้จมื่นสรรเพธภักดีมีหนังสือไปถึงพระยาราชโยธา ให้เร่งรัด พระกำแหงมหิมา หลวงภักดีเดช ให้ยกพลในกองทัพที่กลับมาเมืองประจิม เมืองกระบินทร์ เมืองประจันตคาม เมืองวัฒนานคร กลับออกไปเมืองพนมเปญ แล้วให้จมื่นสรรเพธภักดีเกณฑ์นายไพร่ที่ทำถนนทำทางนั้น ออกไปช่วย รักษาหน้าที่เมืองพนมเปญด้วย

โปรดให้มีตราตอบออกไปว่า ญวนจะส่งเจ้าผู้หญิงมาเมืองพนมเปญนั้น หาจริงไม่ ญวนคงจะเอาไว้เป็นหุ่นไว้เกลี้ยกล่อมเขมรต่อไป ซึ่งเจ้าพระยา บดินทรเดชาได้จัดให้นายทัพนายกองไปช่วยรักษาเมืองเปี่ยม เมืองกำปอดก่อน คนยังน้อยอยู่ กว่าจะได้ไพร่พลกองทัพที่กลับเข้ามาเมืองประจิม เมือง ประจันตคาม เมืองกระบินทรบุรี เมืองวัฒนานครนั้นช่วยด้วยราชการ

และในปีมะโรงนั้น นักองด้วงเกิดบุตรชายด้วยแม่นางนักเขียว บุตร พระยาจักรีคนหนึ่ง ให้ชื่อว่านักองสุริยวงศ์

จับขุนนางเขมรที่เป็นกบฏได้ ๑๑ คน

ฝ่ายที่เมืองเขมร เมื่อเดือน ๖ พระยาจักรี (มี) กับพระยาพระเขมร ๑๗ คน รวม ๑๘ คน คบคิดกันเป็นกบฏ มีหนังสือลับไปถึงญวน ขอให้ญวน ยกทัพพาเจ้าหญิงขึ้นมา พระยาพระเขมรจะพากันกำเริบขึ้น กำจัดพวกกองทัพ ไทยและพระองค์ด้วงเสีย พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ พระยาณรงควิชัย พระนรินทรโยธา ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้อยู่ช่วยพระองค์ด้วงอยู่รักษา เมือง จับได้หนังสือลับที่เขมรมีไปถึงญวน ๆ มีตอบมาเป็นหลายฉบับ มีรายชื่อ

พระยาพระเขมรเป็นแน่แล้ว ก็ให้จับได้พระยาจักรี พระยาเสนากุเชนทร (นพ) พระยาโกษาสงคราม (มุม) พระยาเสนาพิพัฒน์ (โสม) พระยาโสรไทย (โสม) พระยาศรีนครธรรมราช (มก) พระยาวงศาธิบดี (ศรี) พระยากุเชนทรเสนา (โปด) พระยามนตรีนุชิต (โตด) มโนศุกร์กะลาภาศเสว ๑๑[๑] คนมาถามให้การรับเป็นสัตย์ แต่อ้ายศรีสุคนธ์ (เตียง) อ้ายสีทิพวัง (เก่า) อ้ายกลาภาศ (มง) หลบหนีไปอยู่ในป่า อ้ายวราชรส อ้ายสนองไชย อ้ายแสนไชย (มัน) อ้ายพระคลัง (ศุข) รู้ด้วย หนีไปหาญวน ๆ ได้ยกขึ้นมาตั้งค่ายอยู่ค่ายเบี่ยม-ปะเตียง ๒,๐๐๐คน ค่ายยายไทย ๑,๐๐๐ คน

ญวนยกทัพเรือมารบเขมร

ครั้นแจ้งว่าไทยรู้ตัวจับพวกกบฏได้ ตระเตรียมการที่จะสู้รบพรักพร้อมอยู่ ความลับเสียไปแล้ว ญวนก็สงบทัพอยู่ มิได้ยกขึ้นมา พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ พระยาณรงควิชัย จึ่งบอกเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร แล้วขอประหารชีวิตพวกกบฏเสีย ครั้นถึงเดือน ๘ มีบอกซ้ำเข้ามาอีกว่า เมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ[๒] เวลาเช้าทัพเรือญวนใหญ่น้อย ๘๐ ลำ แจวเข้ามาสู้รบกับกองทัพเขมรที่แพรกสนนใจคลองโพลัก เขมรได้สู้รบญวนแต่เช้าจนเพลเขมรแตกไป ครั้น ณ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ[๓] ญวนยกทัพเรือใหญ่น้อย ๑๒๐ ลำ ไพร่ ๓,๐๐๐ คน ขึ้นมาตีค่ายกะพงตะแบกได้ แล้วองตาเตียงกุน องตาโด ยกทัพขึ้นมาเรือ ๑๗๐ ลำ คนประมาณ ๖,๐๐๐เศษ ขึ้นมาตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์พระบาท ค่ายโพธิ์พระบาทนั้นเป็นที่อยู่ของององจันทร์ แล้วนายทัพนายกองจับญวนเขมรที่มาสืบราชการได้ ซักถามได้ความว่า องตาเตียงกุนแม่ทัพ ให้เขมรขึ้นมาทำ

(๑) พงศาวดารกรุงกัมพูชา ๒๖๐ ว่า "๑๒ คน"

(๒) ศุกร์ ที่ ๔ กรกฎาคม

(๓) ศุกร์ ที่ ๑๑ กรกฎาคม

แผนที่เมืองอุดงฦๅไชย ลงไปดูแล้วจะตีก็จะแตกดอก ฤดูน้ำจะตีเมืองใหญ่ชั้นนอกให้ยับเยินเสียก่อนจะไม่ได้มาช่วยกันได้ ได้ทรงทราบความในบอกทั้ง ๒ ฉบับแล้ว ทรงพระราชดำริว่า เขมรที่เป็นกบฏก็รู้ถึงกัน นี่หากว่าจับได้ไส้ศึกเสียก่อน ถ้าจับไม่ได้ก็จะรักษาตัวยาก ญวนคิดการครั้งนี้เป็นการใหญ่อยู่ แต่กำลังพระองค์ด้วงและนายทัพนายกองที่ให้อยู่เป็นเพื่อน จะสู้กับญวนนั้น เห็นจะต้านทานญวนไม่ได้

เจ้าพระยาบดินทรเดชายกทัพไปเมืองอุดงฦๅไชย

จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกออกไปก่อน ได้ยกไปเมื่อเดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ(๑) ให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองซึ่งเคยกันกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้เร่งตามออกไป ให้พระยาราชสุภาวดีออกไปตั้งอยู่เมืองกระบินทร์ ส่งเสบียงอาหาร กระสุนดินดำ ให้จมื่นสรรเพธภักดีไปอยู่ท่าสวาย ให้คอยรับสิ่งของต่อ ๆ ขึ้นไปถึงเมืองบัตบอง ๆ จะได้ไปส่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองอุดงฦๅไชย ครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชายกออกไปถึงเมืองอรัญ เอาบั้ศตันปืนคาบศิลาไว้ในแอบสานด้วยไม้ใส่ถุงวางไว้บนสัปคับข้างตัวท่าน ถูกไฟมูลกล่องตกลงแอบนั้นไหม้ทะลุลงไป ดินก็ลุกขึ้นลวกเอาแขนตั้งแต่ไหล่ตลอดลงไปถึงข้อศอกปอกออกไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็แข็งใจลงไปถึงเมืองอุดงฦๅไชยป่วยรักษาอยู่

ญวนตีค่ายเมืองพนมเปญแตก

ครั้น ณ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๒) น้ำมาก ญวนเห็นว่าค่ายเมืองพนมเปญน้ำท่าท่วมแล้วผู้คนไม่มีที่อาศัย จึงยกทัพเรือเข้ามาล้อมยิงพระยา

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๕ กรกฎาคม

(๒) พฤหัสบดีที่ ๑๑ กันยายน

ไชยวิชิต พระยาณรงควิชัย พระพรหมบริรักษ์ นายทัพนายกองรักษาอยู่ คน ๕,๐๐๐ ก็แตกยับเยินไป ที่มีเรือก็หนีมาอุดงภาไชย ที่ไม่มีเรือก็ต้องลุยน้ำมา ญวนก็ไล่ฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก แล้วญวนก็เข้าตั้งอยู่ในค่ายเมืองพนมเปญบ้าง แยกกันไปอยู่ที่กะพงหลวงบ้าง ค่ายจะโรยจังวา ค่ายเกาะจินบ้าง

ครั้นมาถึงแรม ๑๐ ค่ำ องตาเดียงกุน องตาโด ให้จงตกเจ้าเมืองโจฎกคุมกองทัพไปตีเมืองอุดงภาไชย จงตกจึ่งบังคับให้องลันบินซึ่งคุมไพร่ ๑,๐๐๐ คน ตั้งอยู่ท่ากะพงหลวง กับองตนผู้องเดดก องลันบิน คุมไพร่ ๒,๐๐๐ คน เรือแงหาย เรือแงโอ เรือแงเล ๗๐ ลำ ยกขึ้นไปตามคลองอุดงภาไชย เวลา ๓ ยามเศษ พอรุ่งเช้าถึงวัดกัวขึ้นเดินบกไปตามชายป่าทางหนึ่ง จงตกคุมไพร่ ๒,๐๐๐ ยกไปทางหนึ่ง หมายจะปล้นเอาค่ายอุดงภาไชย พร้อมกัน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาตีทัพญวนแตกถอยไป

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาจับญวนได้ ถามได้ความว่า ถ้าญวนจะยกเข้ามาตีเมืองอุดงภาไชย จึ่งจัดทัพช้างที่มีอยู่ไว้กับไพร่พล ถ้าญวนยกมาเมื่อไรจะให้ทัพช้างเข้าลุยไล่เอา พอทัพญวนยกเข้ามาถึงชานเมือง เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็ไล่กองทัพออกลุยไล่บุกบันเอาญวนไม่ทันจะตั้งค่ายขุดสนามเพลาะ ทัพช้างก็ถึงตัวเข้าไล่ยิงไล่แทงอลหม่าน ไพร่พลก็อุดหนุนเข้าไปยิงฟันเป็นตะลุมบอน ทัพญวนก็แตกหนีลงเรือไปตายในที่รบเป็นอันมาก ครั้นญวนแตกไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึ่งให้นายทัพนายกองไปตั้งค่ายไว้เป็นค่ายด่านที่ปากคลองอุดงภาไชย ให้พระยารัตนาวิเศษ (จิตร) เจ้าเมืองสวายอยู่รักษาค่ายหนึ่ง ที่คลองกะพงหลวงให้หลวงลบบาดาลอยู่รักษาค่ายหนึ่ง ที่

ปากคลองพระยาภาได้ตั้งบ้อม ๓ บ้อมชักบีกกาถึงกัน จัดให้พระสำแดงฤทธิรงค์ พระณรงคฤทธิเดช พระพิมาย คุมกองทัพเมืองนครราชสีมา ให้หลวงอินทรคชลักษณ์คุมกองทัพเมืองนครเสียมราฐอยู่รักษา แล้วให้พระยาพลเมืองบัตบองคุมกองทัพเมืองบัตบองไปตั้งอยู่แขวงเมืองบาทีริมน้ำทางเมืองโจฎกกองหนึ่ง ให้พระยาจัตุรงคนรินทรวิชัยคุมกองทัพเมืองขุขันธ์ เมืองลาตปะเอียไปตั้งอยู่แขวงเมืองไพรกระบาทริมน้ำทางเมืองโจฎกกองหนึ่ง แล้วจัดให้พระยากลาโหม พระยาธรมาเดโช คุมกองทัพพระยาพระเขมรไพร่พลหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ไปตั้งคอยตัดรอนเรือลำเลียงญวนไปมาทางลำน้ำเกาะแดง ให้แยกย้ายคนให้หลายทาง ให้พระยาเดโชเจ้าเมือง เมืองกะพงสวายกับไพร่พลซึ่งมารับราชการอยู่ ณ เมืองอุดงภาไชย กลับมาตั้งค่ายที่ลำน้ำสะโทงแขวงเมืองกะพงสวายแห่งหนึ่งให้มั่นคง

ญวนพูดกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นทางไมตรี

ฝ่ายองญวนซึ่งตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวง ให้ญวนมาพูดกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นทางไมตรีว่า จะให้พระองค์ด้วงมีหนังสือไปขอนักองมารดาและญาติพี่น้อง แล้วญวนจะส่งมาให้อยู่พร้อมมูลกัน เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่าเป็นอุบายให้เรามีความประมาทก็นิ่งเสียไม่ตอบ แล้วภายหลังญวนก็มารบกวนว่า ให้มีหนังสือลงไปกราบทูลพระเจ้าเวียดนามขอเป็นเมืองขึ้นตามเดิม แล้วเจ้ากรุงเวียดนามก็จะส่งเจ้าผู้หญิงญาติพี่น้องมาอยู่ให้พร้อมมูลกัน ญวนว่าแล้วก็กลับไป ฝ่ายกองทัพญวนที่ตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวง องญวนแม่ทัพใช้ให้ญวนไปมาหาพระองค์ด้วงอีกหลายครั้ง เตือนจะขอเอาหนังสือ แล้วญวนพูดจาว่า เจ้าเวียดนามให้เลโปขุนนางผู้ใหญ่มีหนังสือมาถึงแม่ทัพญวนว่า เจ้าเวียดนามเทียวตรึองคิ้น มีพระทัยกว้างขวาง ยกโทษบรรดาขุนนางพระยา

พระเขมร แล้วจะส่งเจ้าหญิงญาติพี่น้องให้พระองค์ด้วง ๆ จะได้อยู่พร้อมมูลกัน จะได้ครอบครองเมืองเขมรให้อยู่เย็นเป็นสุข พระองค์ด้วงปรึกษาเจ้าพระยาบดินทรเดชา นายทัพนายกองพร้อมกันว่า ให้พระองค์ด้วงมีหนังสือเป็นอักษรเขมรไปยังองคำทรายดายทาน องคำตานดายทาน ซึ่งสำเร็จราชการอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ใจความว่า พระยาพระเขมรทั้งปวงเกิดความวิวาทกับญวนแต่ในปีก่อน พระยาพระเขมรทั้งปวงจึงบอกขอเราออกมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เราออกมาบังคับบัญชา พระยาพระเขมรอาณาประชาราษฎรหัวเมืองทั้งปวง ขอสติปัญญาองทั้ง ๒ ช่วยทะนุบำรุงกราบทูลพระเจ้าเวียดนามให้เราได้พึ่งบุญบารมีพระนครใหญ่ทั้ง ๒ ราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้า ด้วยพระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงโฉดเขลา หารู้ผิดและชอบไม่ รับประทานโทษเสียเถิด ส่งหนังสือไปให้แม่ทัพญวน

ญวนรื้อค่ายไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญ

ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๑] องญวนแม่ทัพใช้ให้องเวียนมาหาเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า องญวนจะรื้อค่ายที่ท่ากะพงหลวง ค่ายเกาะจีน ค่ายปากคลองพระยาฦๅถอยลงไปตั้งพึ่งราชการเมืองพนมเปญ ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้นายทัพนายกองไปตรวจดู เห็นญวนรื้อค่ายจากกะพงหลวง และค่ายเกาะจีน พระยาฦๅญวนไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญพร้อมกันอยู่ ญวนจะคิดราชการประการใด ยังหาทราบไม่

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๕ กุมภาพันธ์

ญวนให้มีราชสาส์นไปทูลขอเจ้าหญิงต่อเจ้าเวียดนาม

ฝ่ายที่เมืองอุดงฦๅไชย เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ[๑] ญวนส่งนักรสมารดากับหม่อมกลีบภรรยาพระองค์ด้วงบุตรหญิงคน ๑ ขึ้นมาให้ แต่เจ้าหญิงนั้นญวนยังเอาไว้ที่ค่ายพนมเปญ ญวนว่าแก่พระองค์ด้วงว่า ให้มีพระราชสาส์นแต่งเครื่องบรรณาการไปทูลขอเจ้าผู้หญิงต่อเจ้าเวียดนามก็จะโปรดให้ พระองค์ด้วงเกรงพระราชอาญาอยู่ ก็ยังมิรับคำตอบญวน จึงพูดว่าจะขอปรึกษาพระยาพระเขมรให้พร้อมกันก่อน ถ้าพระเจ้าเวียดนามจะโปรดให้เมืองเขมรเป็นข้าขอบขัณฑสีมา เหมือนครั้งพระนารายณ์รามาผู้บิดาเราดังนั้นก็จะมีไปได้ ญวนก็ขอครัวแขก ครัวญวนที่เขมรจับมาแต่เมืองพระตะพัง เมืองกระมวนสอ เมืองปาสัก ๔๐ คน พระองค์ด้วงตอบว่า คนหาได้อยู่ที่เมืองเขมรไม่ ส่งเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร จะต้องมีหนังสือเข้าไปถึงท่านเสนาบดีให้กราบทูลขอก่อน ญวนถามว่า เมื่อไรจะรู้ความ พระองค์ด้วงว่าขอผัดไป ๓ เดือน

ญวนมาเตือนพระองค์ด้วงให้ส่งญวน ๔๔ คน

ฝ่ายที่เมืองเขมร ครั้นมาถึงเดือนยี่ ญวนก็มาเตือนอีกว่าถึงกำหนดแล้ว เมื่อไรจะได้คน ๔๔ คน พระองค์ด้วงตอบว่าผู้ถือหนังสือเข้าไปยังไม่กลับออกมา จะได้หรือไม่ได้ก็ไม่แจ้ง จะต้องให้พระยายมราช พระยาราชมนตรี เข้าไปวิงวอนท่านเสนาบดีให้กราบทูลขอออกมาให้จงได้ ญวนจึงว่าถ้าดังนั้นแล้ว ในเดือน ๓ ปีใหม่ข้างญวน ขอให้แต่งทูตถือศุภอักษรคุมเครื่องบรรณาการขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าเวียดนาม ขอโทษพระยาพระเขมรและราษฎรที่ทำผิดมาแต่ก่อนนั้น แล้วให้ยอมเป็นเมืองขึ้นตามอย่างธรรมเนียม

---

(๑) อังคาร ที่ ๑๓ ตุลาคม

เจ้าเวียดนามก็คงจะโปรดยกโทษให้ ถ้าถึงเดือน ๓ ไม่ส่งทูตขึ้นไปแล้ว องญวนผู้ใหญ่ให้เตรียมกองทัพไว้ จะให้ตีเมืองเขมรให้ได้ในคราวนี้

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้น เห็นว่าทัพญวนมาครั้งนี้ ไม่เหมือนเมื่อครั้งองเตียนกุน จะตั้งค่ายดูแลด่านทางก็ชอบกล เขมรจะไปจับกุมผู้คนมาสืบสวนราชการก็ไม่ได้ ให้ข้าหลวงในกองทัพไปลอบดูลำแม่น้ำก็แลเห็นเรือญวนบรรทุกข้าวเสบียงและคนขึ้นมาส่งที่เมืองพนมเปญ ๔ เที่ยว เป็นเรือ ๑๙๘ ลำ ทั้งเรือยกมาก่อนประมาณ ๒๐๐ เศษ แลดูใจพระยาพระเขมรก็ย่นย่อครั่นคร้ามไปหมดหาเข้มแข็งเหมือนแต่ก่อนไม่ ครั้นจะไม่เป็นไมตรีด้วยก็เห็นว่าพระยาพระเขมรไพร่บ้านพลเมืองคงจะกลับใจไปเสียเพราะอดอยาก ด้วยเขมรฝ่ายเราได้อาศัยลูกค้าญวนขึ้นมาซื้อขายได้สิ่งของและเกลือรับประทาน ด้วยที่เมืองพนมเปญ ญวนก็ให้ตั้งตลาดซื้อขายกันสนุกสนาน เขมรฝ่ายญวนก็เบิกบานมีที่ซื้อขายกินไม่อดอยาก เขมรฝ่ายเราจะไปซื้อกินก็ได้ ญวนก็ไม่ห้ามปรามทำดีสนิทเหมือนพวกเดียวกัน เห็นว่าการจะผันแปรเป็นอื่นไปก็ให้พระองค์ด้วงรับคำตอบญวนว่า จะแต่งทูตถือศุภอักษรขึ้นไป ณ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ(๑) เป็นแน่แล้ว ๆ ญวนก็ลาไป

ท้องตราตอบหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา

พอหลวงสวัสดิ์นคเรศเชิญท้องตราตอบหนังสือเจ้าพระยาบดินทร-เดชาออกไปถึง มีความว่า ญวนยกมาครั้งนี้ตั้งอยู่เมืองพนมเปญเป็นอันมาก ใช้คนมาบอกพระองค์ด้วงแต่งทูตไปสารภาพยอมขึ้นกับญวนแล้ว จะส่งเจ้าผู้หญิงญาติพี่น้องมาอยู่ให้พร้อมมูลกัน การครั้งนี้เป็นการใหญ่เหลือปัญญาเจ้าพระยาบดินทรเดชา ขอกระแสพระราชดำริจะให้สู้รบหรือจะให้ประนีประนอมกันเสีย

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๒ มกราคม

ให้แล้ว จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ถ้าจะให้คิดไปตามการแล้ว วิสัยญวนไม่มีความสุจริต ยกตนข่มท่าน คิดแต่จะเอารัดเอาเปรียบเสียทุกครั้งทุกที ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขอเอาเมืองบันทายมาศ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็กันเอาเมืองเขมรไปเป็นสิทธิ์ของตัว มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็กันเอาเขตแดนเมืองเวียงจันทน์ไป เหลือที่จะอดทน ซึ่งญวนมาชวนพูดเป็นทางไมตรีนั้นเหตุอันใด ญวนสู้รบฝีมือทแกล้วทหารฝ่ายเราไม่ได้หรือ ญวนจึงพูดเป็นทางไมตรี คิดให้เห็นความก่อน ที่ญวนให้นักมารดาบุตรภรรยาองด้วงมานั้น ญวนคิดแล้วว่าจะยึดเอานักมารดาภรรยาพระองค์ด้วงไว้หาต้องการไม่ ต้องเสียข้าวเกลืออีแปะเปล่าๆ ส่งมาให้เสียดีกว่า ญวนให้มาก็จะให้ผูกพันพระองค์ด้วงเอาเป็นของญวน ทั้งจะได้ข้าวได้คุณเป็นทางพูดต่อไป เขมรจะได้เห็นความคิดใหม่จะล้างความคิดเก่า ด้วยเจ้ามินมางทำกับเขมรยับเยิน เขมรจึงได้แตกร้าวจากญวน ซึ่งญวนว่าให้พระองค์ด้วงแต่งพระยาพระเขมรคุมสิ่งของไปถวายเจ้าเวียดนาม แล้วให้มีหนังสือไปขอเจ้าหลานผู้หญิงซึ่งตกอยู่กับญวนนั้น ทรงพระราชดำริไม่เห็นว่าญวนจะให้เจ้าหญิงมา ญวนจะเอาไว้แย่งแผ่นดินเขมรเล่นมิดีหรือ ถ้าให้มาก็เหมือนให้เมืองเขมรเสียเหมือนกัน ด้วยญวนได้ผลประโยชน์ในเขมรเป็นอันมาก โดยความรักเมืองเขมร สู้ลงทุนรอนเสบียงอาหารรี้พลขึ้นมารักษาติดตามจะเอาเมืองเขมรคืน ไพร่พลล้มตายเสียเป็นอันมาก ญวนก็มีทิฐิมานะเสียดายทุนรอนจะให้เจ้าผู้หญิงมาง่าย ๆ ที่ไหน ซึ่งพระองค์ด้วงพูดไปกับญวนว่า จะมีหนังสือเข้ามาขอญวนแขกยังท่านเสนาบดีก่อน ถ้าโปรดก็จะได้ ถ้าไม่ให้ใน ๓ เดือนจึ่งจะรู้นั้น ถึงกำหนดแล้วญวนก็คงจะลงมาฟังความ ถ้าจะได้พูดจากับญวนต่อไปอีก ก็ให้พระองค์ด้วงพูดว่า พระองค์ด้วงมีหนังสือไปยังท่านเสนาบดีแล้ว ท่านเสนาบดีมีหนังสือออกมาถึงพระองค์ด้วงว่า ถ้าญวนส่งเจ้าผู้หญิงมาให้อยู่

กับพระองค์ด้วงพร้อมญาติวงศ์กันแล้ว พระองค์ด้วงได้จัดการบ้านเมืองเขมรให้ไพร่บ้านพลเมืองได้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนเมื่อพระองค์เองเป็นเจ้าเมืองกัมพูชาครั้งนั้น อย่าว่าแต่ญวนแขก ๔๔ คนเลย ถึงญวนซึ่งได้ส่งเข้าไปไว้ ณ กรุงเทพมหานคร มากน้อยเท่าใดก็จะคืนให้ทั้งสิ้น ประการหนึ่งกองทัพขาดเสบียงอาหารก็ไม่บอกเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร บอกขอไปแต่ที่เมืองจันทบุรีเมืองตราด จะมีข้าวเกลือมาเลี้ยงกองทัพได้หรือ

เจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือถึงองญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาทราบท้องตราดังนั้นแล้ว จึงให้พระองค์ด้วงแต่งพระยามหาเทพ พระยาสุภาธิราช พระยาวงศาธิราช หลวงไชยสงครามขุนสนิทเสน่หาล่ามไปหาองญวนผู้ใหญ่ที่ค่ายพนมเปญโดยเป็นการเยี่ยมเยียน จึงมีหนังสือไปด้วยมีใจความว่า ได้บอกขอญวนแขก ๔๔ คนเข้าไป ท่านเสนาบดีได้กราบทูลรับสั่งว่า ถ้าองญวนช่วยกันทำนุบำรุงเมืองเขมร ซึ่งเป็นเมืองน้อยให้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนครั้งพระองค์เองแล้ว อย่าว่าแต่คน ๔๔ คนเลย ถึงจะขอญวนเชลยที่จับได้ส่งเข้าไป ก็จะพระราชทานให้ทั้งสิ้น แต่ญวนแขกรายนี้ก็ยังไม่มีรับสั่งให้ส่งออกมา ครั้งนี้พระยายมราช พระยาราชมนตรีเข้าไปเฝ้าถ้าได้คนออกมาเมื่อไรก็จะบอกมาให้แจ้ง

พระองค์ด้วงแต่งทูตให้เชิญศุภอักษรไปเมืองเว้

ครั้นมาถึงเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ[๑] พระองค์ด้วงแต่งให้พระยาราชเดชพระยาบวรนายก พระยาธนาธิบดี เป็นทูต เชิญศุภอักษรเครื่องราชบรรณาการไปเมืองเว้ ช้างพลายสูง ๔ ศอก ๑ คืบ ๒ ช้าง งาช้าง ๒ กิ่ง หนัก ๕๐ ชั่ง

(๑) ศุกร์ที่ ๒๒ มกราคม

นอระมาด ๒ ยอด หนัก ๒ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ผลกระวานหนัก ๕๐ ชั่ง ผลเร่ว หนัก ๕๐ ชั่ง รงหนัก ๕๐ ชั่ง ขี้ผึ้งหนัก ๕๐ ชั่ง น้ำรัก ๒๐ หม้อ ตามธรรมเนียมอย่างพระนารายณ์รามาธิบดีผู้บิดาทำมาแต่ก่อน องญวนเมืองโจฎกก็ส่งทูตไปเมืองเว้

เจ้าพระยาบดินทรเดชากราบบังคมทูลเรื่องทัพญวน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาทำหนังสือบอกให้พระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า พระยายมราช พระยาราชมนตรีเขมรถือเข้ามา ใจความว่า ซึ่งบอกขอข้าวที่เมืองจันทบุรี เมืองตราดนั้น ก็เพราะมีกระแสรับสั่งไว้แต่เดิม ครั้นจะบอกขอเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ก็เห็นว่าเป็นทางไกลนัก ซึ่งราชการญวนเขมรครั้งนี้สู้รบหักโหมเอาด้วยกำลังนายทัพนายกองทแกล้วทหาร ก็เห็นว่าคนเก่าที่เคยทำทัพศึกมาด้วยกันก็ล้มตายไปเสียมากแล้ว มีแต่คนใหม่ ๆ ไม่เคยการทัพศึกประการหนึ่งทั้งเสบียงอาหารก็ไม่พอจ่ายแจกกัน ประการหนึ่งพวกพระยาพระเขมรรู้ว่าญวนขึ้นมาครั้งนี้ก็ตื่นตกใจพากันลงอยู่เรือบ้าง อพยพครอบครัวไปอยู่ป่าบ้าง พระยาพระเขมรผู้ใหญ่เข้าชื่อกันทำเรื่องราวร้องว่าขอให้เป็นไมตรีกับญวนเสียเถิด เขมรจะได้มีความสุข ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับพระองค์ด้วงเห็นว่า ถ้าไม่เป็นไมตรีกับญวนก็คงจะได้รบพุ่งกันถึงสาหัส ถ้าเสียท่วงทีก็จะเสียพระเกียรติยศ ทั้งพระยาพระเขมรก็จะดูหมิ่นประมาทได้ ถ้าแต่งพระราชสาส์นไปอ่อนน้อมโดยดี ญวนไม่ส่งเจ้าผู้หญิงมาให้ตามสัญญาไว้ก็เป็นคนเสียสัตย์ พระยาพระเขมรทั้งปวงก็คงจะโกรธว่าญวนพูดไม่จริง ก็มีน้ำใจสู้รบกับญวน กำลังศึกก็จะแข็งขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าก็จะได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณได้ถนัด เดี๋ยวนี้ญวนก็ชักโยงเอาแต่การพอให้แล้วไปได้ ก็ต้องคิดผันแปรไปตามการ จึ่งได้ให้พระองค์ด้วงแต่งทูตขึ้นไปเมืองเว้ ญวน

แขก ๔๔ คนนั้นได้รับปากว่าจะให้แก่ญวนแล้ว ขอรับพระราชทานให้ได้ออกไปด้วย

พระกระแสรับสั่งตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ลุศักราช ๑๒๐๙[(๑)] ปีมะแม นพศก เป็นปีที่ ๒๔ พระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่าเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ได้ทรงทราบหนังสือบอกแล้ว จึงให้มีตราตอบออกไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ใกล้เห็นการจะทำได้อย่างไร ก็ให้ผ่อนปรนไปตามการเถิด ได้พระราชทานญวนแขกให้พระยาไชยวิชิต พระยายมราชเขมรคุมออกมาแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงให้พระองค์ด้วง ส่งญวนแขกไปให้องตาเดียงกุนที่ค่ายพนมเปญ องตาเดียงกุนก็รับไว้

ราชทูตที่ไปเมืองเว้เฝ้าเจ้าเวียดนาม

ฝ่ายพระยาราชเดช พระยาธนาธิบดี พระยาบวรนายก ซึ่งเชิญศุภอักษร คุมเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปเมืองเว้นั้น เจ้าพนักงานได้พาขึ้นเฝ้าเจ้าเวียดนาม ครั้งหนึ่ง ก็ไม่ตรัสปราศรัยด้วยแต่สักคำหนึ่ง ทูตขึ้นไปแต่ก่อนเคยมีงิ้วให้ดูเป็นธรรมเนียม ครั้งนั้นไม่มีงิ้วให้ดูรับรองทูตตามธรรมเนียม ครั้นเดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[(๒)] องเลโบส่งทูตลงมาเมืองไซ่ง่อนแล้วมีหนังสือมาว่า ทูตจะไปจิ้มก้อง ๓ ปีครั้งหนึ่ง ก็ให้ไปส่งเครื่องบรรณาการที่เมืองโจฎกเถิด อย่าให้ขึ้นไปเมืองเว้เลย

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๐

(๒) อังคารที่ ๓๐ มีนาคม

เจ้าเวียดนามให้พระองค์ด้วงเป็นเกามันกวัดเวือง[๑]

แล้วให้ขุนนางญวนถือตรามาถึงองตาเตียงกุน ให้ตั้งพระองค์ด้วงเป็นเกามันกวัดเวือง แปลว่าเป็นเจ้าเขมรอยู่ก๊กหนึ่ง แล้วให้ส่งเจ้าผู้หญิงให้พระองค์ด้วงด้วย ทูตกับขุนนางญวนมาถึงเมืองพนมเปญ เมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ[๒] แล้วพระองค์ด้วงก็ได้รับตราตั้งและเสื้อหมวกสำหรับยศข้างญวน และตราสำหรับประทับราชสาส์นขึ้นไปเมืองเว้ ๒ ดวง ที่ค่ายองตาเตียงกุน ครั้นเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ[๓] องตาเตียงกุนก็ส่งองมี องเภา องสงวน ให้พระองค์ด้วง ครั้นเดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ[๔] นายทัพนายกองญวนซึ่งอยู่เมืองพนมเปญก็เลิกไปหมด การเมืองเขมรก็เป็นอันสำเร็จแต่ครั้งนั้นมา เมืองอุดงฦๅไชยก็เปลี่ยนชื่อว่า เมืองอุดงมีไชย แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชา นักองด้วง ก็ส่งพระยาราชเดช พระยาธนาธิบดี ทูตซึ่งไปเมืองเว้เข้ามาถึงกรุงเทพมหานครในเดือน ๗ นั้น

เจ้าเวียดนามเทียวตรีสิ้นพระชนม์
เจ้ายอมราชบุตรเป็นเจ้าเวียดนามตือดึก

ครั้นภายหลังมีหนังสือเลโปมาถึงนักองด้วงว่า เจ้าเวียดนามเทียวตรีสิ้นพระชนม์ เมื่อเดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ[๕] อยู่ในราชสมบัติ ๗ ปี พระชนม์ได้ ๒๓ ปี ขุนนางจึงยกเจ้ายอมราชบุตรขึ้นครองราชสมบัติเมื่อเดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ[๖] อายุได้ ๗ ขวบ ตั้งยี่ห้อว่าตือดึก ให้พระองค์ด้วงแต่งทูตไป

---

(๑) ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า "เดาบางกวิกเกวิง"
(๒) อาทิตย์ที่ ๒ พฤษภาคม
(๓) พฤหัสบดีที่ ๒๐ พฤษภาคม
(๔) อังคารที่ ๒๕ พฤษภาคม
(๕) ศุกร์ที่ ๕ พฤศจิกายน
(๖) พุธที่ ๑๐ พฤศจิกายน

คำนับพระศพและแผ่นดินใหม่ พระองค์ด้วงก็แต่งทูตไปคำนับพระศพตามอย่างธรรมเนียม แล้วทูตกลับมาแจ้งความว่า องเกียนอานซึ่งเป็นปู่น้อยช่วยว่าราชการแผ่นดินมาแต่ครั้งเจ้าเทียวตรีนั้นช่วยว่าราชการต่อไป

พระองค์ด้วงเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[๑] โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาเพชรพิชัย (เสือ) กับเจ้าพนักงานทุกตำแหน่ง คุมเครื่องอิสริยยศสุพรรณบัฏจารึกพระนามออกไปเมืองเขมร ให้เสกนักพระองค์ด้วงพร้อมด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ[๒] เป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ทรงพระนามว่า พระหริรักษ์รามาธิบดี ศรีสุริโยพันธุธรรมิกวโรดม บรมศรีอินทรา มหาจักรพรรดิราช บรมนาถบรมบพิตร สถิตเป็นอิศวรกัมพูชารัตนราช โอภาศชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชามหาประเทศราชนครบวรวิวัฒนาดิเรก เอกอัครมหาเขมราธิบดินทร นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร[๓] เจ้ากรุงกัมพูชา ถ้าจะใช้ศุภอักษรเข้ามา ใช้ตราว่าแต่องค์พระหริรักษ์เจ้ากรุงกัมพูชาเท่านั้น องค์พระหริรักษ์จัดเครื่องบรรณาการเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตามอย่างธรรมเนียมทุกปี คือ ผ้าแพรเขมร ๕๐ ผืน ผ้าขาว ๒๐๐ ผืน ขี้ผึ้งหนักหาบ ๑ ผลเร่วหนักหาบ ๑ ผลกระวานหนักหาบ ๑ ครั่งหนักหาบ ๑ รงหนักหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐ กระออม แล้วคิดถึงพระเดชพระคุณจึงจัดเพิ่มเติมขึ้นอีก ผลกระวานหนัก ๕๐ หาบ

---

(๑) พุธที่ ๑๙ มกราคม

(๒) พุธที่ ๘ มีนาคม

(๓) ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า "พระหริรักษ์รามาอิศราธิบดี พระศรีสุโยพรรณ ธรรมิกวโรดม บรมสุรินทรา มหาจักรพรรดิราช บรมนาถบรมบพิตร สถิตเป็นอิศวรยอดรัฐราษฎร์ โอภาสชาติวงศ์ บำรุงกัมพูชามหาอินทปัตนคร บวรอดิเรกเอกราช ขัตติโยมหาริบดินทร์ นรินทรวิสุทธอุดม บรมบพิตร"

งานศพเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ครั้นถึงเดือน ๖ ได้ทำการพระเมรุพระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๓ พระองค์เสร็จแล้ว ให้พระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่วัดสระเกศ เมื่อ ณ วันเดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ[(๑)] ฝ่ายที่กรุงกัมพูชา องค์พระหริรักษ์ทราบว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา ถึงอสัญกรรมแล้ว จึงให้ปลูกเก๋ง ๒ ห้องขึ้นที่หน้าค่ายใหญ่ เมืองอุดงมีไชย แล้วปั้นรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นไว้ ถึงปีก็บังสุกุลรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชาเสมอทุกปีที่ศาลนั้น พระยาพระเขมรราษฎรเรียกว่า "ศาลองค์บดินทร์" มาจนทุกวันนี้

---

(๑) อังคาร ที่ ๒๘ พฤษภาคม

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๔

ทรงแก้สร้อยพระนามองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามา เจ้ากรุงกัมพูชา

ฝ่ายองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามา เจ้ากรุงกัมพูชา ถวายศุภอักษรเข้ามาขอเปลี่ยนพระนามใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ด้วงซึ่งเป็นเจ้ากัมพูชาเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อยังทรงผนวชอยู่ได้ไปเฝ้าคุ้นเคยโดยเคารพนับถืออันสนิท ครั้นทราบว่าเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว มีความชื่นชมยินดี บัดนี้ก็มีศุภอักษรถวายเข้ามาขอพระราชทานชื่อใหม่ จึงทรงพระราชดำริว่า จะแก้ชื่อเดิมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่สมควร จึ่งเพิ่มเติมบ้างเล็กน้อยให้สมตามความปรารถนา จึงโปรด ฯ ให้จารึกนามว่า องค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ศรีสุริโยประพันธ์ธรรมมิศวโรดม บรมศิรินทร บวรมหาจักรพรรดิราช พิกาศนาถบพิตรสถิตเป็นอิศรกัมพูชารัตนราช โอภาศชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชามหาประเทศราชนคร บวรวิวัฒนาดิเรก เอกอัครมหาเขมราธิบดินทร นรินทรวิสุทธิอุดมบรมบพิตร แล้วพระราชทานออกไป

ทูตฝรั่งเศสเข้ามาทำหนังสือสัญญา ๓๒ ข้อ

ครั้นมาถึงเดือน ๘ ซา มายิสตี นาโปเลออนอัมเปรอ (๑) พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส แต่งให้มองซิเออร์ มองติคนี (๒) ราชทูตนาย ๑ มาด้วยเรือไฟชื่อ

---

(๑) Sa Majesté Napoleon III, L' Empereur des Français. พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ บรมราชาธิราชแห่งประเทศฝรั่งเศส

(๒) มองซิเออร์ ชาร์เลอส์ หลุยส์ นิโกลาส์ มักซีมีเลียง เดอ มองตีญี

กัสตินัสลำ ๑ ชื่อมารโซลำ ๑ เรือใบชื่อกาบรีซีเออเซอลำ ๑ รวม ๓ ลำ กำมะโดดชื่อโดดโดวิเล พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ บอกขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ(๑) ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เรือลงไปรับมองติคนีกับขุนนางฝรั่งเศสมาด้วยเรือไฟลำเล็กของเขาชื่อมารโซ ถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้ยิงปืนสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัดทั้ง ๒ ฝ่าย คราวนั้นที่ตึกรับแขกเมืองกงสุลอังกฤษอาศัยอยู่ และเรือนจากสำหรับทูตที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมก็ติเสียว่าเป็นเรือนจากไม่สมควร เพราะฉะนั้นจึงให้ขึ้นอาศัยอยู่ที่หอนั่ง บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ(๒) เข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายฉากเขียนมีกรอบเหมือนกระจกเท่าคน รูปพระเจ้าอัมเปรอแผ่น ๑ รูปอัมเปรสมเหสีแผ่น ๑ เครื่องมงคลราชบรรณาการปืนเปรียมทองกระสุน ๖ นิ้ว บอก ๑ รางเกวียนใส่กระสุนดินดำราง ๑ หีบใส่กระสุนแตก ๒ หีบ ใส่ดินดำ ๒ หีบ รวม ๔ หีบ เครื่องม้าเทียมลาก ๔ สำรับ ระย้าแขวนก้าไหล่มีกิ่งเป็นดอกไม้จงกลจานแก้วรองปักเทียน ๒ ชั้น ๆ ที่ ๒ ที่ ๓ เป็นก้านขดไม่มีดอกไม้จงกลระย้า ๑ ฉากแผนที่เมืองปารีสพับ ๙ ฉากอย่างแต่งตัวทหารพับ ๑ ฉากตำราเล่นหมากรุกแผ่น ๑ ตัวหมากรุกหีบ ๑ ถ้ำมองคู่ ๑ หีบใส่รูปชักต่าง ๆ สำหรับดูถ้ำมองหีบ ๑ ปืนโก๊มีลำกล้องหันยิงได้ ๕ นัดหีบ ๑ หีบแก้วครอบมีนกร้องได้ ๒ นกหีบ ๑ แก้วทับกระดาษใหญ่ ๕ เล็ก ๔ รวม ๙ หีบเทียนสำหรับปักระย้า ๖ หีบ

ของส่วนมองติคนีถวาย ม้าสูง ๒ ศอกม้า ๑ หีบเหล้าหีบ ๑ เครื่องแต่งตัว ๑

---

(๑) วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๘

(๒) วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๘

ของสมเด็จพระเจ้าอัมเปรอ ถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เครื่องดับไฟ ๑ ตู้เขียนฉาก ๑ ปืนโก๊มีลำกล้องหันยิงได้ ๕ นัดบอก ๑ แก้วทับกระดาษ ๑ นาฬิกาตั้ง ๑ กล้องส่องดูของเล็กให้เป็นใหญ่ ๑

ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ[(๑)] จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยมองซิเออร์ มองติคนี คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ รวม ๕ ประชุมทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๓๒ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้นได้ยิงปืนสลุตที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายฝรั่งเศสก็ยิงปืนขึ้นที่เรือรบสลุต ๒๑ นัด ครั้นทำหนังสือสัญญาตกลงแล้ว มองซิเออร์ มองติคนีว่าจะไปทำสัญญากับเมืองญวนด้วย ให้เรือกำปั่นกัสตินัสถือหนังสือบอกล่วงหน้าไปก่อน

ทูตฝรั่งเศสไปเมืองเขมรและเมืองญวน

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ[(๒)] มองติคนีเข้ามาเฝ้ากราบถวายบังคมลากลับไป ความในข้อสัญญาและการที่รับรองทูตนั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว มองซิเออร์ มองติคนี ราชทูตฝรั่งเศสว่าจะไปทำหนังสือสัญญาที่เมืองเขมรเมืองญวนนั้น ไม่มีล่ามญวนล่ามเขมร ขอล่ามญวนล่ามเขมรที่กรุงออกไป จึงโปรด ฯ ให้พวกญวนเข้ารีต ๒ คน เขมรล่าม ๒ คนไปด้วยมองซิเออร์ มองติคนี ไปแวะที่เมืองจันทบุรี ขึ้นไปหาพระยาวิชยาธิบดีผู้ว่า

---

(๑) พุธ ที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๘

(๒) วันที่ ๑๙ กันยายน

ราชการเมือง วันหนึ่งแล้วก็กลับใช้จักรไปถึงเมืองกำปอด เมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ[๑] มองซิเออร์ มองติคนี ได้ส่งหนังสือโครงข้อสัญญา และหนังสือมองติคนีให้ออกญาเสนาอันชิตส่งขึ้นไปเมืองอุดงมีไชย องค์พระหริรักษ์ทราบแล้ว มีหนังสือให้พ้าทะละหะ พระยาจักรี พระยากลาโหม กับขุนนางอีก ๑๕ คน ลงมาต้อนรับรองยินดีมองติคนีที่เมืองกำปอด

ความในหนังสือนั้นว่าเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย อยู่ในบำรุงกรุงสยาม จะอาจทำสัญญาไปแต่ลำพังไม่ได้ หนังสือสัญญานั้นจะขอเอาไว้ส่งเข้าไปปรึกษาที่กรุงเทพมหานครก่อนแล้ว องค์พระหริรักษ์จะได้มีหนังสือถวายไปถึงสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอภายหลัง จะทำเดี๋ยวนี้ไม่ทัน ฝากของไปถวายสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอบ้างเล็กน้อย

มองติคนีอยู่ได้ ๘ วันรับสิ่งของถวาย แล้วไล่ล่ามญวนล่ามเขมรขึ้นเสียที่เมืองกำปอด รับบาทหลวงเกลามิสซึ่งอยู่ที่เมืองเขมรลงเรือไปด้วย แล้วก็ใช้จักรลงไปอ่าวตุรน คลื่นลมว่าวจัดนัก ลงไปมิได้ ก็ข้ามไปเมืองสิงคโปร์ ตัดขวางลมลงไปเกาะมนิลา จึงไปถึงอ่าวตุรนเมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ[๒] นายเรือกัสตินัศที่ล่วงหน้าลงมาก่อนแจ้งแก่มองติคนีว่า ต้องเดินทางอ้อมเหมือนกัน ต่อ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ จึ่งไปถึงปากน้ำเมืองเว้ ได้ให้ขุนนางถือหนังสือไปส่งที่ด่านญวน นายด่านไม่รับ เอาหนังสือวางไว้ที่ด่านแล้วกลับลงมาเรือ รุ่งขึ้นนายด่านให้ขุนนางญวนเอาหนังสือลงมาคืนที่กำปั่นรบ กำมะดันสั่งให้จับขุนนางญวนไว้ แล้วเรือพวกญวนก็หนีกลับเข้ามาในปากน้ำ แล้วกำมะดันสั่งให้จับขุนนางญวนกับหนังสือลงเรือโบตขึ้นไปส่งที่ฝั่ง นายเรือโบตเห็นญวนจัดแจงการสู้รบก็กลับมาเรือกัสตินัศ

---

(๑) วันอาทิตย์ ที่ ๕ ตุลาคม

(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

กำมะดันจะสู้รบก็ไม่ได้ ด้วยปากน้ำตื้นเข้าไม่ถึงก็ใช้จักรมาอ่าวตุรน ก็ไม่มีญวนลงมาได้ถามว่ากระไร

อยู่ได้ ๒ วันมีขุนนางญวนเอาหนังสือมองติคนีที่ส่งไปไว้ปากน้ำเมืองเว้นั้นกลับมาคืนอีก ว่าไม่มีผู้ใดแปล กัปตันนายกำปั่นเห็นว่าญวนดูถูก ไม่รับหนังสือจริง แล้วเห็นญวนเรียกทหารขึ้นป้อมจะรบ จึ่งได้คิดหักกำลังญวนลงเสียก่อน จึ่งสั่งให้ทหารยิงปืนขึ้นไปที่ป้อมญวนก็แตกหนีไป จึ่งให้ทหารไปอุดชนวนปืนใหญ่เผารางเสีย ๖๐ บอก แล้วเอาน้ำล้างดินปืนในตึกดินเสีย ๕ หลัง ญวนยกทัพมาจะแย่งเอาป้อม พวกทหารในกำปั่นก็ยิงเอาหนีไปอีก พอกำปั่นรบชื่อกาปริสิเออเซอไปถึงเข้าอีกลำหนึ่ง กำมโดดก็มีหนังสือขึ้นไปถึงเจ้าเมืองกวางหนำ เจ้าเมืองกวางหนำมีหนังสือมา ว่าได้ส่งต้นหนังสือไปถวายเจ้าเวียดนามแล้ว เจ้าเวียดนามให้ตอบมาว่า มีน้ำใจจะทำไมตรีกับฝรั่งเศส ครั้นมองติคนีไปถึงแล้วมีขุนนางญวนมาบอกว่า เจ้าเวียดนามจะให้ขุนนางผู้ใหญ่ลงมาทำหนังสือสัญญาด้วย

อยู่ได้ ๓ วันมีเจ้าองค์หนึ่ง ขุนนางผู้ใหญ่ ๔ คน ลงมาที่เมืองกวางหนำ ญวนเชิญมองติคนีขึ้นไปปรึกษาด้วยการจะทำหนังสือสัญญาที่เมืองกวางหนำ ขุนนางญวนจึงว่า เมืองญวนไม่เคยทำหนังสือสัญญาแก่ผู้ใด สินค้าสิ่งไรก็ไม่มี ที่คลองน้ำใหญ่ ๆ เรือลูกค้าเข้าไปได้ก็ไม่มี ถึงทำหนังสือสัญญาก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งไร มองซิเออร์ มองติคนี ตอบว่า มิใช่จะทำหนังสือสัญญาการค้าขายแต่สิ่งเดียว การบ้านเมืองก็มีอีกหลายข้อ คือญวนจับเอาพระสังฆราชบาทหลวงฝรั่งเศสไม่มีผิดสิ่งไร ก็เอาไปฆ่าเสียหลายคน และคนที่เข้ารีตก็ต้องซ่อนตัว ถ้ารู้ว่าเข้ารีตแล้วก็ต้องตาย ขุนนางญวนจึงว่าจะขอทำสัญญาแต่เป็นไมตรีกันทั้งสองฝ่าย ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน มองติคนีไม่ยอม ขุนนางญวน

จัดโต๊ะมาเลี้ยง มองติคนีก็ไม่กิน แล้วมองซิเออร์ มองติคนีก็ลาลงมาเรือ แล้วมองซิเออร์ มองติคนีก็ใช้จักรไปทั้ง ๓ ลำ จะไปเมืองจีนก็ไม่ได้ ต้องไปเมืองสิงคโปร์ก่อน และที่อ่าวตุรนนั้นกว้างใหญ่มีช่องเข้าออกแต่จำเพาะ ในอ่าวตุรนนั้นมีปากน้ำเล็กๆ เข้าไปเมืองกวางหนำ เมืองกวางหนำนั้นเดินไปเมืองเว้ใกล้ทางเดินเร็วเพียง ๓ วัน ญวนทำป้อมไว้ที่ปากช่องเข้าไป ๒ ป้อม ในอ่าวนั้นเป็นที่ไว้กำปั่นเรือรบต่างๆ ของญวน เป็นที่กำบังคลื่นบังลม หนทางนั้นต้องเดินด้วยเท้า จะไปด้วยช้างม้าไม่ได้ คนถือหนังสือเจ้าเวียดนามตั้งโรงไว้เป็นระยะวิ่งส่งถึงกันจนตลอดเมืองเว้ ถ้ามีราชการสิ่งไรก็ได้ทราบโดยเร็ว ที่เมืองไซ่ง่อน ก็ทำเหมือนกัน ที่ไปม้าได้ก็ให้ควบม้าวิ่งส่งถึงกัน

หนังสือองค์พระหริรักษ์ถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓

ฝ่ายที่เมืองเขมรนั้น เมื่อ ณ เดือน ๑๒ นั้น องค์พระหริรักษ์ได้มีหนังสือไปด้วยกำปั่นของพระหริรักษ์ ไปส่งมองซิเออร์ มองติคนี ที่เมืองสิงคโปร์ ใจความว่า

หนังสือองค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เป็นเจ้าตั้งแต่พงศ์เผ่าสาวดาน(๑) ตั้งแต่เดิมหลายแผ่นดินมา ทรงราชดำรงเมืองเขมรทั้งสิ้นตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา บัดนี้ตูพอพระทัยรักใคร่นับถือมหาราชพระบรมนาโปเลออนคำรบ ๓ เป็นเจ้านครฝรั่งเศส ก็อยากใคร่ชี้บอกใจรักซื่อตรงกับเธอด้วยตูเป็นเจ้าเมืองเขมร ใช้มองติคนีแวะเข้ามาเยี่ยมนั้นมีจิตยินดีนัก ได้ใช้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมร ๓ คน กับขุนนางรอง ๑๕ คนออกมารับยินดี ณ เมืองกำปอด ด้วยเมื่อปีก่อนหลายปีมาแล้ว บรรดาบาทหลวงฝรั่งเศสไปอยู่เมืองเขมรได้บอกตูผู้เป็นเจ้าเมืองเขมร สรรเสริญว่าฝรั่งเศส ชาติฝรั่งเศส

(๑) พงศาวดาร ?

ถือเพศมีใจเอ็นดูทุกประเทศทั้งปวง มิได้เบียดเบียนชาวต่างประเทศให้ขาดประโยชน์ มีแต่ช่วยทำนุบำรุงทุกประเทศให้เขามีประโยชน์ด้วยความสุขสบายใจ เจ้าฝรั่งเศสดีไม่เหมือนประเทศชาติฝรั่งแขกทั้งปวงคิดแต่เบียดเบียนให้เสียประโยชน์เขา ตูเจ้าเมืองเขมรได้ยินดังนั้น ก็มีใจยินดีอยากจะผูกไมตรีกับเจ้าเมืองฝรั่งเศส จะมีประโยชน์ไมตรียืดยาวต่อไป นครก็จะได้กว้างขวางมีประโยชน์แก่ราษฎรเป็นอันมาก จึงได้ให้บาทหลวงฤทราวิเรมดอกตีมิชะ-เบะดานสารา (?) ทำเป็นหนังสือชี้บอกใจรักใคร่ ถวายงาช้าง ๔ กิ่ง นอระมาด ๒ ยอด รงหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ พริกไทยหนัก ๕ หาบ มาให้เจ้าฝรั่งเศส ข้อความนั้นก็หายไปหลายปี ไม่ได้รับตอบ บัดนี้ถวายผ้าเขมร ๔ ผืน งาใหญ่ ๔ กิ่ง นี้น้อยนัก พอแต่ให้เห็นใจ จะถวายมามากด้วยมองติคนีว่าไปพูดไมตรีกับเมืองญวนแล้วจะเลยไปเมืองจีนยังไม่กลับไปเมืองฝรั่งเศส จึงถวายแต่น้อยพอให้เห็นใจ แล้วทูลเจ้าฝรั่งเศสให้ได้รู้ด้วยเมืองเขมรเดิมเป็นเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง ครั้นอยู่มาญวนเป็นคนใจร้ายทำไมตรีกับเมืองเขมร เบียดเบียนเอาเมืองเขมรทีละเมือง ๒ เมือง เมื่อครั้งเจ้ายาลองวิวาทกับเจ้าไกเซิน หนีไปพึ่งกรุงเทพมหานคร พบกับบิดาตูเจ้าเมืองเขมรที่กรุงเทพมหานครได้เป็นไมตรีกัน ครั้นหนีมาจากกรุงเทพ-มหานครไปอยู่เมืองพระตะพัง ตั้งทัพรบกับกองทัพไกเซินบิดาตูอยู่เมืองเขมรได้ให้กองทัพไปช่วยรบจนชนะเจ้าไกเซิน ได้เป็นเจ้าเมืองญวน ให้มาขอเมืองพระตะพังแต่บิดาตู ว่าเมืองพระตะพังมีคุณ ขอเมืองนั้นอย่าให้เอาส่วยแลใช้สอยคนเมืองนั้น บิดาตูเห็นว่าเป็นทางไมตรี ก็ยอมยกส่วยและมิได้ใช้สอยคนเมืองนั้น ครั้นนานมาก็เอาเมืองนั้นเป็นเมืองขึ้นญวน ครั้นมาถึงพี่ตูอีกกลับไปพึ่งเจ้ายาลอง ตูไปอยู่กรุงเทพมหานคร บุตรเจ้ายาลองชื่อมินมางได้เป็นเจ้า ให้ขุดคลองตัดเมืองเขมร ตั้งแต่เบี่ยมมาถึงโจฎก ให้ขุนนาง

ราษฎรญวนอยู่ ครั้นพี่ตูตายยังอยู่แต่บุตรหญิง เจ้ามินมางทำโทษให้เอาบุตรพี่ตูกับมารดาตูบุตรตูไปกักขังไว้ที่เมืองไซ่ง่อน ให้ฆ่าบุตรหญิงพี่ตูเสียคน ๑ ให้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมรและราษฎรแยกย้ายกันไปอยู่เกาะบ้าง ไปอยู่เมืองตังเกี๋ยใกล้เมืองจีนบ้าง ราษฎรเขมรทั้งสิ้นรู้ว่าเจ้าเมืองญวนใจร้าย ก็กำเริบฆ่าพันญวนตายเป็นอันมาก ไปขอตูแต่กรุงเทพมหานครมาเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพ คุมไพร่พลกว่า ๕,๐๐๐ ทั้งปืนใหญ่ปืนน้อยกับเครื่องศัสตราวุธ กระสุนดินดำ เสื้อผ้าเสบียงอาหาร เงินทองคิดเป็นเงินหลวงเสียหายไปหลายหาบ มาช่วยรบกับญวนยังไม่ได้เมืองเขมรสิ้น ๘ ปี เจ้าญวนให้ขอเป็นไมตรีรับส่งมารดาตู บุตรตูบุตรหญิงพี่ตู และขุนนางมุขมนตรีกับราษฎรที่แยกไปอยู่ทุกเกาะทุกเมืองรวบรวมส่งมาให้ตูทั้งสิ้น แล้วรับยินดีให้ตูเป็นเจ้าเมืองเขมร ให้ตราตั้งเป็นตราญวน ๒ ดวง ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ แล้วสัญญาว่าเมืองเขมรที่ญวนได้ไปเท่าใดจะมอบให้ทั้งสิ้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ คิดกับตูว่า ควรรับเป็นทางไมตรีเถิด ด้วยได้มารดาบุตรและหลานกับขุนนางมุขมนตรีบ้านเมืองคืนมาสิ้นแล้ว ก็ได้รับเป็นไมตรีต่อกันแต่ศักราช ๑๒๐๙[(๑)] ปีมะแม นพศกต่อมาฝ่ายเมืองซึ่งญวนได้ (สัญญา) ไว้ว่าจะคืนให้ เมืองนั้นก็ไม่ให้มา กลับบังคับตู ส่วยก็มิให้เอา เขมรจะทำเป็นเรือเสาใช้ใบไปค้าขายประเทศนอกก็มิให้เข้าออก เนื้อความเมืองเขมรเช่นนี้ ขอทูลเจ้าฝรั่งเศสให้รู้ คิดแต่ญวนเอาเมืองเขมรไปเป็นเมืองญวน เมืองดงหน่าย ๑ ญวนเอาไปเป็นเมืองญวนประมาณกว่า ๒๐๐ ปีแล้ว ที่เอาภายหลังนั้น เมืองไซ่ง่อน ๑ เมืองล่องโห้ ๑ เมืองสาแดก ๑ เมืองสมิถอ ๑ เมืองโจฎก ๑ เมืองกระมวนสอ ๑ เมืองอุบล ๑ เมืองตึกเขมา ๑ เมืองเบี่ยม ๑ และเกาะสน ๑ เกาะตลาด ๑

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๐

ตั้งแต่บัดนี้ต่อไปเบื้องหน้า ถ้าญวนยกเมืองทั้งสิ้นนี้และเมืองใด ๆ ถวายเจ้าฝรั่งเศสนั้น ขอเจ้าฝรั่งเศสอย่าได้รับเอาด้วยเป็นเมืองเขมรจริง ตั้งแต่แม่น้ำเมืองไซ่ง่อนฝั่งข้างตะวันตกจนถึงเมืองเปี่ยม และเกาะทั้ง ๒ ให้คงอยู่เป็นเมืองเขมรเหมือนแต่ก่อน ฝ่ายฝั่งตะวันออกแม่น้ำเมืองไซ่ง่อนต่อไปด้วย เมืองทั้งนั้นญวนเอานานแล้วมิได้วิวาทปรารถนาดอก ให้เจ้าฝรั่งเศสรู้ อย่าให้ตูกับราษฎรเสียประโยชน์เกิดทุกข์เดือดร้อนคับแค้น เกียรติยศชื่อเจ้าฝรั่งเศสก็จะลือชาปรากฏว่าเป็นคนใจดี ให้มีประโยชน์แก่ประเทศอื่น เขมรกับฝรั่งเศสก็จะได้เป็นไมตรีรักใคร่กัน ค้าขายต่อไปเบื้องหน้า

ได้เขียนหนังสือนี้อยู่มนเทียรตู ณ เมืองอุดงมีไชย แล้วได้ประทับตรา ณ วันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๘[๑] ปีมะโรง อัฐศก ส่งไปเมืองสิงคโปร์

ข้อนี้กล่าวไว้พอให้ทราบสำนวนเขมรเล่น

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ[๒] กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ซึ่งประชวรพระโรคทุลาวะสา สิ้นพระชนม์ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๓] ได้เชิญพระศพกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ๒ พระศพมาลงเรือเอกชัยที่หน้าวัดพระเชตุพน ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลา ๒ ยามเศษ จัดเป็นกระบวนแห่ข้ามไปเข้าเมรุผ้าขาวที่หลังวัดอรุณราชวราราม มีการมหรสพ ๒ วัน ๒ คืน ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระราชทานเพลิงพร้อมกันทั้ง ๒ พระศพ

---

(๑) วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๙

(๒) วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน

(๓) พฤหัสบดีที่ ๕ มีนาคม

หนังสือองญวนข้าหลวงเมืองไซ่ง่อน ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม

ลุศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก[๑] เป็นปีที่ ๘ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ[๒] องจูซือถือหนังสือกินเลือกไกซือ ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน มาถึงพณ ฯ หัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมฉบับหนึ่ง ได้แปลหนังสือออกเป็นคำไทย ใจความว่า

หนังสือองกินเลือกไกซือดงกักไดหกสีแซ่เอียน ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนฝ่ายใต้ ๖ หัวเมือง มาถึงท่านเสนาบดีเจ้าพระยากลาโหมให้ทราบด้วยเมื่อ ณ เดือน ๑๒ ปีมะเส็ง นพศก จีนหลินหองแซ่หงอลูกค้ามาถึงไซ่ง่อนแจ้งความว่า ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงเทพมหานคร มอบญวนเรือซัด ๒๑ คน ฝากเรือลูกค้าออกไปถึงไซ่ง่อน มีหนังสือเบิกร่องเจ้าพนักงานกรุงเทพมหานครสำหรับลำออกไปด้วย และไพร่ญวน ๒๑ คนได้รับไว้แล้วนั้น ได้ให้บำเหน็จรางวัลจีนหลินหองลูกค้า และข้าพเจ้าคิดถึงการครั้งก่อนเมื่อข้าพเจ้ากับเจ้าคุณจักรี[๓] แม่ทัพกรุงเทพมหานคร ได้ชุมนุมกันที่เมืองอุดงมีไชย พูดจาสัญญากันว่าเมื่อครั้ง ๒ พระมหานครยังรบกันอยู่ ว่าพวกญวนที่กองทัพกรุงเทพมหานครจับไปได้ และอาวุธปืนของกรุงเทพมหานครที่กองทัพญวนเก็บไปได้ ภายหลังนั้นเมื่อเลิกทัพกลับไปเมืองทั้ง ๒ ฝ่าย ขอให้นำความกราบทูลทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครได้มอบไพร่ญวนไป ฝ่ายเมืองญวนจะได้คืนอาวุธปืนส่งมาให้ ตั้งแต่นั้นมากว่า ๑๐ ปีแล้ว ยังไม่ได้ข่าวคราวประการใด และการข้อนี้เป็นการแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายสัญญากันไว้

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๑

(๒) พฤหัสบดีที่ ๑๘ มีนาคม ยังเป็นนพศก จ.ศ. ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

(๓) หมายถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นแม่ทัพรบญวนในรัชกาลที่ ๓ เพราะท่านเป็นที่สมุหนายก ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าที่จักรี

ข้าพเจ้าเป็นพนักงานอยู่ในการอันนี้ การที่สัญญากันไว้นั้นช้านานมาแล้ว หาสำเร็จไม่เป็นการหน่วงหนักอยู่ในใจ และเมื่อเดือน ๑๒ ปีมะโรง อัฐศก เมืองพุทไธมาศบอกหนังสือมาว่า ไพร่ญวนต้องพายุเรือซัดไป ๒๐ คน นายเรือชื่อเวียนเธอกินกลับมาถึงเมืองพุทไธมาศให้การว่า กรุงเทพมหานคร จัดเรือและคนมาส่งที่เกาะกงปล่อยมา ญวนรายนี้ไม่มีหนังสือสำคัญมา จึงไม่ได้ทูลเจ้าเวียดนาม แต่จีนหลินหองพาพวกญวนออกมามีหนังสือเบิกร่องจะแจ้งเป็นสำคัญ ข้าพเจ้าคิดว่า ครั้งนี้ที่ส่งพวกญวนออกมามิใช่พวกญวนที่จับไว้แต่ก่อน แต่เป็นคนอยู่ในเมืองญวนเดินทางทะเลต้องลมพายุซัดไปกรุงเทพมหานครได้ทำนุบำรุงเลี้ยงดูแล้วส่งมา เหมือนเป็นข้อเมตตาเมืองญวนก็เป็นการเจริญดี และซึ่งญวนเก็บได้อาวุธปืนไว้จะต้องใช้คนส่งคืนไปจะได้ต้องกับคำสัญญาเดิม และตอบแทนซึ่งเมตตาส่งญวนมา ข้าพเจ้าได้นำข้อความขึ้นทูลเจ้าเวียดนาม ก็โปรดตามที่ข้าพเจ้าคิดไว้นั้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้เจ้าเมืองโจฎกจัดปืนที่เก็บไว้ได้ครั้งก่อน ปืนทอง ปืนเหล็ก รวม ๓๐ กระบอก บรรทุกเรือลำเลียงลำ ๑ มอบให้ขุนนางชื่อจูซือคุมเข้ามาส่ง จึงได้ทำหนังสือบอกมา ถ้าพวกจูซือเข้ามาถึงแดนกรุงเทพ ฯ วันใดขอให้รับไว้โดยสะดวก พวกญวนซึ่งต้องจับไว้นั้น ถ้าผู้ใดสมัครกลับไปบ้านเมือง ก็ขอให้ส่งออกไปจะได้ต้องกับคำสัญญาเดิม ขอท่านเสนาบดีจงพิจารณาให้สมควร

หนังสือมา ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) ตือดึก ๑๐ ปี ปีมะเส็ง นพศก

หนังสือตอบองญวนข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม มีหนังสือตอบออกไป ใจความว่า

---

(๑) พุธ ที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

กินเลือกไกซือได้มีหนังสือส่งบึ่นเข้าไป และได้รับญวนเรือซัด ๒๑ คนไว้ แล้วว่าเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพได้พูดจาสัญญากับแม่ทัพญวนที่เมืองอุดงมีไชยว่า เลิกทัพกลับไปบ้านไปเมืองแล้ว ฝ่ายแม่ทัพไทยรับจะส่งไพร่ญวนที่กองทัพจับได้ออกไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศัสตราวุธมาให้ กาลนานมาถึง ๑๐ ปี หาได้ข่าวคราวไม่ ครั้งนี้พวกญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนกรุงเทพมหานคร ทำนุบำรุงเลี้ยงดูส่งออกมาเหมือนเมตตาญวน เจ้าเวียดนามจึ่งรับสั่งให้ส่งบึ่นที่เก็บได้ ๓๐ บอก ให้องจูซือแซ่วิน ชื่อยินตัษ ว่าที่เมืองติงเบียนคุมเข้าไปส่งนั้น ได้แจ้งตามหนังสือแล้ว และญวนซึ่งจีนหลินหองพาไปส่งที่เมืองไซ่ง่อนนั้นเป็นญวนเรือต้องพายุซัดไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ๆ บอกส่งเข้าไป ณ กรุง ได้ให้ไล่เลียงไต่ถามก็เป็นญวนมาเที่ยวค้าขายโดยสุจริต มิใช่ญวนมาทำร้ายกับบ้านเมืองใด จึ่งได้ให้ส่งญวนกลับไป ใช่จะส่งแต่ญวน ๒๑ คนนั้นหาไม่ ญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนเมืองขึ้นกรุงเทพมหานครครั้งใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณ-ธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระกรุณาเมตตาแก่คนทั้งหลายซึ่งมิได้มีความผิด ได้ส่งให้กลับไปบ้านไปเมืองเป็นหลายครั้ง ซึ่งว่าเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปทำศึกสู้รบกับญวนพูดสัญญาไว้ว่า เลิกทัพไปแล้วจะส่งญวนที่กองทัพจับได้คืนไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศัสตราวุธให้นั้น เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพออกไปจัดแจงการเมืองเขมร บอกเข้าไปกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ญวนมาพูดจาจะงดทัพไม่สู้รบ นักมารดาและภรรยาพระเขมรบรรดาตกไปอยู่กับญวนก็ส่งคืนให้ ฝ่ายองค์พระหริรักษรามหาอิศราธิบดี และพระยาพระเขมรก็ยอมเป็นไมตรีกันตามเมืองใหญ่เมืองน้อย ๓ ปีจะไปส่งบรรณาการแก่ญวนครั้ง ๑ ตามอย่างเมืองเขมรเคยมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้า ฯ ดำรัสว่า ญวนกับเขมร

ไม่คิดทำศึกรบกวนกัน จะให้ไพร่บ้านพลเมืองลูกค้า ไปมาค้าขายถึงกันก็ดีแล้ว จึงได้ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเลิกทัพกลับเข้าไปกรุงเทพมหานคร และธรรมดาแม่ทัพนายกองไปทำศึกสงครามแก่กัน ต่างคนต่างได้ผู้คนช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครได้ญวนมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนซึ่งมีชีวิต จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เลี้ยงดูทำนุบำรุงตั้งบ้านตั้งเรือนทำมาหากินเป็นภาคภูมิมาจนทุกวันนี้ ฝ่ายญวนก็ได้คนไทยไป แต่หาได้ยินว่าเอาไปเลี้ยงดูทำนุบำรุงไว้ที่แห่งใดไม่ และปืนอาวุธซึ่งเจ้าเวียดนามรับสั่งให้องญวนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนส่งเข้าไปนั้น ก็ขอบใจอยู่แล้ว แต่ของอันนี้ฝ่ายเมืองญวนเก็บไว้ได้ก็เป็นสิทธิของญวนเถิด หาต้องการที่ไทยจะรับไว้ไม่ ที่กรุงเทพมหานครตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ลดค่าธรรมเนียมปากเรือเปิดทางค้าขาย เรือลูกค้าทั้งปวงคนนานาประเทศเข้ามาค้าขายโดยมาก หาได้เกียดกันหึงหวงแก่คนต่างประเทศต่างภาษาไม่ ถ้าญวนไม่คิดเป็นข้าศึกศัตรูกันแล้ว จะมาค้าขายก็มาเถิด

หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก(๑)

องจูซือไม่รับ ว่าธรรมเนียมญวนไม่เคยรับหนังสือตอบ แล้วองจูซือก็ลาไป องจูซือเข้ามาครั้งนั้นก็โปรดเกล้า ฯ ให้เลี้ยงดูอยู่แพท่าบ้านเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงได้เอาหนังสือฝากจีนหลินหองลูกค้าออกไป

---

(๑) วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

หนังสือองญวน
ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนตอบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ครั้นภายหลัง ณ เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ(๑) องกินเลือกไกซือมีหนังสือตอบลูกค้ามา ใจความว่า

กินเลือกไกซือกงดักใดหกสีตรีหยองเตืองตรานเลียดบ๊า เป็นข้าหลวงผู้กำกับเมืองไซ่ง่อนฝ่ายใต้ทั้ง ๖ หัวเมือง ณ กรุงเวียดนาม มีความชอบแล้วครั้งทำหนังสือตอบมายังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธิ มหาบุรุษรัตโนดมว่าที่สมุหพระกลาโหม ผู้ได้บังคับการรบฝ่ายหัวเมืองทะเลตะวันตก ณ กรุงเทพมหานครให้ทราบ ด้วยเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก เรือจีนหลินหองจีนก๊กฮุนมาถึงเมืองไซ่ง่อน ถือหนังสือเจ้าคุณมาถึงข้าพเจ้าฉบับหนึ่ง ให้แปลออกดูได้ความในหนังสือนั้นว่า ได้ทราบตามในหนังสือข้าพเจ้าที่มีเข้าไปส่งคืนให้ และว่าท้าวถึงซึ่งข้อสัญญาคืนปืนคืนคนนั้นด้วย เมื่อครั้งทั้ง ๒ พระนครยังทำศึกต่อกันอยู่นั้น ทหารฝ่ายกรุงเทพ ฯ จับได้ราษฎรเมืองญวนก็โปรด ฯ ให้เลี้ยงดูให้ทำมาหากินเป็นสุขอยู่ ฝ่ายทหารเมืองญวนจับได้คนเมืองไทยไปนั้นหาได้ข่าวว่าเลี้ยงดูอยู่ที่แห่งใดตำบลใดไม่ ซึ่งอาวุธปืนที่ญวนเก็บไปได้นั้นก็เป็นสิทธิฝ่ายเมืองญวน กรุงเทพมหานครไม่ควรจะรับไว้ และว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร เสวยราชสมบัติแล้วโปรด ฯ ให้ยกค่าธรรมเนียมปากเรือเปิดทางค้าขาย มิได้เกียดกันหึงหวงแก่คนนานาประเทศ เหตุดังนั้นเรือลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายชุกชุมเป็นอันมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถ้าเมืองญวนไม่อยากก่อเหตุทำศึกสงครามต่อไปอีก จะเข้ามาค้าขายก็มาเถิด และซึ่งปีก่อนกรุงเทพมหานครโปรด ฯ ให้ส่งญวนต้องพายุซัดออกไปนั้น ก็มีข้อดีเป็นอันมาก เหตุดังนั้น ข้าพเจ้าจึงคิดถึงข้อสัญญาแต่ครั้งก่อนที่เมืองอุดงมีไชย

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

จึงได้มีหนังสือบอกขึ้นไปกราบทูลเจ้าเวียดนามทรงทราบแล้ว จึงจัดให้คนบรรทุกปืนเข้ามาส่งคืน ปรารถนาจะให้ถูกต้องตามสัญญาเดิม ซึ่งกรุงเทพมหานครจะรับไว้หรือไม่รับไว้สุดแต่จะเห็นควรเถิด ก็ไม่เกี่ยวข้องในการอะไรดอก และแต่ครั้งก่อนเมื่อได้สัญญากันที่เมืองอุดงมีไชยแล้ว ซึ่งทหารเมืองญวนจับได้บุตรพระยาพระเขมร ฝ่ายกรุงเทพมหานครและคนกรุงเทพมหานครคนลาวก็ส่งมอบให้เจ้าพระยาบดินทรเดชารับไว้ทั้งสิ้น ไม่แต่เท่านั้นสืบไปราษฎรฝ่ายกรุงเทพมหานครต้องพายุซัดไปแขวงเมืองพุทไธมาศ ขุนนางผู้รักษาเขตแดนทำตามพระทัยเจ้าเวียดนามก็เลี้ยงดู ส่งกลับไปถึงเขตแดน ณ เมืองประจันตคิรีเขต มิได้หวงไว้อยู่ที่แห่งใดตำบลใดสักคนเดียว และซึ่งคนเมืองญวนแต่ครั้งก่อน ทหารฝ่ายกรุงเทพมหานครจับได้ไปเลี้ยงดูอยู่ในแขวงกรุงเทพ ฯ มาหลายปีแล้ว สุดแต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครจะจัดแจงให้ตามใจคนสมัครเถิด ซึ่งข้าพเจ้ามีหนังสือ เหตุด้วยการจะส่งปืนคืนจึงว่าเอื้อมไปถึงการสัญญาเดิมมาดังนั้น และซึ่งให้หนังสือที่มีมาว่างดการศึกสงคราม ให้ไปมาค้าขายถึงกัน การข้อนี้แต่ครั้งก่อน เมืองญวนและกรุงเทพ ฯ เป็นทางพระราชไมตรีไปมาถึงกันเป็นอันสนิทมิได้ขาดสืบไป เหตุด้วยขุนนางรักษาเขตแดนปรารถนาจะหาความชอบจึงก่อเหตุเป็นศึกสงครามร้าวรานต่อกัน ตั้งแต่ชุมนุมสัญญากันที่เมืองอุดงมีไชย แล้วก็งดการศึกสงครามเลิกทัพกลับไปทั้ง ๒ ฝ่ายก็เป็นทางพระราชไมตรีดีต่อกันแล้ว ซึ่งเขตแดนทั้ง ๒ พระนครทางไปมากันดารอยู่ และเหตุด้วยในขณะเมื่อขาดทางพระราชไมตรี ราษฎรลูกค้าทั้ง ๒ พระนครจึงไม่ไปมาค้าขายถึงกัน แต่ก่อนกรุงเทพ ฯ ก็หามีใจจะเกียดกันหึงหวง ฝ่ายเมืองญวนก็หาได้มีใจห้ามปรามไม่ บัดนี้กรุงเทพ ฯ อยากจะไป

ค้าขายไปมาถึงกันเป็นอันสะดวกก็เป็นความอยู่แล้ว ลมทิศตะวันตกพัดชื่นบาน ขอให้ท่านจำเริญสุขเถิด

หนังสือเขียนที่ตึกดึก ๑๘ ปี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[(๑)]

โปรดฯ ตั้งองค์พระนโรดมและองค์หริราชดไนย ไปช่วยราชการเมืองเขมร

ในปีนั้น องค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เจ้าแผ่นดินกัมพูชา มีศุภอักษรให้พระยาราชเดชะ พระยานรินทราธิบดีเข้ามาว่า ตัวแก่ชราแล้ว ขอให้โปรด ฯ ตั้งแต่งนักองราชาวดี นักองศรีสวัสดิ์ ซึ่งทำราชการอยู่ที่กรุงเทพมหานครนั้น ขอรับพระราชทานออกไปช่วยรักษาแผ่นดิน ให้นักองวัตถาเข้ามาทำราชการแทนนักองทั้ง ๒ และว่าอย่างธรรมเนียมเมืองเขมรที่แก้วฟ้ามีอยู่ ขอให้ตั้งนักองศรีสวัสดิ์เป็นที่แก้วฟ้าออกไปด้วย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งนักองราชาวดีมีนามว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งนักองศรีสวัสดิ์เป็นองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ให้ออกไปทำราชการด้วยบิดา องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ องค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ได้กราบถวายบังคมลาออกไปเมื่อ ณ วันเดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นจำนวนคนเข้ามารับ ๕๙๓ คน ตามออกไปไทยเขมร ๖๗๒ คน รวมเป็นคน ๑.๒๖๕ คน

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ เสเนศผู้ครองเมืองลูแบก เมืองปลิแมน เมืองฮำเบิก รวม ๓ เมือง เรียกว่า แฮนไซแอติกริปับลิคมีอักษรสาส์นส่งเข้ามาให้ทิโอโดร์นิศแอสกิว ลูกค้าซึ่งตั้งห้างค้าขายอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ส่งให้เจ้าพนักงานหน้าที่ทูลเกล้า ฯ ถวายขอให้ทิโอโดร์นิศแอสกิวทำหนังสือสัญญา ณ กรุงเทพมหานคร

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำ ทิโอโดร์นิศแอสกิวเข้าเฝ้าถวายอักษรสาส์น เครื่องมงคลราชบรรณาการกระจกใหญ่คู่หนึ่ง กล้องใหญ่ส่องดาวคันหนึ่ง ปืนทหารมีหอกปลายบอกหนึ่ง มีดาบปลายบอกหนึ่งรวม ๒ บอก แตรสำหรับเป่าสำรับหนึ่ง พรมใหญ่ ๒ ผืน ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จออกอย่างกลาง แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษา ทำหนังสือสัญญาด้วยทิโอโดร์นิศแอสกิว คือพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิทหนึ่ง ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมหนึ่ง ท่านเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลังหนึ่ง เจ้าพระยายมราชหนึ่ง พระยาวรพงศพิพัฒน์หนึ่ง รวม ๕ ปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือนั้น ไม่ได้ยิงปืนสลุตเพราะไม่มีกำปั่นรบเข้า

ฝรั่งเศสรบกับญวน

ฝ่ายที่เมืองญวน สมเด็จพระเจ้าอัมเปรอให้ไวส์อัศมิราลริโกเดอเยอนุยีเป็นแม่ทัพคุมกำปั่นรบมาทำหนังสือสัญญาด้วยญวนอีก ถ้าไม่ยอมทำก็ให้รบเอาเมืองญวน อัศมิราลริโกมาถึงปากน้ำเมืองเว้ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) คลองน้ำตื้นเรือใหญ่เข้าไม่ได้ จึงใช้ขุนนางถือหนังสือลงเรือโบตเข้าไปหลายลำ ขุนนางเอาหนังสือไปยื่นก็ไม่มีผู้ใดรับ จึงเอาหนังสือไปปักไว้ที่ชายตลิ่ง แล้วก็กลับมาลงเรือ คอยอยู่หลายวันก็ไม่เห็นญวนตอบหนังสือลงมา จึงแต่งให้คนขึ้นไปสืบ พวกญวนเข้ารีตกระซิบบอกว่ามีขุนนางญวนฉีกหนังสือของท่านทิ้งเสีย อัศมิราลริโกทราบความดังนั้นก็ยกทหารและเรือรบไประดมยิงป้อมค่ายที่อ่าวตุรน ญวนสู้รบทนฝีมือฝรั่งเศสไม่ได้ แตกหนีไป แต่ไพร่บ้านพลเมือง

---

(๑) พุธที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๑

นั้นฝรั่งเศสมีใจกรุณาให้อยู่เป็นปรกติ ฝรั่งเศสได้ป้อมค่ายไว้เป็นที่มั่นของฝรั่งเศสทั้งสิ้น ฝรั่งเศสคิดจะไปว่ากล่าวแก่เจ้าเวียดนามเรื่องญวนฆ่าบาทหลวงที่เมืองเว้

ครั้นเดือน ๑๑ ข้างขึ้น ไวส์อัศมิราลริโกให้ขุนนางยกกองทัพไปตีได้เมืองกวางหน้าอีกเมืองหนึ่ง พวกญวนจับได้ทหารฝรั่งเศส ๒ คนตัดศีรษะเสียคนหนึ่ง เอาแขวนคอคนหนึ่ง แล้วเที่ยวตระเวนว่าญวนไม่ทำหนังสือสัญญาญวนจะสู้รบแข็งแรง เตรียมทหารไว้ที่เมืองเว้หลายหมื่น ฝรั่งเศสว่าในเดือน ๑๑ ข้างแรมจะยกไปตีเมืองเว้ให้จงได้ แล้วเห็นว่าญวนยกลงมามากสืบได้ความว่าหนทางที่จะขึ้นไปเมืองเว้ยากลำบากนัก ต้องขึ้นเขาลงเขา คนน้อยก็สู้คนมากได้ จะเอาปืนเปรียมใหญ่ไปก็ขัดสนจึงได้งดกองทัพไว้ คิดตั้งเมืองขึ้นที่อ่าวตุรน สร้างบ้านเมืองขึ้นมากแล้ว พวกทหารในกองทัพเจ็บเป็นโรคตาแดงและโรคบิดเป็นอันมาก มีพวกญวนเข้ารีตบอกอัศมิราลริโกว่า ตั้งอยู่ที่นี่ไม่เป็นประโยชน์อะไร อากาศก็ไม่ดี ถ้าไปตั้งอยู่เมืองไซ่ง่อนมีประโยชน์มาก ลำน้ำทั้งกว้างทั้งลึก สินค้าเมืองลาวเมืองเขมรลงมาทางนั้น เสบียงอาหารก็บริบูรณ์ และข้าวเปลือกข้าวสารก็เป็นสินค้าใหญ่ อัศมิราลริโกก็เห็นชอบด้วย

โปรด ฯ ให้รื้อปราสาทผไทตาพรหม

ทรงพระราชดำริว่า ปราสาทศิลาเมืองเขมรมีมากนัก ถ้าได้ปราสาทย่อม ๆ รื้อมาทำไว้ที่เขามหาสวรรค์ปราสาทหนึ่ง วัดปทุมวันปราสาทหนึ่ง ก็จะเป็นเกียรติยศไปภายหน้า จึงโปรด ๆ ให้พระสุพรรณพิศาล ขุนชาติวิชาออกไปเที่ยวดูที่เมืองหลวงพระนครธม พระนครวัด เมืองพุทไธสมัน ขุนชาติวิชากลับเข้ามากราบทูลว่าได้ไปดูหลายแห่งทั่วทุกตำบลแล้ว ที่เมืองอื่น ๆ มีอยู่แต่ปราสาทใหญ่ ๆ ทั้งนั้น จะรื้อเอาเข้ามาเห็นจะไม่ได้ ปราสาทผไทตาพรหมอยู่

ที่เมืองนครเสียมราฐมีอยู่ ๒ ปราสาท สูง ๖ วา พอจะรื้อเอามาได้ จึงโปรด ฯ ให้มีตราออกไปเกณฑ์คนเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองพนมศก ให้พระสุพรรณพิศาลไปรื้อปราสาทผไทตาพรหม แบ่งเป็น ๔ ผลัด ๆ ละ ๕๐๐ คน ให้แบ่งเป็นกองชักลากบ้าง กองส่งบ้าง

ฝรั่งเศสรบกับญวน (ต่อ)

ครั้นมาถึงเดือน ๓ ไวส์อัศมิราลริโกก็ทิ้งอ่าวตุรนเสีย รื้อเครื่องไม้บรรทุกเรือมาตีปากน้ำเมืองไซ่ง่อน ญวนเมืองไซ่ง่อนสู้รบขึงทุ่นแล่นสายโซ่ไว้หน้าป้อม กำปั่นรบฝรั่งเศสก็ยิงทุ่นและสายโซ่ขาดออก แล้วตีเมืองดงนายได้ แล้วก็มาตีเอาเมืองไซ่ง่อนได้ พระเจ้าเวียดนามก็จัดกองทัพให้ญวนลงมาตีเมืองไซ่ง่อนคืนก็ไม่ได้ ได้รบกันหลายครั้ง ญวนก็แตกไปทุกที

โปรดเกล้า ฯ ให้งดการรื้อปราสาทผไทตาพรหม

ฝ่ายพระยาอภัยภูเบศรบอกให้พระยาอานุภาพไตรภพ เจ้าเมืองเสียมราฐเข้ามากราบทูลว่า ได้เกณฑ์คนและกรมการให้พระสุพรรณพิศาล แล้วไปตั้งพลีกรรมบวงสรวง ได้ลงมือรื้อปราสาท เมื่อ ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ(๑) มีเขมรประมาณ ๓๐๐ คนออกมาแต่ป่า เข้ายิงพันพวกรื้อปราสาท ฆ่าพระสุพรรณพิศาลตายคนหนึ่ง พระวังตายคนหนึ่ง บุตรพระสุพรรณพิศาลตายคนหนึ่ง ไล่พันแทงพระมหาดไทยพระยกกระบัตร ป่วยเจ็บหลายคน แต่ไพร่นั้นไม่ทำอันตราย แล้วหนีเข้าป่าไป ได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงรับสั่งให้มีตราออกไปให้พระยาอภัยภูเบศร พระยาอานุภาพไตรภพชำระเอาผู้ร้ายรายนี้ให้ได้ แล้วเกณฑ์ให้พระยาอภัยภูเบศรรื้อปราสาทหนึ่ง

---

(๑) เสาร์ที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓

พระยาอานุภาพไตรภพรื้อปราสาทหนึ่ง ให้เอาเข้ามาให้จงได้ ท่านเสนาบดีทราบดังนั้นเข้าชื่อกันทำเรื่องราวถวายว่า ปราสาทศิลาที่เมืองเขมรนั้น กษัตริย์แต่โบราณให้ทำไว้เพื่อจะให้เป็นเกียรติยศติดแผ่นดินของท่านอยู่ ของอันนี้ก็ช้านานมา จนไม่ทราบว่าทำมาได้กี่ร้อยปีกี่พันปี ถ้าจะไปรื้อลง คนทุกวันนี้กำลังที่จะยกรื้อก็ไม่ไหว ศิลาก้อน ๑ ก็ใหญ่ ๆ ถ้ารื้อลงแล้วเอาเข้ามาปรับปรุงทำขึ้นไม่ได้ก็จะเสียพระเกียรติยศมากไปอีก ขอพระราชทานดำริก่อน ได้ทรงทราบเรื่องราวแล้วก็รับสั่งให้งดการนั้นเสีย แต่ผู้ร้ายนั้นให้สืบสวนเอาตัวให้ได้

องค์พระหริรักษ์ เจ้ากรุงกัมพูชา สุรคต

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์พระหริรักษรามหาอิศราธิบดีป่วย ทำศึกอยู่ด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๘ ปี ได้รับสุพรรณบัฏแล้วทรงราชย์ได้ ๑๓ ปี รวม ๒๑ ปี ครั้นมาถึงเดือน ๒ ปีวอก สุรคต อายุนับได้ ๖๕ องค์พระหริรักษ์มีบุตรชายชื่อ นักองค์ราชาวดี ๑ นักองค์ศรีสวัสดิ์ ๑ นักองค์วัตถา ๑ นักองค์ศิริวงศ์ ๑ นักองค์แก้วมโนหอ ๑ นักองค์สุวรรณหงส์ ๑ นักองค์ตรอหุก ๑ บุตรหญิง นักองค์จงกลนี ๑ นักองค์พระราชธิดา ๑ นักองค์ศรีวรกษัตริย์ ๑ นักองค์อุบลปรีดา ๑ นักองค์กระเบน ๑ นักองค์สรออุก ๑ นักองค์กระเมียด ๑ นักองค์ดอกเดื่อ ๑ นักองค์ตรอลน ๑ นักองค์มุม ๑ นักองค์เภา ๑ รวม ๑๘ คน แล้วองค์วัตถาที่ ๓ ซึ่งอยู่ที่กรุงเทพมหานครจึงกราบถวายบังคมลาออกไปเยี่ยมศพบิดา

เรื่องเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์วัตถาซึ่งกราบถวายบังคมลาไปเยี่ยมศพบิดานั้นไปวิวาทกันขึ้นกับองค์พระนโรดมผู้พี่ด้วยเหตุผู้คนทรัพย์มรดก องค์วัตถา

สู้ไม่ได้ก็พาองค์ศิริวงศ์ผู้น้องหนีเข้ามาในแดนกรุงเทพ ฯ ฝ่ายสนองโสซึ่งเป็นน้าองค์วัตถา เห็นว่าองค์พระนโรดมไม่โอบอ้อมอารีต่อพี่น้อง ก็คุมสมัครพรรคพวกเป็นกบฏขึ้น

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ(๑) พระยาอนุชิตชาญไชย จางวาง กรมพระตำรวจขวา ซึ่งโปรด ฯ ให้ไปพักราชการอยู่ที่เมืองบัตบอง จึงบอกเข้ามาว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ มีศุภอักษรองค์พระนโรดม หนังสือฟ้าทะละหะเข้ามาว่า สนองโสซึ่งเป็นที่พระยามหาฤทธิ-รงค์ชาญไชย กับพระยากำแหงโยธา พระยาพระเขมร ๓๕ นาย ยกมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญ เมืองลาดปะเอีย องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช และพระยาพระเขมรยกไปได้สู้รบกัน พวกกองทัพพระยากำแหงโยธาแตกแล้วราษฎรกำเริบตั้งเป็นกองทัพขึ้นอีก องค์พระนโรดมกับพระยาพระเขมรล่าถอยเข้ามาเมืองอุดงมีไชย แล้วให้องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าออกไปสืบราชการ ทราบความว่าพวกกองทัพสนองโสและพระยากำแหงโยธา จะยกมาล้อมเมืองอุดงมีไชย กำหนด ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ องค์พระนโรดมเห็นจะอยู่เมืองอุดงมีไชยไม่ได้ ด้วยราษฎรไม่เต็มใจด้วย จึงพาครอบครัวบุตรภรรยาพระยาพระเขมรพวกพ้อง ๓๐ นายกับบ่าวไพร่ที่ใช้สอย ๗๐๐ เศษ ลงเรือล่าหนีเข้ามาอยู่ที่ท่ากพงฉนัง มีหนังสือเข้ามาถึงพระยาคทาธรธรณินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองบัตบอง ขอให้ออกไปรับ พระยาคทาธร-ธรณินทร์เกณฑ์พระหลวงขุนหมื่นและไพร่ ๖๐๐ คน บรรทุกเรือ ๕๐ ลำ ออกไปพบองค์พระนโรดมที่แพรกรังตึน แขวงเมืองโพธิสัตว์ แล้วให้พระพลพระพิพิธราชากรมการเมืองบัตบองไป ณ เมืองอุดงมีไชย ให้พบกับองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า พระยาคทาธรธรณินทร์พาองค์นโรดม

(๑) วันที่ ๒๑ ตุลาคม

พรหมบริรักษ์มหาอุปราชเข้าถึงด่านเสมาแขวงเมืองบัตบองแต่ ณ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ

พระยาอนุชิตชาญไชยจึงได้ส่งองค์วัตถาเข้ามาเสียก่อน มาถึงเมืองศรีโสภณ พบพระยาราชวรานุกูลยกออกมา พระยาราชวรานุกูลส่งองค์วัตถาเข้ามาพักอยู่ที่เมืองศรีโสภณให้จัดข้าหลวงกรมการนายไพร่ ๕๐๐ คน รักษาองค์วัตถาไว้ แล้วพระยาราชวรานุกูลออกไปด่านเสมา พบองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช แล้วบังคับให้พระยาคทาธรธรณินทร์นายไพร่ ๖๐๐ คนตั้งรักษาอยู่ที่ด่านเสมา แล้วมีหนังสือไปให้พระยาอานุภาพไตรภพเมืองนครเสียมราฐ เกณฑ์กรมการนายไพร่ ๖๐๐ คน ยกไปตั้งรักษาด่านอยู่ที่สตึงกำบดพรมแดน กับเมืองบัตบองตำบล ๑ กับด่านทางน้ำต่อแดนเมืองกพงสวาย ๓ ตำบล ทางบก ๒ ตำบล ณ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ(๑) พระยาราชวรานุกูลกลับเข้ามาเมืองบัตบอง จะส่งองค์วัตถาเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครยังไม่ทันจะส่งมีหนังสือบอกพระพล พระพิพิธราชา กรมการเมืองบัตบองที่ออกไปตั้งพั่งราชการอยู่ ณ เมืองอุดงมีไชยฉบับหนึ่ง หนังสือองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าฉบับหนึ่ง เข้ามาใจความว่า ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ นายทัพนายกองพวกสนองโสซึ่งเป็นพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยากำแหงโยธา จำนวนคน ๙,๐๓๗ คนมาล้อมเมืองอุดงมีไชย แล้วแต่งคนใช้เข้าไปว่ากับองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้ายกกองทัพมาครั้งนี้ ไม่ได้เป็นกบฏต่อองค์พระนโรดม องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ยกมาทั้งนี้จะมาจับเอาตัวสมเด็จฟ้าทะละหะกับพระยาพระเขมร ๗ คน

องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า กับนักมารดาองค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี จึงให้หานายทัพนายกองพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยา

(๑) วันพฤหัสบดี ที่ ๑๕ สิงหาคม

กำแหงโยธา เข้าไปว่ากล่าวสมัครสมานดีกันไป แล้วให้สาบานตัวถือน้ำ เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๘ ค่ำ นายทัพนายกองพวกพระยามหาฤทธิรงค์-ชาญไชย ยกกลับไปเมืองบาพนม ๓ ส่วน ยังตั้งพั่งราชการอยู่ที่เมืองอุดงมีไชยส่วนหนึ่ง พระยาราชวรานุกูลได้บอกส่งต้นหนังสือพระพล พระพิพิธราชาหนังสือองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระยาราชวรานุกูล มีหนังสือบอกแต่งให้พระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน พาองค์วัดถาเข้าไปส่ง ณ กรุงเทพมหานคร เกณฑ์เจ้าเมืองกรมการหัวเมืองรายทางกำกับเข้าไปเมืองละ ๑๐๐ คน แล้วพระยาราชวรานุกูลให้พระยาคทาธรธรณินทร์มีหนังสือออกไปหาตัวพระยาเดโชเจ้าเมืองกพงสวายกับพระยาสังขโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์ ให้เข้ามาพั่งราชการ ณ เมืองบัตบองพระยาเดโช เจ้าเมืองกพงสวาย พระเสน่หาไมตรี เจ้าเมืองชีแครง เข้ามาหาพระยาราชวรานุกูล พระยาราชวรานุกูลได้ชี้แจงการให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีพั่ง ตามกระแสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ออกไป แล้วองค์พระนโรดมกับพระยาพระเขมร เข้ามา ณ เมืองบัตบอง ได้มาหาพระยาราชวรานุกูล พระยาคทาธรธรณินทร์ จึงหาพระยาเดโช พระเสน่หา-ไมตรีมาพร้อมด้วย พระยาราชวรานุกูล พูดจาให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีให้เป็นปรกติดีกันกับองค์พระนโรดมเหมือนแต่ก่อน พระยาราชวรานุกูลได้มีหนังสือให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรี กลับออกไปประกาศห้ามปรามพระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวง ตั้งแต่ทะเลสาบฝั่งตะวันออก ตลอดจนทะเลธมตะวันตกตะวันออก ให้พระยาอิศราพานิชถือหนังสือออกไปประกาศห้ามปรามตั้งแต่เมืองสำโรงทอง ตลอดจนถึงเมืองกำปอดกพงโสม อย่าให้ผู้ใดคิดกำเริบตั้งเป็นกองทัพรบพุ่งฆ่าฟันกันต่อไป ซึ่งองค์วัดถากับองค์พระนโรดมวิวาทขัดเคืองกัน กับข้อความที่ว่า พระยาธรมาเดโช เจ้าเมืองบาพนมจับพี่ชาย

สนองโสไปฆ่าเสียนั้น ได้บอกข้อความเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว จะโปรดเกล้า ฯ ประการใด คงจะมีตราพระราชสีห์โปรด ฯ ออกไปให้ทราบ

ณ เดือน ๑๐ แรม ๑ ค่ำ(๑) องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้ามีหนังสือบอกเข้ามาถึงพระยาราชวรานุกูล ว่าราชการที่เมืองอุดงมีไชย ซึ่งพระยาพระเขมรและราษฎรคิดกำเริบรบพุ่งฆ่าฟันกันนั้นสงบลงแล้ว กับมีหนังสือพระยาเสนาจักรวรรดิแขกจามเข้ามาฉบับหนึ่งว่า สมเด็จบวรเทศพี่ชายพระยาเสนาจักรวรรดิ คิดอ่านจะพาครอบครัวแขกจามกลับมาพึ่งพระบารมีอยู่ที่เมืองเขมรตามภูมิลำเนาเดิม พระยาเสนาจักรวรรดิมาพบพระยาธรมาเดโชสนองโสรบกัน ได้ว่ากล่าวห้ามปราม ทั้ง ๒ ฝ่ายหยุดทัพไม่ได้รบกันต่อไปอีก แล้วสนองโสกับพระยาธรมาเดโช ได้จัดคนใช้พาพระยาเสนาจักรวรรดิเข้ามาเฝ้าองค์พระหิริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ณ เมืองอุดงมีไชย

ฝ่ายสนองโสมีหนังสือเข้ามาว่า ได้แต่งให้สนองไชยไปรับประกันตัวสมเด็จบวรเทศ พระยาเสนาจักรวรรดิมาจากกองญวนผู้ใหญ่ ณ เมืองโจฎก พระยาธรมาเดโชมีหนังสือเข้ามาว่า พระยาเสนาจักรวรรดิเข้ามาหาพระยาเดโช พระยาเดโชได้แต่งคนให้พระยาเสนาจักรวรรดิเข้ามาเฝ้าองค์พระหริราชดไนย-ไกรแก้วฟ้า ต่างคนต่างชิงความชอบกัน พระยาราชวรานุกูลได้บอกส่งต้นหนังสือทั้ง ๓ ฉบับเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาสิงหราชฤทธิไกร กับนายทัพนายกอง ยกออกไปถึงเมืองบัตบองยังกำลังที่จะจัดการแจกหนังสือประกาศ ให้พระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงทราบ ในหนังสือประกาศซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานออกมา บอกมา ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ(๒) ปีระกา ตรีศก

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

ฝ่ายพระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน พาองค์วัตถาเข้ามาถึงกรุงเทพ-มหานครในเดือน ๑๑

เรื่องเมืองเขมร (ต่อ)

ครั้น ณ วันเดือนยี่ แรม ๙ ค่ำ (๑) องค์พระนโรดมเข้ามาถึงกรุงเทพ-มหานคร ก็โปรด ฯ ให้ไปอยู่บ้านพระยาไกรโกษา ซึ่งตีใช้หนี้เงินหลวง แล้วจึงโปรด ฯ ให้มีศุภอักษรออกไปให้องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าว่าราชการแผ่นดินอยู่ ภายหลัง พณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม กลับเข้ามาจากเมืองสิงคโปร์พร้อมกัน จึ่งได้ทรงปรึกษาพระวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีว่า เมืองเขมรจะจัดให้ผู้ใดเป็นเจ้านายดี องค์พระนโรดมเป็นบุตรผู้ใหญ่ แต่ราษฎรไม่รักใคร่ เป็นคนโคลงอยู่ องค์พระหริราชดไนยผู้น้องเป็นคนซื่อ ๆ ราษฎรก็รักใคร่นับถือมาก จะตั้งน้องขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็ต้องเก็บพี่ไว้เสียที่กรุงเทพมหานคร จะให้อยู่ด้วยกันไม่ได้ พระราชวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีกราบทูลว่า ถ้าจะเลี้ยงองค์หริราชดไนยผู้น้องขึ้น ก็จะไม่รู้พระเดชพระคุณ ด้วยถือใจว่าราษฎรนิยมรักใคร่ตัว จึ่งได้เป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ถ้าจะชุบเกล้า ฯ เลี้ยงองค์พระนโรดมผู้พี่ขึ้น เห็นจะรู้พระเดชพระคุณมาก ด้วยไม่มีผู้ใดนับถือ ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีกลับได้เป็นเจ้าเมือง ออกไปก็จะคิดถึงพระเดชพระคุณเป็นอันมาก ดีกว่าตั้งองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ทรงพระราชดำริเห็นด้วยความคิดพระ-ราชวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดี

ส่งองค์พระนโรดมไปครองเมืองเขมร

ครั้นการศพเสร็จแล้ว จึงโปรด ฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาบริรักษราชา เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออก พาองค์

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๔ มกราคม

พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราชไปทางทะเลด้วยเรือกลไฟ ไปขึ้นที่เมืองกำปอด ให้ไปสมัครสมานด้วยองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ได้ออกจากกรุงเทพมหานคร ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (๑)

ญวนทำสัญญาใช้เบี้ยปรับให้ฝรั่งเศส

ฝ่ายที่เมืองญวน เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ (๒) อัดมิราล-บอนาดกับขุนนางญวนเมืองเว้ ชื่อองพั่นทันยาง ล่ามชื่อองเยียนเทียบ ทำหนังสือสัญญากันที่เมืองไซ่ง่อน ข้อ ๘ ว่า เจ้าเมืองญวนต้องปรับใช้เงินให้ฝรั่งเศส ๔ ล้านเหรียญ กำหนด ๑๐ ปีจะใช้ให้สิ้น ญวนจะยกเมืองบินวา เมืองยาดิน เมืองดินเตือง กับเกาะปูลกองดอน ให้เป็นของฝรั่งเศส

องค์พระนโรดมบอกเรื่องทำหนังสือสัญญา ระหว่างเขมรกับฝรั่งเศส

ในเดือน ๑๑ นั้น หนังสือบอกองค์พระนโรดมบอกส่งรายทางต่อ ๆ กันเข้ามา ถึงเมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ (๓) ใจความว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๑๒ ค่ำ อัดมิราลเดลากรอนเดมาเยี่ยมเยียนองค์พระนโรดมครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๑๒ ค่ำ อัดมิราลเดลากรอนเดให้ทำหนังสือสัญญาเขมรกับฝรั่งเศส เป็นสัญญา ๑๙ ข้อ องค์พระนโรดมกลัวก็ต้องทำ เนื้อความในหนังสือนั้นว่า เขมรก็เข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศส แจ้งอยู่ในสัญญานั้นแล้ว โปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานมีหนังสือตอบว่าไปถึงมินิศเตอร์กรุงฝรั่งเศส มินิศเตอร์ฝรั่งเศสตอบมาว่า เขมรแต่ก่อนขึ้นอยู่กับญวนบ้าง

---

(๑) อังคาร ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

(๒) เสาร์ ที่ ๓๑ พฤษภาคม

(๓) เสาร์ที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

ไทยบ้าง เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสแทนญวน เขมรขอเข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศสก็ต้องรับไว้เหมือนอย่างญวน เมื่อเขมรจะไปส่งเครื่องบรรณาการ จะขึ้นอยู่แก่ไทยตามเดิมฝรั่งเศสก็ไม่ห้ามปราม

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลาขึ้นเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์

ญวนแต่งทูตไปกรุงปารีส

ฝ่ายที่เมืองญวนเมื่อ ณ เดือน ๓ พระเจ้ากรุงเวียดนามแต่งให้องพานทันยางเป็นราชทูต องลามตรีงายเป็นอุปทูต องง่วนจันทีเป็นตรีทูต กับญวน ๕๐ คน ถือราชสาส์นคุมสิ่งของเครื่องบรรณาการไปกรุงปารีส ไปด้วยเรือรบฝรั่งเศสถึงกรุงปารีสแล้ว คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสไม่สู้นับถือเหมือนทูตไทย ว่าเป็นเมืองรบแพ้เหมือนเชลย การรับรองทูตก็รับแต่ตามธรรมเนียมเท่านั้น

ราชาภิเษกองค์พระนโรดม ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา

ฝ่ายที่กรุง อัดมิราลเดลากรอนเดมีหนังสือมานัดจะเสกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ให้กรุงเทพมหานครออกไปเสกให้พร้อมกัน ครั้น ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์คุมเครื่องอิสริยยศสุพรรณบัฏ ไปเสกองค์พระนโรดม ด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศส ชื่อดังเตอสกาโต เพราะเหตุที่จะให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส เห็นว่าเป็นการประนีประนอมสามัคคีรสกันเรียบร้อย จึงได้ไปในเรือรบฝรั่งเศสไปเข้าปากน้ำเมืองไซ่ง่อน อัดมิราลเดลากรอนเดจึงแต่งให้

(๑) วันศุกร์ที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๗

ขุนนางที่ ๑ ชื่อมองซิเออร์ แดร์มูแลง ผู้แทนอัดมิราล ที่ ๒ มองซิเออร์ เดอลาเกร ที่ ๓ มองซิเออร์ เดวลาซัล ที่ ๔ มองซิเออร์ อามิโล ที่ ๕ มองซิเออร์ เรอปูฟา ที่ ๖ มองซิเออร์ เลอแฝบ ที่ ๗ มองซิเออร์ แฮนนอกาส ที่ ๘ มองซิเออร์ โลริสตอง กับมองซิเออร์ ยอชนายทหาร มีทหารเรือ ๒๐ มีทหารบก ๖๐ ลงเรือกลไฟเล็กไปด้วยพระยามนตรีสุริยวงศ์ไปตามลำน้ำ จนถึงเมืองพนมเปญ เดินขึ้นไปอุดงมีไชย สิ่งของเครื่องอุปภิเษกกับเจ้าพนักงาน ก็ได้ลงเรือกลไฟสงครามครรชิต ไปขึ้นที่เมืองกำปอดเดินบกไปอุดงมีไชย ได้ออกเรือพร้อมกันกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ ได้เสกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช แต่ ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ[๑] ทรงนามว่า องค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร คุณสารสุนทรฤทธิ์ มหิศวราธิบดี ศรีสุริโยนฤพัทธพงศ์ดำรงราชบรมนาถมหากัมโพชาธิบดินทร สรรพศิลปประสิทธิ์สถิตสถาพร พรหมามรอำนวยไชย เป็นมไหสวริยา ธิบดีในปฐพีดล สกลกัมโพชาณาจักร อัครมหาบุรุษรัตนวัฒนาดิเรก เอกอุดมบรมบพิตร พระเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี

องค์สมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตาร ไม่สามัคคีรสกับองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าผู้น้อง องค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้าก็อพยพครอบครัวหนีมาทางเมืองบัตบอง เข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ไปอาศัยอยู่บ้านพระยาไกรโกษา องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าอยู่ไม่สบาย จึงกราบถวายบังคมลาไปด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศสไปอยู่เมืองไซ่ง่อน

---

(๑) อังคารที่ ๓๑ พฤษภาคม

ตั้งผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาเขตแดนเมืองเขมร

ลุศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู สัปตศก[๑] เป็นปีที่ ๑๕ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ[๒] มองซิเออร์ ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมาว่า สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศส ให้มาทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรและเขตแดนเมืองเขมรเสียให้แล้วจะไม่ได้วิวาทกัน เป็นหนังสือสัญญา ๖ ข้อ มองซิเออร์ ออบาเรตได้โครงหนังสือสัญญามายื่นต่อเจ้าพนักงานได้นำขึ้นกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว ตั้งให้ พณ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญากับด้วยมองซิเออร์ ออบาเรต ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นความในข้อ ๔ ว่า เมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ ยกให้เป็นสิทธิ์ฝ่ายไทยวัดตรา แต่จะปักเขตแดนลงที่ตรงใดหามีความชัดไม่ จึงขอแก้ลงให้ชัดว่า จะปักปันเขตแดนกันเพียงนั้นๆตามซึ่งมีอยู่ในกาลทุกวันนี้ มองซิเออร์ ออบาเรต ก็ไม่ยอม แล้วได้ขออีกข้อหนึ่งว่า แผนที่ซึ่งอัดมิราลกอนตราบอนาดทำเขตแดนไทยกับเขมร ติดต่อกันเพียงนั้น ๆ ก็เป็นยุติธรรมดีอยู่แล้ว ขอให้ลงข้อสัญญาเอาตามแผนที่นั้น มองซิเออร์ ออบาเรต ก็ไม่ยอม ความจึงไม่ตกลงค้างกันอยู่

เรื่องหนังสือสัญญาการเมืองเขมร

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ[๓] มองซิเออร์ ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานคร มีหนังสือเตือนมาว่า คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสสั่งมาว่า ให้ทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรเสียให้สำเร็จ เดี๋ยวนี้การก็ไม่สำเร็จ

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๘

(๒) เสาร์ที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๘

(๓) เป็นเดือนบุรพาสาฒ ตรงกับวันที่ ๘ กรกฎาคม

เกิดการทุ่มเถียงกันขึ้นไม่ตกลงกันดังนี้ จะต้องบอกไปให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสรู้ว่าไทยบิดเบือนเสียไม่ทำหนังสือสัญญา จึงทรงพระราชดำริว่าจะนิ่งอยู่ดังนี้ มองซิเออร์ ออบาเรตก็จะบอกกล่าวโทษเอาแต่ฝ่ายเดียว จึงโปรด ฯ ให้ตอบมองซิเออร์ ออบาเรตว่า การที่จะพูดกันนี้ก็เห็นจะไม่ตกลงกัน จะต้องแต่งทูตออกไปถึงกรุงปารีส ด้วยการงานเรื่องอื่นก็ยังเกี่ยวข้องกันอยู่หลายอย่าง ขอให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสตัดสินให้ตกลงแล้วในครั้งหนึ่งคราวเดียว จะไม่ต้องเถียงกันอีก

ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำแม่น้ำโขง

แล้วทรงพระราชดำริว่า ลำแม่น้ำโขงเขตแดนติดต่อกันกับเขมรญวนเดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่สระเวย์ลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็จะไม่ชอบ จึงโปรด ฯ ให้พระพิเทศพานิชสืบจ้างหาอังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มิสเตอร์ โดยชกคนหนึ่ง ราคาเดือนละ ๑๘๐ เหรียญ ส่งเข้ามา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพระกฤษณ์นายหนึ่ง หลวงเดชดัษกรนายหนึ่ง ขุนอินทอนันต์นายหนึ่ง ขุนวิสูตร์นายหนึ่ง รวม ๔ นาย ไปกับมิสเตอร์ โดยชก อังกฤษ ได้กราบถวายบังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือนยี่แรม ๙ ค่ำ ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝ่ายเหนือไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบาง ลงมาตามลำแม่น้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้ว ก็เดินบกมาลงเรือที่เมืองสระบุรีมา ณ กรุงเทพมหานคร

โปรดเกล้า ฯ ให้จำลองปราสาทนครวัด

และเมื่อ ณ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ[๑] ปีขาล อัฐศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระสามภพพ่ายออกไปถ่ายแบบปราสาทที่พระนครวัด จะจำลองทำขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อจะให้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นของอัศจรรย์ ทำด้วยศิลาทั้งสิ้นไม่มีสิ่งไรปน พระสามภพพ่ายยกกลับมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ[๒] กราบทูลว่าได้ถ่ายรูปปราสาทและพระระเบียงเข้ามา พระนครวัดนั้นมีคู ๓ ด้าน กว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ ศอก ด้านยาว ๆ ๒๖ เส้น ด้านสกัดยาว ๒๔ เส้น คูนั้นซี่เขื่อนกรอบเขื่อนเป็นศิลา มีลายจำหลักลงไปจนในน้ำ พ้นปากคูข้างในเข้าไป ๗ วา มีกำแพงรอบ ๓ ด้าน พ้นกำแพงเข้าไป ๓๐ วา ถึงพระระเบียง มีประตูด้านละ ๓ ประตู ๆ กลางเป็นยอดปราสาท ประตู ๒ ข้าง ประตูยอดเป็นจตุรมุข พระระเบียงชั้นที่ ๑ หันหน้ามาข้างนอก ยาว ๔ เส้น ๑๒ วา พื้นสูง ๗ ศอก ศิลาปูพื้นยาวศอกคืบ หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ ขื่อกว้าง ๘ ศอก ผนังสูง ๗ ศอก หน้า ๑ คืบ ๑๘ นิ้ว เสาในประธานสูง ๗ ศอก หน้า ๒๐ นิ้ว สี่เหลี่ยม มีบัวปลายเสาเป็นลูกแก้วเดียว หลังคาสูง ๓ ศอกคืบ เฉลียงกว้าง ๔ ศอก เสาเฉลียงสูง ๓ ศอกคืบ หน้า ๑๖ นิ้ว สี่เหลี่ยม มีบัวลูกแก้วปลายเสาห้องละ ๕ ศอก ขื่อขัดหน้า ๑๖ นิ้ว สี่เหลี่ยม ผนังระเบียง ๔ ด้าน ๆ ข้างหน้าสลักเป็นเรื่องรามเกียรติ์ ด้านข้างตะวันออกสลักเป็นกระบวนพลม้าแห่กษัตริย์ ด้านข้างตะวันตกสลักเป็นทะเล และมีเกาะ และสัตว์ในทะเลต่าง ๆ ด้านหลังสลักเป็นกระบวนแห่พลช้าง ระเบียงด้านหน้ามีประตูใหญ่ ๓ ประตู หลังคาเป็นจตุรมุขเฉลียงรอบ มีประตูเล็กในระหว่างประตูใหญ่อีก ๒ ประตู ชาน

(๑) ศุกร์ที่ ๒๑ กุมภาพันธ์

(๒) อังคารที่ ๑๑ มิถุนายน

ตั้งแต่ระเบียงชั้นต้นถึงชั้น ๒ กว้าง ๑ เส้น ๖ วา ประตูมียอดเป็นปราสาท ระเบียงชั้น ๒ ยาว ๒ เส้น ๑๖ วา พื้นสูง ๑๑ ศอก ศิลาปูพื้นยาว ๑ ศอกคืบ หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ ขื่อกว้าง ๘ ศอก เสาในประธานสูง ๖ ศอกคืบ หน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว สี่เหลี่ยม มีบัวลูกแก้วปลายเสา สะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว หน้าน้อย ๘ นิ้ว ลวดลูกแก้วยาวห้องละ ๕ ศอก เฉลียงกว้าง ๓ ศอกคืบ มีเสา สี่เหลี่ยมสูง ๓ ศอก หน้า ๑๖ นิ้ว มีสะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว หน้าน้อย ๖ นิ้ว ลวดลูกแก้วห้องละ ๕ ศอก มีลูกมะหวดรับสะพานในระหว่างห้องระยะห่างกัน ๑๔ นิ้ว ขื่อขัดหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว สี่เหลี่ยม มีประตูหลังคาเป็นจตุรมุขที่มุมทั้ง ๔ ทำเป็นปรางค์เรียกว่าปราสาท มีบันไดขึ้นไปจากพื้น มีประตูเข้าไปในปราสาท แล้วออกหลังปราสาท ตั้งแต่ระเบียงชั้น ๒ มาถึงพระระเบียงชั้น ๓ กว้าง ๙ วา พระระเบียงชั้น ๓ หันหน้าเข้า ยาว ๑ เส้น ๑๗ วา พื้นสูง ๕ วา ๑ ศอก ขื่อกว้าง ๘ ศอก ศิลาปูพื้นเท่ากันกับชั้นที่ ๒ กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ เฉลียงเท่ากันกับชั้นที่ ๒ มีประตูกลางประตู ๑ ทั้ง ๔ ด้าน หลังคาเป็นจตุรมุข มีมุมพระระเบียงทำเป็นปราสาท มียอดปรางค์ในระหว่างกลาง ๗ ศอก สูง ๑๕ วา มีประตูและบันไดขึ้นไปจากพื้นทั้ง ๔ ปราสาท มีประตูออกจากปราสาทเข้าไปปราสาทใหญ่ หลังคาพระระเบียง เอาศิลายาว ๒ ศอก หน้าใหญ่ ๑ ศอกเศษ หน้าน้อยกำมา ๑ ทับเหลื่อมกันขึ้นไปประจบเป็นอกไก่ พื้นหลังคาสลักเป็นลูกฟูก เอาศิลาแผ่นยาว ๆ ทับหลังเหมือนอย่างทับหลังคา ไม่มีสิ่งไรรับข้างล่างก็อยู่ได้ทั้ง ๓ ชั้น ด้วยเป็นของหนัก ถัดพระระเบียงเข้าไปมีลานกว้าง ๑๐ วาถึงองค์ปรางค์ เขมรเรียกว่าปราสาท ฐานกว้าง ๑๑ วา สูง ๑๙ วา ๒ ศอก มีในร่วมข้างในที่หว่างมุม ๔ ด้าน กว้าง ๗ ศอกคืบ ตรงกลางนั้นก่อตัน หน้ากระดานสลักเป็นลายเขมร กลีบขนุน สลักเป็นครุฑ

เป็นเทวดา ตั้งพระพุทธรูปไว้ในระหว่างมุขทั้ง ๔ มุข มุขละองค์ รวมตั้งแต่แผ่นดินขึ้นไปจนถึงพระระเบียง ๓ ชั้น สูง ๑๐ วา องค์พระปรางค์ใหญ่นั้นสูง ๑๙ วา ๒ ศอก ตลอดยอดสูง ๑ เส้น ๙ วา ๒ ศอก ยอดต่างหาก แต่ยอดหามีไม่ จะสูงเท่าไรไม่รู้ คูและกำแพงด้านหลังนั้นทำค้างไว้หรือประการใดไม่แจ้ง ที่ว่างอยู่นั้นไม่มีภูเขาและอะไรติดเนื่องกัน จะเว้นไว้ทำอะไรต่อออกไปอีกก็ไม่เห็นปรากฏ เห็นมีแต่พลับพลาติดพระระเบียงเข้าไว้ ดูข้างหลังก็เห็นเป็นพระระเบียง ๒ ชั้น จึงโปรด ฯ ให้ช่างกระทำจำลองตามแบบที่ถ่ายเข้ามานั้น ขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามจนทุกวันนี้

ฝรั่งเศสได้เมืองญวน ๓ เมือง

ฝ่ายข้างเมืองญวน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ(๑) อัดมิราลเดลา-กรอนเด ให้ทหารไปตีเอาป้อมใหญ่เมืองวินลอง วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ให้ทหารไปตีเอาเมืองโจฎก ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ให้ทหารไปตีเอาเมืองบันทายมาศ ญวนไม่ได้สู้รบ ทิ้งเมืองเสียทั้ง ๓ ตำบล

ราชทูตไทยกลับจากประเทศฝรั่งเศส

ครั้นมาถึง เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ราชทูต พระราชเสนา อุปทูต ซึ่งออกไปกรุงปารีสกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ราชทูตแจ้งว่าได้ออกไปว่าการแก่คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสตกลงกัน คือเขตแดนเมืองเขมร ๙ ข้อ ว่าด้วยสุรา ๗ ข้อ แต่ข้อที่ว่าด้วยคนสัปเยกนั้น คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสว่าหนังสือสัญญายังไม่ครบ ๑๒ ปี จะแก้ไขอย่างไรไม่ได้

ทูตไปครั้งนั้นใช้เงิน ค่ากิน ค่าโดยสาร ค่าที่อยู่ คิดเป็นเงิน ๕๗๔ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง

---

(๑) วันที่ ๒๑ มิถุนายน

พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ว่า คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส จะแต่งให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ และหนังสือสัญญาเข้ามาต่อภายหลัง

เรื่องปักเขตแดนทางเมืองเขมร

ในเดือนยี่นั้น โปรด ๆ ให้พระราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวงสุริยามาตย์ ๓ นายออกไปเมืองบัตบอง ได้พร้อมด้วยพระยาพระเขมรและฝรั่งเศสปักเขตแดนกัน พระราชเสนากราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือนยี่ขึ้น ๔ ค่ำ(๑) ไปถึงเมืองบัตบอง ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ อัดมิราลเดลา-กรอนเดแต่งให้มองซิเออร์ เตอตูเนจ มองซิเออร์ เปรวอชังเม มองซิเออร์โยรัง ๓ นาย องค์พระนโรดมจัดให้พระยาพหุลเทพ พระยานุชิตภักดี พระยาศรีสุนทรเทพ ๓ นาย มาพร้อมกันที่เมืองบัตบอง ได้พากันไปที่ท่าข้ามแขวงเมืองระสือ ต่อแดนกับเมืองโปริสาท ปักเขตแดนลงหลักศิลาฟากละหลักคลองอยู่กลาง แล้วกลับมาเมืองบัตบองไปเมืองนครเสียมราฐ ได้พร้อมกันกับพระยายกกระบัตร พระมหาดไทย พระภักดีสุนทร ปักเขตแดนที่ถนนพรมศกต่อเขตแดนเมืองชีแครง ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ(๒) ลงหลักศิลาทั้ง ๒ ฟากลำคลองอยู่กลาง เขตแดนต่อขึ้นไปข้างเมืองลาว ก็ได้ตกลงกันตามแผนที่ซึ่งอัดมิราลกอนตราบอนาดทำไว้หาได้ปักไม่ การปักเขตแดนก็เป็นอันยุติกัน.

---

(๑) อาทิตย์ที่ ๒๙ ธันวาคม

(๒) พุธที่ ๒๖ กุมภาพันธ์

เรื่องตำนานพระญวน

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

เรื่องที่พวกญวนมาอยู่ในประเทศสยามนี้ จะเป็นมาอย่างไรในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ข้าพเจ้ายังไม่ได้สืบสวนขึ้นไปถึง เคยสืบแต่เรื่องพงศาวดารของพวกญวนที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ ได้ความว่าเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๑๖ เกิดกบฏขึ้นที่เมืองเว้อันเป็นราชธานีของประเทศญวน พวกกบฏชิงได้เมืองแล้วฆ่าฟันเจ้านายเสียเป็นอันมาก พวกราชวงศ์ญวนที่รอดอยู่ได้พากันหนีพวกกบฏลงมาทางเมืองไซ่ง่อนหลายองค์ องเชียงซุนราชบุตรที่ ๔ ของเจ้าเมืองเว้มาอาศัยอยู่ที่เมืองฮาเตียน ซึ่งต่อแดนเขมรมณฑลบันทายมาศของเขมร พวกกบฏยกกองทัพมาติดตาม เจ้าเมืองฮาเตียนเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็อพยพครอบครัวพาองเชียงซุนเข้ามายังกรุงธนบุรี เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรด ฯ ให้รับไว้ แล้วพระราชทานที่ให้ญวนพวกองเชียงซุนตั้งบ้านเรือนอยู่นอกพระนครทางฝั่งตะวันออก คือ ตรงที่แถวถนนพาหุรัดทุกวันนี้ จึงเรียกกันว่าบ้านญวนมาจนสร้างถนนพาหุรัด อยู่มาองเชียงซุนพยายามหนี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิตเสีย(๑) พวกองเชียงซุนเป็นญวนพวกแรกที่อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศนี้เมื่อภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก

ต่อมาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๑ มีราชนัดดาของเจ้าเมืองเว้อีกองค์หนึ่งชื่อองเชียงสือ เดิมหนีพวกกบฏมาอาศัยอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อนนับถือยกย่องให้ครองเมือง แต่รักษาเมืองต่อสู้ศัตรูไม่

---

(๑) กล่าวกันอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส เกิดอุปาทานว่ามีแก้วอยู่ในท้ององเชียงซุน จึงให้ประหารชีวิต เพื่อจะค้นหาแก้ว

ไหว จึงหนีมาอาศัยอยู่ที่เกาะกระบือในแดนเขมร พระยาชลบุรีคุมเรือรบไทยไปลาดตระเวนทางทะเล ไปพบองเชียงสือ ๆ จึงพาครอบครัวโดยสารเรือพระยาชลบุรีเข้ามาขอพึ่งพระบารมีอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ อันเป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณารับทำนุบำรุงและพระราชทานที่ให้ญวนพวกองเชียงสือ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกที่ตำบลคอกกระบือ คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกสทุกวันนี้ พวกญวนที่นับถือองเชียงสือมีมาก ครั้นรู้ว่าองเชียงสือได้มาพึ่งพระบารมีเป็นหลักแหล่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็พากันอพยพครอบครัวติดตามเข้ามาอีกเนือง ๆ จำนวนญวนที่เข้ามาในคราวองเชียงสือเห็นจะมากด้วยกัน จึงปรากฏว่าองเชียงสือได้ควบคุมพวกญวนไปตามเสด็จในการทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง องเชียงสืออยู่ในกรุงเทพ ฯ ๔ ปี ครั้นถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือเขียนหนังสือทูลลาวางไว้ที่ที่บูชา แล้วลอบลงเรือหนีไปกับคนสนิท เนื้อความในหนังสือนั้นว่า ตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทำนุบำรุงเป็นอเนกประการ ถึงให้กองทัพไทยไปช่วยตีเมืองไซ่ง่อนพระราชทานก็ครั้งหนึ่ง แต่การยังไม่สำเร็จ เพราะกรุงเทพ ฯ ติดทำสงครามอยู่กับพม่า จะรอต่อไปก็เกรงว่าพรรคพวกทางเมืองญวนจะรวนเรไปเสีย ครั้นจะกราบถวายบังคมลาโดยเปิดเผยก็เกรงจะมีเหตุขัดข้องจึงได้หนีไปเพื่อจะไปคิดอ่านตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ถ้าขัดข้องประการใดขอพระบารมีเป็นที่พึ่งทรงอุดหนุนด้วย เมื่อได้เมืองแล้วจะมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป องเชียงสือหนีไปพักอยู่ที่เกาะกูด เมื่อข่าวที่องเชียงสือหนีทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่ทรงถือโทษ แต่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืององเชียงสือ ในครั้งนั้น จึงโปรดให้ญวนพวกองเชียงสือย้ายขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่เสียที่บางโพธิ์ ยังมีเชื้อสายสืบมาจนทุกวันนี้

มีพวกญวนที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยภายหลังครั้งองเชียงสือมา เมื่อในรัชกาลที่ ๓ อีก ๓ คราว คือเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ พระเจ้าแผ่นดินญวนมินมางประกาศห้ามมิให้พวกญวนถือศาสนาคริสตังและจับพวกญวนที่เข้ารีตทำโทษต่าง ๆ จึงมีพวกญวนเข้ารีตอพยพครอบครัวหนีภัยเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในประเทศนี้ มาอยู่ที่เมืองจันทบุรีโดยมาก ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็เห็นจะมีบ้าง ซะรอยจะมาอยู่ที่บ้านโปรตุเกสเข้ารีตซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมร และโปรด ฯ พระราชทานที่ให้อยู่ที่สามเสนนั้น ภายหลังจึงโปรดให้ญวนเข้ารีตไปอยู่ที่ตำบลนั้นต่อมาอีก ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

ญวนอพยพมาอีกคราวหนึ่ง เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปตีเมืองญวนเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ ได้ครัวญวนส่งเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ ครัวญวนที่เข้ามาคราวนี้เป็น ๒ พวก คือเป็นพวกถือพระพุทธศาสนาพวกหนึ่ง เป็นพวกถือศาสนาคริสตังพวกหนึ่ง พวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนานั้นโปรด ฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี สำหรับรักษาป้อมเมืองใหม่ซึ่งทรงสร้างขึ้นที่ปากแพรก แต่พวกญวนที่ถือศาสนาคริสตังนั้น เห็นจะเป็นเพราะมีญวนเข้ารีตอยู่ที่สามเสนมาแต่ก่อนบ้างแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามเสนในกรุงเทพ ฯ ติดต่อกับบ้านพวกคริสตังเชื้อโปรตุเกส ซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมร และโปรด ฯ ให้ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงฝึกหัดเป็นทหารปืนใหญ่

ญวน ๒ พวกที่กล่าวมานี้ ถึงรัชกาลที่ ๔ พวกญวนคริสตังย้ายสังกัดไปเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร (คือ ญวนพวกพระยาบันฦๅสิงหนาท) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าพวกญวนที่อยู่เมืองกาญจนบุรี โดยมากอยากจะมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เหมือนกับญวนพวกอื่น จึง

พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งได้โปรดฯ ให้ขุดใหม่นั้น แล้วให้จัดเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายวังหลวงสืบมา ที่เมืองกาญจนบุรียังมีวัดญวนและมีชื่อตำบล เช่นเรียกว่า "ชุกยายญวน" ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เชื้อสายพวกญวนที่ไม่อพยพเข้ามากรุงเทพฯ ยังคงอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีก็เห็นจะมีบ้าง

ครัวญวนที่อพยพเข้ามาครั้งหลังในรัชกาลที่ ๓ นั้น มาเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๓ มีเรื่องปรากฏในจดหมายเหตุว่า เวลานั้นกองทัพไทยกับเขมรกำลังรบพุ่งขับไล่กองทัพญวนที่เข้ามาตั้งอยู่ในแดนเขมร กองทัพญวนถูกล้อมอยู่หลายแห่ง เผอิญเกิดความไข้ขึ้นในค่ายญวน พวกญวนหนีความไข้ออกมาหาเขมรประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกส่งเข้ามากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ญวนพวกนี้ไปอยู่ที่บางโพธิ์กับเชื้อสายญวนพวกองเชียงสือ

พวกญวนที่มาอยู่ในประเทศสยาม มีทั้งที่ถือพระพุทธศาสนาและที่ถือศาสนาคริสตัง พวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนา มาตั้งภูมิลำเนาอยู่แห่งใดก็นิมนต์พระญวนมา สร้างวัดเป็นที่บำเพ็ญการกุศลของพวกญวนซึ่งอยู่ ณ ที่แห่งนั้น พวกญวนที่ถือศาสนาคริสตังได้อาศัยฝรั่งบาทหลวงเป็นผู้ควบคุมแต่ครั้งยังอยู่ในเมืองเขมร เมื่อมาอยู่ในประเทศสยามนี้ พวกฝรั่งบาทหลวงก็สร้างวัดและดูแลควบคุมพวกญวนคริสตังทำนองเดียวกัน จะกล่าวในตำนานนี้แต่ด้วยเรื่องวัดญวนและพระญวนในพระพุทธศาสนา

ในบรรดาศาสนาไม่เลือกว่าศาสนาใด เมื่อท่านผู้ตั้งศาสนาล่วงลับไปแล้ว นานมาผู้ที่เลื่อมใสศาสนานั้นก็เกิดถือลัทธิต่างกัน เช่น ศาสนาคริสตังก็เกิดถือต่างกันเป็นลัทธิคริสต์ ลัทธิโรมันคาทอลิก และลัทธิโปรเตสตันต์

ศาสนาอิสลามก็เกิดถือต่างกันเป็นลัทธิสุหนี่และลัทธิเชียะ (คือแขกเจ้าเซ็น) พระพุทธศาสนาก็เกิดถือต่างกันเป็น ๒ ลัทธิ มาตั้งแต่ชาวอินเดียยังถือพระพุทธ-ศาสนากันอยู่แพร่หลาย ลัทธิเก่าซึ่งเกิดขึ้นในมคธราฐทางฝ่ายใต้ ได้นามว่าลัทธิ "หินยาน" ลัทธิใหม่ซึ่งเกิดขึ้นในคันธารราฐทางฝ่ายเหนือ ได้นามว่าลัทธิ "มหายาน" เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังนานาประเทศ พวกชาวอินเดียที่ถือลัทธิหินยาน เชิญพระพุทธศาสนามาทางทะเล เที่ยวสั่งสอนในลังกาทวีปและประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร จึงถือพระพุทธศาสนาตามลัทธิหินยานมาจนทุกวันนี้ พวกชาวอินเดียที่ถือลัทธิมหายานเชิญพระพุทธศาสนาไปทางบก เที่ยวสั่งสอนในประเทศธิเบต ประเทศอาเซียตอนกลางตลอดไปจนประเทศจีนและญี่ปุ่น ประเทศญวนรับลัทธิพระพุทธศาสนาอย่างมหายานมาจากจีน พวกญวนจึงบวชเรียนและประพฤติกิจในศาสนาผิดกับไทย เพราะฉะนั้นเมื่อพวกญวนมาสร้างวัดและมีพระญวนขึ้นในประเทศนี้ ชั้นเดิมก็มีผู้นับถือและอุดหนุนแต่พวกญวน แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีวัดพระจีนในประเทศนี้ พวกจีนก็มักไปทำบุญที่วัดญวนด้วย เพราะลัทธิศาสนาของญวนกับจีนเหมือนกัน และทำพิธีต่าง ๆ เช่น กงเต๊กเป็นต้น อย่างเดียวกัน ส่วนไทยแม้ไม่สู้นับถือก็ไม่เกลียดชังพวกญวน เพราะเห็นว่านับถือพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน

วัดญวนที่มาสร้างขึ้นในประเทศนี้ ก็อนุโลมตามเรื่องที่พวกญวนเข้ามาอยู่ในประเทศสยาม คือ ญวนพวกที่มากับองเชียงซุนครั้งกรุงธนบุรีมาสร้างวัดขึ้นที่บ้านหม้อ ๒ วัด คือ

๑. วัดกามโล่ตื่อ (วัดทิพยวารีวิหาร)[๑] ยังอยู่ที่หลังตลาดบ้านหม้อในพระนคร แต่เดี๋ยวนี้เป็นวัดพระจีน

---

(๑) ชื่อวัดญวนที่เรียกอย่างไทย แต่ความตามชื่อภาษาญวน พระราชทานในรัชกาลที่ ๕ แทบทั้งนั้น

๒. วัดโห่ยคั้นตื๋อ (วัดมงคลสมาคม) เดิมอยู่ที่บ้านญวนข้างหลังวังบูรพาภิรมย์ ครั้นจะตัดถนนพาหุรัด วัดนั้นกีดแนวถนน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้กระทำผาติกรรมอย่างวัดไทย คือพระราชทานที่ดินและให้สร้างวัดขึ้นใหม่แลกวัดเดิม ย้ายไปตั้งที่ริมถนนแปลงนาม ในอำเภอสัมพันธวงศ์

ญวนพวกที่มากับองเชียงสือเมื่อรัชกาลที่ ๑ สร้างวัดญวน ๒ วัด คือ

๓. วัดคั้นเวียงตื๋อ (วัดอุภัยราชบำรุง) ที่หลังตลาดน้อย (ริมถนนเจริญกรุง) ในอำเภอสัมพันธวงศ์

๔. วัดกว่างเพื๊อกตื๋อ (วัดอานัมนิกายาราม) ที่บางโพธิ์ เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดบางโพธิ์

ญวนพวกที่มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดญวน ๓ วัด คือ

๕. วัดเพื๊อถ่อตื๋อ (วัดถาวรวราราม) อยู่ที่เมืองกาญจนบุรี เมื่อญวนพวกนั้นย้ายเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มาสร้างอีกวัดหนึ่ง คือ

๖. วัดเกี๋ยงเพื๊อกตื๋อ (วัดสมณานัมบริหาร) อยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมในอำเภอดุสิต

๗. วัดเพื๊อกเดี๊ยนตื๊อ (ไทยเรียกกันแต่ว่าวัดญวน) อยู่ที่เมืองจันทบุรี

มีวัดญวนซึ่งพวกญวนและพวกจีนช่วยกันสร้างขึ้นภายหลังมาอีก ๔ วัด คือ

๘. วัดโผวเพื๊อกตื๋อ (วัดกุศลสมากร) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์ ใกล้ถนนราชวงศ์

๙. วัดตี๋หง่านตื๋อ (วัดไชยภูมิการาม) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์ ที่ตรอกเจ๊สัวเนียม

๑๐. วัดเบี๋ยนเพ๊อกตื่อ (วัดบำเพ็ญจีนพรต) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์ ใกล้ถนนเยาวราช เดี๋ยวนี้เป็นวัดพระจีนครอง

๑๑. วัดตื๊อเต๊ตื่อ (วัดโลกานุเคราะห์) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์ ใกล้ถนนเยาวราช

วัดพระจีนในประเทศนี้พึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่งมีหลวงจีนองค์หนึ่งชื่อสุเฮ่ง เข้ามาจากเมืองจีน มีผู้คนเลื่อมใสมาก จึงช่วยกันสร้างวัดขึ้นที่ริมถนนเจริญกรุง (คือวัดมังกรกมลาวาศ) แล้วให้หลวงจีนสุเฮ่งปกครอง ก็เกิดมีคณะสงฆ์จีนแต่นั้นมา วัดจีนเดี๋ยวนี้มี ๕ วัด คือ

๑. วัดเล็งเนยยี่ (วัดมังกรกมลาวาศ) อยู่ริมถนนเจริญกรุง ในอำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย

๒. วัดกามโล่ยี่ (วัดทิพยวารีวิหาร) เดิมเป็นวัดญวน อยู่หลังตลาดบ้านหม้อ ในพระนคร

๓. วัดหางฮกยี่ (วัดบำเพ็ญจีนพรต) เดิมเป็นวัดญวน อยู่ใกล้ถนนเยาวราช ในอำเภอสัมพันธวงศ์

๔. วัดเชงจุ๊ยยี่ อยู่ที่บ่อพรานล้างเนื้อ ใกล้บริเวณพระพุทธบาท

๕. วัดเลงฮกยี่ อยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา

รวมจำนวนวัดญวนที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๗ วัด อยู่หัวเมือง ๒ วัด รวมทั้งสิ้นเป็น ๙ วัดด้วยกัน

วัดจีนมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๓ วัด อยู่หัวเมือง ๒ วัด รวมทั้งสิ้นเป็น ๕ วัดด้วยกัน

พระญวนในประเทศสยาม ชั้นแรกก็คงบวชเรียนมาจากเมืองญวน แต่เห็นจะมีเช่นนั้นเพียงในรัชกาลที่ ๑ ต่อนั้นมาเมืองญวนกับไทยเกิดเป็น

อริกันมาตลอดรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ชาวประเทศทั้งสองฝ่ายมิได้ไปมาหากันอย่างปกติ พระญวนในประเทศนี้ก็มีแต่บวชเรียนในประเทศนี้เอง แต่ยังมีที่เป็นญวนนอกลงมาเพียงพระครูคณานัมสมณาจารย์ (ฮึง) และพระครูคณานัมสมณาจารย์ (กร่าม) ท่านทั้ง ๒ นี้เมื่อยังเป็นเด็ก ตามบิดามารดาเข้ามาในรัชกาลที่ ๓ แล้วมาบวชในกรุงเทพ ฯ นี้ ชั้นต่อมาเป็นญวนเกิดและบวชในประเทศนี้ทั้งนั้น ปรากฏว่ามีพระญวนในประเทศนี้ได้พยายามไปสืบศาสนาในเมืองญวน แต่การที่ไปไม่สะดวกด้วยเมืองญวนตกอยู่ในอำนาจฝรั่งเศส พระญวนในประเทศสยามกับพระญวนในประเทศญวนก็มิได้ติดต่อกัน ต่างฝ่ายต่างก็ถือคติตามประเทศที่ตนอยู่ พระญวนที่มาอยู่ในประเทศสยามมาแก้ไขคติหันมาตามพระสงฆ์ไทยหลายอย่าง เป็นต้นว่ามาถือสิกขาบทวิกาลโภชน์ไม่กินข้าวเย็น ครองผ้าสีเหลืองแต่สีเดียวไม่ใช้ต่างสี ไม่ใส่เกือกและถุงตีนเหมือนเช่นพระในเมืองจีนเมืองญวน แต่ส่วนข้อวัตรปฏิบัติอย่างอื่นตลอดจนกิจพิธี คงทำตามแบบในเมืองญวนมาจนในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีสมณฐานันดรศักดิ์และโปรด ฯ ให้นิมนต์มาทำพิธีกงเต๊กเป็นการหลวงบ่อย ๆ จึงแก้ไขเพิ่มเติมกิจพิธีคล้ายกับพระไทยยิ่งขึ้นอีกหลายอย่าง

มูลเหตุที่พระญวนจะได้รับความยกย่องในราชการนั้น ได้ยินเล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ใคร่จะทรงทราบลัทธิของพระญวน ทรงสอบถามองฮึง (ซึ่งได้เป็นพระครูคณานัมสมณาจารย์องค์แรกเมื่อรัชกาลที่ ๕) จึงได้ทรงคุ้นเคยชอบพระราชอัธยาศัยมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว องฮึงได้เป็นอธิการวัดญวนที่ตลาดน้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ช่วยปฏิสังขรณ์ (ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยอีก จึงเป็นเหตุให้พระราชทานนามวัดนั้นว่า วัดอุภัยราชบำรุง) พระญวนได้มีโอกาสเข้าเฝ้าแหนได้ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในงานเฉลิมพระชันษา พระญวนยังเข้าไปถวายธูปเทียนและกิมฮวยอั้งติ๋วอยู่ทุกปีจนบัดนี้ ส่วนพิธีกงเต๊กที่ได้ทำเป็นงานหลวงนั้น ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้ทำเป็นครั้งแรก เมื่องานพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ต่อนั้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ โปรด ฯ ให้ทำพิธีกงเต๊กที่ในพระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง ต่อนั้นถึงงานพระศพกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ก็โปรด ฯ ให้มีพิธีกงเต๊ก การพิธีกงเต๊กจึงได้เข้าในระเบียบงานพระศพซึ่งเป็นการใหญ่

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทำพิธีกงเต๊กในงานพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรก ต่อนั้นก็มาทำในงานพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ และงานพระศพอื่นซึ่งเป็นงานใหญ่เป็นประเพณีสืบมา

แต่การกงเต๊กที่ทำเมื่อครั้งพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตนนั้น เป็นต้นประเพณีที่เกิดขึ้น และมีสืบมาจนทุกวันนี้ ๒ อย่าง คือ อย่างที่ ๑ วิธีทำบุญหน้าศพ ตามประเพณีจีนและญวนนั้น ญาติวงศ์ผู้มรณภาพย่อมทำบุญหน้าศพทุก ๆ วัน นับตั้งแต่วันมรณะไปจนครบ ๗ วัน เมื่อครบ ๗ วันแล้วแต่นั้น ทำบุญ ๗ วันครั้งหนึ่งไปอีก ๗ ครั้งครบ ๕๐ วัน แล้วหยุดงานพิธีไปจนถึง ๑๐๐ วัน (สันนิษฐานว่า เมื่อจะฝังหรือเผาศพ) ทำพิธีเป็นการใหญ่ครั้งสุดท้าย พิธีกงเต๊กในงานพระศพก็ทำเช่นนั้น เป็นต้นแบบที่ทำบุญหน้าศพซึ่งเรียกว่า สัปตมวาร ปัญญาสมวาร และ สตมาหะ ที่ทำกันอยู่ด้วยไม่เกี่ยวข้องแก่กงเต๊กจนทุกวันนี้ อีกอย่างหนึ่งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-

เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงความภักดีของพระญวนและพระจีนที่มาทำพิธีถวายในครั้งนั้น ทรงพระราชดำริว่า พวกญวนทั้งพระและคฤหัสถ์ซึ่งมีอยู่ในพระราชอาณาเขตในเวลานั้น ตกมาถึงชั้นนั้นเป็นญวนเกิดในพระราชอาณาเขต เป็นแต่เชื้อสายญวนที่เข้ามาแต่เมืองญวน เช่นเดียวกับพวกมอญ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งพระสงฆ์มอญให้มีสมณศักดิ์เหมือนอย่างพระสงฆ์ไทยฉันใด สมควรจะทรงตั้งพระสงฆ์ญวนให้มีสมณศักดิ์ขึ้นบ้าง แต่พระสงฆ์ญวนถือลัทธิมหายาน จะเข้าทำกิจพิธีร่วมกับพระสงฆ์ไทยไม่ได้เหมือนอย่างพระมอญ จึงทรงพระราชดำริให้มีทำเนียบสมณศักดิ์สำหรับพระญวนขึ้นต่างหาก ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีสมณศักดิ์สำหรับพระจีนด้วยในคราวเดียวกัน และทรงเลือกสรรพระญวนที่เป็นคณาจารย์ตั้งเป็นตำแหน่งพระครู พระปลัด รองปลัด (เทียบด้วยสมุห์) ผู้ช่วย (เทียบด้วยใบฎีกา) ส่วนพระจีนนั้นหัวหน้าเป็นตำแหน่งพระอาจารย์ (เทียบด้วยพระครูวิปัสสนา) และมีฐานานุกรมเป็นปลัดและรองปลัดเช่นเดียวกันกับพระญวน พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนามกับพัดยศซึ่งจำลองแบบพัดพระไทย แต่ทำให้เป็นขนาดย่อมลง ได้สืบรายนามและตำแหน่งพระญวนกับทั้งพระจีนบรรดาซึ่งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

พระญวนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

๑. พระครูคณานัมสมณาจารย์ (ฮึง) วัดอุภัยราชบำรุง เป็นองค์แรกที่มีสมณศักดิ์ในพระสงฆ์อานัมนิกาย ในระยะนี้ยังไม่มีตำแหน่งฐานานุกรม

๒. พระครูคณานัม ฯ (กร่าม) วัดบางโพธิ์ เดิมเป็นพระครูบริหารอานัมพรต มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (ซือกา) วัดโลกานุเคราะห์ มรณภาพแล้ว

ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (ว่าง) วัดไชยภูมิ มรณภาพแล้ว

รองปลัดขวา องสรพจนสุนทร (จึ๊หลับ) วัดสมณานัมบริหาร ต่อมาเป็นพระครูบริหาร แล้วเป็น พระครูคณานัม ฯ (๓)

รองปลัดซ้าย องพจพจนกรโกศล (เหล) วัดกุศลสมากร มรณภาพ

กลาง องอนต์สรภัญ (ทันเคี๊ยด) วัดอุภัยราชบำรุง แล้วเลื่อนเป็นองสรภาณมธุรส ปลัดขวาของพระครูคณานัม ฯ (จึ๊หลับ ๓) แล้วเลื่อนเป็นพระครูบริหาร แล้วเป็นพระครูคณานัม ฯ (๔)

๓. พระครูคณานัม ฯ (จึ๊หลับ) วัดสมณานัมบริหาร มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (ทันเคี๊ยด)

ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (กรุงเอือง) วัดบางโพธิ์ ลาสิกขา

รองปลัดขวา องสรพจนสุนทร ยังไม่ได้ตั้ง

รองปลัดซ้าย องพจนกรโกศล (เจิงเวียง) วัดสมณานัมบริหาร แล้วเลื่อนเป็นองพจนสุนทรที่ว่างอยู่ ต่อมาลาสิกขาบท (คือหลวงอานัมสังฆการ หงวน เดี๋ยวนี้)

กลาง องอนนต์สรภัญ (เชี่ยงกลิ่น) วัดไชยภูมิการาม ลาสิกขาบท

๔. พระครูคณานัม ฯ (ทันเคี๊ยด) วัดอุภัยราชบำรุง มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (เหมิกโงน เรียกกันว่า บี๊) วัดมงคลสมาคม ต่อมาได้เป็นพระครูคณานัม ฯ (๕)

ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (เวียงหมาง) วัดกุศลสมาภร ต่อมาเลื่อนเป็นพระครูบริหารอานัมพรต แล้วเป็นพระครูคณานัม ฯ (๖)

รองปลัดขวา องสรพจนสุนทร (เพื้องเกี่ยน) วัดสมณานัมบริหาร มรณภาพ

รองปลัดซ้าย องพจนกรโกศล (เท้ย) วัดไชยภูมิการาม มรณภาพ

กลาง องอนนต์สรภัญ (ตี๊ลิน) วัดบางโพธิ์ มรณภาพ

๕. พระครูคณานัม ฯ (เหมิกโงน) วัดมงคลสมาคม มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (อานาน) วัดอุภัยราชบำรุง มรณภาพ

ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (ว่างเยือง) วัดบางโพธิ์ มรณภาพ

รองปลัดขวา องพจนสุนทร (เจิงกรุง) วัดสมณานัมบริหาร มรณภาพ

รองปลัดซ้าย องพจนกรโกศล (เหยี่ยวลี้) วัดโลกานุเคราะห์ แล้วเลื่อนเป็นองสรภาณมธุรส ปลัดขวาพระครูคณานัม ฯ (๖)

กลาง องอนนต์สรภัญ (สุกกรี้) วัดไชยภูมิการาม ยังอยู่

๖. พระครูคณานัม ฯ (เวียงหมาง) วัดกุศลสมาภร มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (เหยี่ยวลี้) วัดโลกานุเคราะห์ มรณภาพ

ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (ทงมิน) วัดมงคลสมาคม

รองปลัดขวา (ยังไม่มีตัว)

รองปลัดซ้าย (ยังไม่มีตัว)

กลาง องอนันต์สรภัญ (สุกกรี้) วัดไชยภูมิการาม

พระจีนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

๑. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (สุเฮ่ง) วัดมังกรกมลาวาศ มีฐานานุกรม ๑ รูป คือ

ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัตจีนพรต (องหลาย) วัดบำเพ็ญจีนพรต

๒. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (กวางโหงว) วัดมังกรกมลาวาศ มีฐานานุกรม ๒ รูป คือ

ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัตจีนพรต (โล่เช่ง) วัดทิพยวารีวิหาร ต่อมาเลื่อนเป็นพระอาจารย์จีนวังส ฯ (๓)

ปลัดซ้าย หลวงจีนธรรมรสจีนศาสน (ไหซัน) วัดทิพยวารีวิหาร มรณภาพ จึงตั้งหลวงจีนธรรมรสจีนศาสน (ยวดซู) แทน

๓. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (โล่งเช่ง) วัดมังกรกมลาวาศ มีฐานานุกรม ๒ รูป คือ

ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัตจีนพรต (ทันบุ่น) วัดทิพยวารีวิหาร

ปลัดซ้าย หลวงจีนธรรมรสจีนศาสน (ยวดซู) วัดบำเพ็ญจีนพรต

ตั้งแต่พระญวนได้สมณฐานันดรศักดิ์และได้รับนิมนต์เข้ารับปัจจัยทานในงานพิธีหลวงดังกล่าวมา คณาจารย์ที่เป็นผู้ใหญ่ก็คิดระเบียบการพิธีเพิ่มเติม

คล้ายกับพระสงฆ์ไทยขึ้นอีกหลายอย่าง เช่น สวดมาติกา สวดสดับปกรณ์ และสวดอนุโมทนา ยถาสัพพี เป็นต้น ตลอดจนพิธีกาลทาน เช่นกรานกฐิน เป็นแต่สวดในภาษาญวน เรื่องนี้พระญวนชี้แจงว่า ในคัมภีร์ญวนก็มีทั้ง ๓ ปิฎก เหมือนกับคัมภีร์ของพระไทย เป็นแต่พระสงฆ์ในเมืองญวน เมืองจีน เลือกประพฤติแต่คติที่เหมาะแก่ภูมิประเทศ ครั้นมาอยู่ในประเทศสยามนี้ เมื่อเห็นสมควรจะมีกิจพิธีเพิ่มเติมขึ้น ก็ไปค้นเอามาจากคัมภีร์ของญวน หาได้มาคิดขึ้นใหม่ไม่ แต่มีพระญวนบางองค์ได้พยายามศึกษาพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ไทย เช่นพระครูคณานัมสมณาจารย์ (หลับ) วัดสมณานัมบริหาร ซึ่งยกย่องเกียรติคุณกันมาแต่ก่อนว่าเป็นผู้ประพฤติเคร่งครัด ก็ปรากฏว่าได้ไปศึกษาวินัยต่อสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหารซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันกับวัดสมณานัมบริหาร ความข้อนี้ยังมีสืบมาเหมือนอย่างพระครูคณานัมสมณาจารย์ (บี๊) ที่ถึงมรณภาพนี้เป็นผู้คุ้นเคยกับข้าพเจ้ามาก ได้สนทนากันถึงเรื่องพระธรรมวินัย ข้าพเจ้าก็สังเกตเห็นว่าได้ศึกษามากทั้งพระธรรมวินัยตามลัทธิญวน และลัทธิไทย ทั้งตั้งใจปฏิบัติกิจในศาสนาโดยซื่อ จึงเป็นผู้ซึ่งข้าพเจ้านับถือตั้งแต่ได้คุ้นเคยกันมาจนตลอดอายุของท่าน.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๗